

Handwritten mark or signature in the top right corner.

म. ग्रं. मं. ठाणें
विषय निवृत्त
सं. तं. ५५२

प्रकाशना

श्री. गजाननराव माडखोलकर यांच्या निवृत्त मनावीस टीका-
लेखांचा संग्रह या पुस्तकांत केला आहे. के. वी. केकर, श्री. भा. वि

REFBK-0006367

, प्रो. ना. सी. फुडके, श्री. वि. म. गव्हेंकर,
देशपांडे, प्रेमचंद, श्री. वि. पा. दांडेकर
प्रभृति ललित लेखकांच्या कलाकृतींचा
स्वतः वेतला असून, ललित शास्त्रज्ञांना

अनेक विवाद्य प्रश्नांची चर्चा त्यांत ओवाओघाने घेऊन केला आहे.
या ललित कृतीपेक्षांहे 'काळे खिस्ती', 'महमुदाच्या स्वाऱ्या,

डा. अ. माडखोलकर

परा मर्श

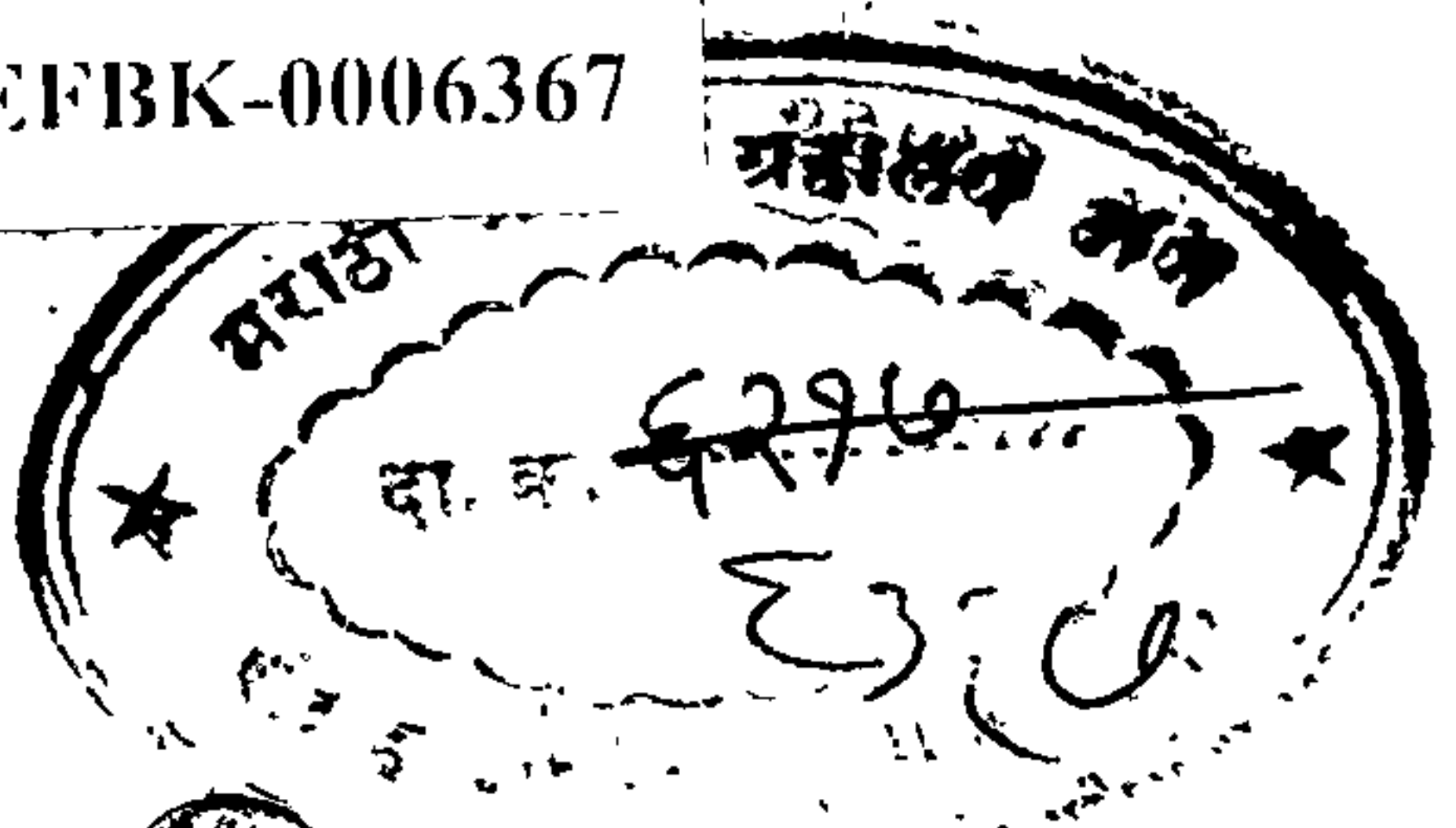
Handwritten scribbles and marks in the top right corner.

ग. त्र्यं. माडखोलकर

REFBK-0006367

जून १९४३]

[किंमत ३ रूपये

प्रकाशक—

संपादक—

दि. मा. धुमाळ,
मालक, नागपूर प्रकाशन,
सीतावर्डी, नागपूर

प्रो. यादव मुकुंद पाठक,
एम्. ए. एल्एल्. वी

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, त्यांतील उतारे घेण्याचे वगैरे सर्व हक्क
सौ. शांता माडखोलकर, गृहीतागमा, शांतानिवास, मॉडेल
मिल्स रोड, नागपूर शहर, यांच्याकडे आहेत.

मुद्रक—ल. म. पटले,
रामेश्वर प्रिंटिंग प्रेस, सीतावर्डी, नागपूर

आमचें प्रकाशित वाङ्मय

- १ माझें कादंबरीलेखन किं. १॥ रु.
संपादक-प्रो. या. मु. पाठक
- २ वीणा (कादंबरी) किं. ३ रु.
लेखक-लीला देशमुख.
- ३ लढवट्ये (कथासंग्रह) किं. ३ रु.
गं. ल. देवपुजारी बी. एस सी.
- ४ शककर्ता शालिवाहन २॥ रु.
प्रो. ना. के. बेहरे
- ५ परामर्श (टीकालेखसंग्रह) ३ रु.
ग. त्र्यं. माडखोलकर

आगामी

- १ द्राविडी प्राणायाम (कादंबरी)
भा. वि. वरेरकर
- २ आकाशवाणी (कादंबरी)
प्रो. या. मु. पाठक.
- ३ प्रमद्वरा (कादंबरी)
ग. त्र्यं. माडखोलकर

ज्योतिष वाङ्मय

दैवविचार माला

ले. ह. ने. काटवे

१ रविविचार	१ रु.
२ चंद्रविचार	१ ”
३ मंगळविचार	१ ”
४ बुधविचार	१ ”
५ गुरुविचार	१ ”
६ शुक्रविचार	१॥ ”
७ शनिविचार	१॥ ”
८ ग्रहणविचार (राहुकेतू)	२ ”
९ भावविचार	.॥. ”
१० भावेशविचार	१॥ ”

संगीत

संगीत कलाप्रवेश-ले. शं. ल. सप्रे,
किं. २ रु.

दिगंबर मारुती धुमाळ,

मालक, नागपूर प्रकाशन, सीतावडी,

नागपूर.

प्रबंध .

- १ आधुनिक कविपंचक
- २ विष्णु कृष्ण चिपळूणकर
- ३ विलापिका
- ४ वाङ्मयविलास
- ५ स्वैर-विचार
- ६ माझे आवडते लेखक
- ७ अवशेष
- ८ आव्हान
- ९ माझी नभोवाणी
- १० परामर्श
- ११ जीवन-साहित्य
- १२ संभावना
- १३ व्यक्तिरेखा
- १४ माझे आवडते कवि
- १५ ऋणभार

कथासंग्रह

- १ शुक्राचें चांदणें
- २ रातराणीची फुलें

नाटिका

- १ उर्वशी
- २ शर्मिष्ठा
- ३ अगस्त्य
- ४ नचिकेत
- ५ एकलव्य
- ६ वृत्रहंता

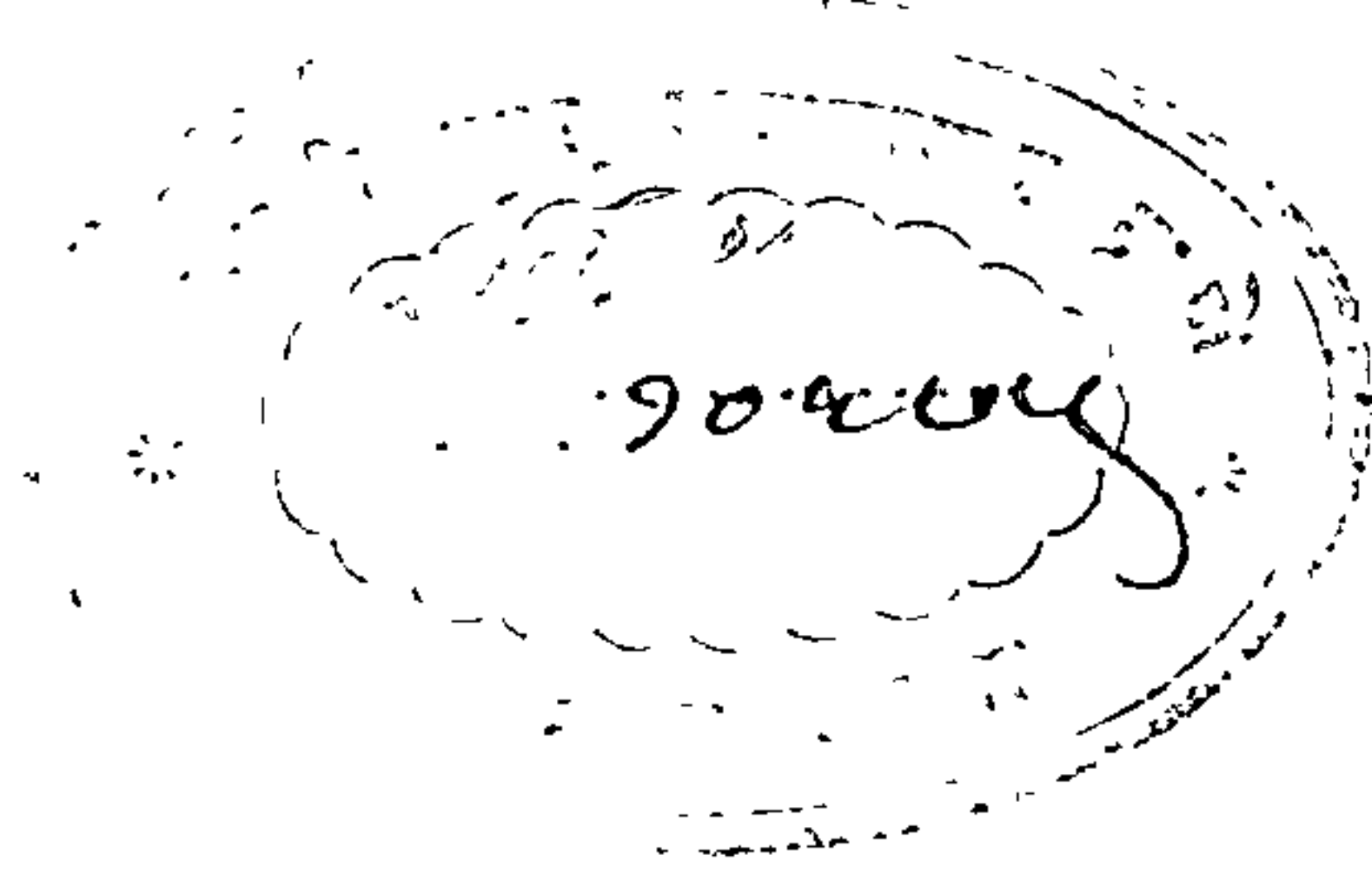
माडखोलकरांची पुस्तके

कादंबरी

- १ मुक्तात्मा
- २ भंगलेले देऊळ
- ३ शाप
- ४ कांता
- ५ दुहेरी जीवन
- ६ मुखवटे
- ७ नवे संसार
- ८ डाकबंगला
- ९ नागकन्या
- १० चंदनवाडी
- ११ तीन दिवस
- १२ प्रमद्वरा
- १३ हें युद्ध
- १४ देवगिरी
- १५ गोंडवन
- १६ उमरा

सौ. शांता माडखोलकर

‘ वीस वर्षे ’

माझे पितृतुल्य हितैषी
प्रो. नीलकंठ बळवंत भवाळकर
यांच्या प्रिय स्मृतीस
अत्यंत आदरपूर्वक
समर्पण

—परामर्श—

अनुक्रमणिका

निवेदन

प्रवासी

तुकारामवैवांचे धर्मविचार

परागंदा

सोन्याचा कळस

काम आणि कामिनी

केळकर व भाषादूषण

प्रतारणा

एरंडाचें गुन्हाळ

आंधळा न्याय

सदाफुली

महमुदाच्या स्वान्या

राजवाडे लेखसंग्रह

नेपाळचा प्रवास

समरभूमि

अल्बेरुणीची गीता

केळकरांची ' गेली पांच वर्षे '

गोदू गोखले

काळे खिस्ती

केवळ ध्येयासाठी

हिंडलग्याचा प्रसाद

उल्का

घोरपडे घराण्याचा इतिहास

दीपकळी

हिंदुस्थानाची कैफियत

सुकलेलें फूल

सॉक्रेटिसाचा नवा अवतार

साष्टांग नमस्कार

निवेदन

१९२६ च्या मार्च-एप्रिलमध्ये महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशावरील माझी समा-
लोचक लेखमाला 'महाराष्ट्रांतून प्रसिद्ध झाली. 'महाराष्ट्र' कचेरीत नेहमीं
येणारे एक मुरब्बी साहित्यपंडित माझे ते लांबलचक लेख वाचून कंटाळले आणि
मला म्हणाले, "भाऊसाहेब, तुमच्या परीक्षणांतून परीक्ष्य ग्रंथाच्या गुणदोषदर्शनापेक्षां
अनावश्यक तुलना आणि अवांतर माहितीचा पाल्हाळच फार असतो बुवा!"
माझ्या 'वाज्याविलास' या पुस्तकांत समाविष्ट केलेली ही लेखमाला जर वाचकांनी
चाळून पाहिली, तर त्या साहित्यपंडितांची ती टीका किती समर्पक होती, याची
त्यांना कल्पना येईल. या टीकेला मी त्या वेळीं उत्तर दिलें नाहीं. पण, अशा
प्रकारची परीक्षणे गेलीं बावीस वर्षे मी का लिहित आलों, हें आज थोडक्यांत
येथें सांगत आहे.

ज्ञानकोशावरील ज्या लेखमालेच्या पाल्हाळाला त्या साहित्यपंडितांनीं नाक
मुरडलें, ती लेखमाला मूळ १९२१ च्या सप्टेंबरमध्ये 'केसरींतून प्रसिद्ध झाली होती.
'महाराष्ट्रांतील लेखमाला ही तिची परिश्रमपूर्वक सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ती
होय. 'हिंदुस्थान आणि जग' हा ज्ञानकोशाचा पहिला प्रास्ताविक खंड ज्या
वेळीं 'केसरी'कडे अभिप्रायार्थ आला, त्या वेळीं मी श्री. तात्यासाहेब केळकर
यांच्याजवळ रहात होतो. तो खंड त्यांनीं स्वतः चाळून नंतर मला दिला; व
त्याबरोबरच, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचा उपक्रम हा मराठींत अगदीं अभिनव अस-
ल्यामुळे ज्ञानसंकलनाच्या अशा प्रयत्नांची आणि प्रकारांची पूर्वपीठिका देऊन
केतकरांच्या या उपक्रमाविषयीं मराठी वाचकवर्गांत उत्सुकता आणि आदर उत्पन्न
होईल, अशा धोरणानें 'केसरींत त्याचें समालोचन केलें पाहिजे, अशी सूचनाहि
त्यांनीं केली. त्यानंतर त्यांनीं वृत्तपत्रांतील परीक्षणांच्या स्वरूपाविषयींच्या आपल्या
कल्पना मला सांगून त्या खंडाच्या समालोचनाची कच्ची टिपणेंहि मजकडून तयार
करवून घेतलीं. त्या टिपणांच्या आधारानेंच मी 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'वर
१९२१ च्या सप्टेंबरमध्ये 'केसरींत दोन आणि १९२६ च्या मार्च-एप्रिलमध्ये
'महाराष्ट्रांत तीन लेख लिहिले.

तात्यासाहेबांनीं त्या वेळीं ज्या सूचना मला केल्या, त्या माझ्या अजूनहि
चांगल्या स्मरणांत आहेत त्या सूचनांचा आशय असा होता कीं, "मराठी भाषेला
राजाश्रय नाहीं, विद्यापीठांत मान नाहीं व लोकांच्या निरक्षरतेमुळे आणि दारिद्र्या-
मुळे त्यांचाहि आश्रय मिळू शकत नाहीं. म्हणून, मराठी वृत्तपत्रांनींच तिच्या

आश्रयदात्याची मूमिका स्वोकारून, नवीन ग्रंथ, लेखक आणि वाङ्मयप्रकार यांना तारतम्याने पण दक्षतेने प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ग्रंथांचे कडक विस्तृत परीक्षण करावयाला 'विविधज्ञानविस्तारा' सारखी मासिके आहेतच. वृत्तपत्रांतील परीक्षणे होतां होई तो कडक असू नयेत. त्यांत दोषांचे दिग्दर्शन आणि गुणांची बूज सहृदयतेने केलेली असावी; व त्याबरोबरच ग्रंथाच्या वाचनाने आपल्याला सुचलेले विचार आणि त्यांतील प्रतिपाद्य विषयाची आपल्याला असलेली स्वतंत्र माहिती त्या परीक्षणांत देऊन ग्रंथकार आणि वाचकवर्ग या दोहोंच्याहि ज्ञानांत शक्य तोंवर भर घालावी " तात्यासाहेबांच्या जवळ असतांना १९२१-२२ साली 'केसरी'त जी थोडी परीक्षणे मी लिहिलीं, ती सामान्यतः याच धोरणाने लिहिलीं गेली आहेत.

त्यानंतर १९२२-२३ साली भारतसेवक समाजाच्या पुणे येथील निवासांत असतांना तेथील वाचनालयांत येणाऱ्या 'स्पेक्टेटर,' 'नेशन,' 'न्यू स्टेट्स्मन,' 'रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूज,' लंडन टाइम्स'ची वाङ्मय पुरवणी वगैरे वृत्तपत्रांतील आणि नियतकालिकांतील पुस्तकपरीक्षणे आणि साहित्यचर्चा मी नेमाने वाचीत असें. वृत्तपत्रांतील समालोचनांसंबंधी तात्यासाहेबांनी केलेल्या सूचना या इंग्रजी नियतकालिकांत येणाऱ्या परीक्षणांच्या पद्धतीला बव्हंशी धरून आहेत, हें लगेच माझ्या लक्षांत आलें. या साऱ्या परीक्षणांतून परीक्ष्य ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचा थोडक्यांत परिचय, ग्रंथाचे गुणदोषदिग्दर्शन, ग्रंथाच्या वाचनाने सुचलेले विचार, प्रतिपाद्य विषयाची ग्रंथांत न आलेली पण परीक्षकाला असलेली माहिती, सदृश ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांच्याशी सूचक तुलना, ग्रंथांतील तत्वांची किंवा सिद्धांतांची साधक बाधक चर्चा इतके मुद्दे सामान्यतः असत; व ही परीक्षणे वाचल्यावर, आज आपल्याला एक नवा ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचीच केवळ ओळख झाली असे नव्हे, तर एका नव्या विषयाचेहि मार्भिक परिज्ञान झालें, असे मनाला वाटत असे. ब्रिटिश नियतकालिकांच्या या सहृदय आणि व्यापक परीक्षण-पद्धतीचा परिणाम माझ्या समालोचनशैलीवर पुष्कळच झाला आहे.

१९२४ च्या जुलैमध्ये जेव्हां मी मुंबईहून नागपुरास यावयाला निघालों, तेव्हां माझे गुरु कै. तात्यासाहेब कौलहटकर यांना मुद्दाम एक पत्र पाठवून माझ्या भावी कर्तव्यासंबंधी मी त्यांचा सल्ला विचारला होता. त्या वेळीं मला लिहिलेल्या सूचक उत्तरांत तात्यासाहेबांनी, नागपूर-वन्हाड प्रांत हा पुण्यामुंबईच्या मानाने

मागासलेला असल्यामुळे या प्रांतांतील वाङ्मयाला उत्तेजन मिळेल आणि वाङ्मयभिरुचि वाढीला लागेल, असें माझ्या वाङ्मयविषयक लेखांचें आणि विशेषतः पुस्तकपरीक्षांचें धोरण असावें, असा सल्ला मला दिला होता. 'महाराष्ट्रांत येणाऱ्या माझ्या वाङ्मयाचर्चात्मक लेखांविषयींचे आपले विचार ते मला दक्षतेनें कळवात असत. १९३१ सालीं ते आजारी पडेपर्यंत त्यांची टीकात्मक पत्रे मला बहुतेक नेमानें आलीं. त्यांच्या या सतत येणाऱ्या पत्रांचाहि परिणाम माझ्या परीक्षणपद्धतीवर झाला. 'त्रिदल' या काव्यसंग्रहाचें 'महाराष्ट्रांत आलेलें कडक परीक्षण त्या वेळीं फार गाजलें. त्या परीक्षणांत 'त्रिदला'वर तोंडपुजे अभिप्राय देणाऱ्या इतर अनेक साहित्यशांडांवरोबर मी तात्यासाहेबांचीहि संभावना केली होती. तरीहि तें परीक्षण त्यांना अतिशय आवडलें. पण विद्वद्दत्त डॉ. के. ल. दत्तरी यांच्या 'धर्मरहस्य' या ग्रंथावर केवळ बुद्धिवादाच्या भूमिकेवरून मी केलेली प्रतिकूल टीका मात्र त्यांना रुचली नाहीं; व खुद्द त्यांच्या स्वतःच्या 'शिवपावित्र्य' आणि 'परिवर्तन' या नाटकांचें जें अंशतः अननुकूल परीक्षण मी केलें होतें, त्यासंबंधीं त्यांनीं मला लिहिलेल्या उपरोधिक पत्रांतील टोमणे अद्यापहि मी विसरलेलीं नाहीं. ते मला नेहमीं सांगत कीं, "एकादा ग्रंथ किंवा ग्रंथकार यांच्या तात्विक भूमिकेवर टीका करावयाची असली किंवा त्याचे दोष दाखवावयाचे झाले, तर ते शक्य तोंवर उपरोधाच्या आभयानें दाखवावे; उघड हल्ला होतां होईल तो कळं नये". पण, 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा,' 'मुक्ता' वगैरे त्यांच्या स्वतःच्या टीकोलेखांतून जो सुंदर उपरोध आणि उपहास आढळतो, तशा प्रकारची टीका करावयाला जी विनोदाची देणगी अवश्य आहे, ती मला लाभलेली नसल्यामुळे, मला त्यांच्याप्रमाणें उपरोधिक छद्मी टीका लिहिणें फारसें कधीं साधलें नाहीं.

वृत्तपत्रांतील माझे पहिलें परीक्षण १९२१ सालीं 'इंदुप्रकाशां'तून श्री. आनंदराव टेकाडे यांच्या 'आनंदगीता' च्या पहिल्या भागावर आलें असावें, असें स्मरतें. प्रो. न. र. फाटक हे त्या वेळीं 'इंदुप्रकाशा'चे संपादक होते; व त्यांच्या प्रोत्साहनानें मी कांहीं परीक्षणे त्या दैनिकांतून लिहिलीं. प्रो. फाटक यांना माझी परीक्षणपद्धति अगदींच मिळमिळीत वाटत असे. ते स्वतः पद्येचे टीकाकार आहेत; व त्यांच्या टीकोलेखांतून बहुश्रुततेप्रमाणेंच जलाल उपरोधहि भरलेला असे. कै. ल. रा. पागारकर यांचा 'आनंदलहरी' हा काव्यसंग्रह आणि तुकारामचरित्र यांची जी अत्यंत कडक परीक्षणे त्यांनीं 'इंदुप्रकाशां'तून केलीं, तीं

त्या वेळीं पुष्कळच गाजलीं होतीं. 'इंदुप्रकाशा'नंतर १९२१ सालच्या उत्तरार्धांत श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याजवळ असतांना मी 'केसरी'तहि मधून मधून परीक्षणे लिहिलीं. १९२३ सालीं माझा 'ज्ञानप्रकाशा'शी संबंध आला. पण, 'ज्ञानप्रकाशा'च्या 'काव्यशास्त्रविनोदां'त परीक्षणांपेशां माझे स्वतंत्र लेखच जास्त आले. 'इंदुप्रकाशा'चे संपादक प्रो. न. र. फाटक यांना माझे लेख मिळमिळीत वाटत, तर 'ज्ञानप्रकाशा'चे संपादक श्री. कृ. ग. लिमये यांना माझे लेख झणझणीत वाटत; व 'तुकारा-बोवांचे धर्मविचार' हा जो माझा टीकालेख प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेला आहे, त्याच्या कडकपणाबद्दलची आपली नाराजी काकासाहेबांनी मला स्पष्ट शब्दांनी बोलून दाखवली होती. प्रो. फाटक हे दणकट आणि झुंजार; तर श्री. लिमये 'हे परांतरासि न लावावा ढका' या वृत्तीचे. त्यामुळे दोघांनाहि माझी टाकिए-द्धति आपआपल्या परीनें नापसंत असे. 'विविधज्ञानविस्तारा'चे संपादक कै. रा. सा. मोरमकर यांनाहि, प्रो. फाटक यांच्याप्रमाणेंच, माझ्या टीकालेखांत कोणत्याहि प्रकारचा दंश नाही, हें एक त्यांचें मोठेंच वैगुण्य वाटत असे. कारण, ते स्वतः 'विस्तारा'च्या वेष्टनावर जे छोटे छोटे पण मार्भिक अभिप्राय लिहित, त्यांत विंचवाच्या नांगीतील दाहक विषार ओतप्रोत भरलेला असे.

वृत्तपत्रांप्रमाणेंच नियतकालिकांतूनहि मी सतत टीकालेखन केलें आहे. किंबहुना, माझ्या टीकालेखनाला प्रारंभ १९२० सालच्या बहुधा जुलैमध्ये 'नवयुगांत' आलेल्या 'केशवसुतांचा संप्रदाय' या माझ्या पहिल्या टीकालेखानेंच खरोखरी झाला. 'आधुनिक कविपंचक,' 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' आणि 'विलापिका' हे माझे तिन्ही टीकाप्रबंध अनुक्रमें 'नवयुग,' 'विविधज्ञानविस्तार' आणि 'रत्नाकर' या त्या काळच्या तीन अग्रगण्य मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाले. 'नवयुग,' 'उद्यान,' 'विविधज्ञानविस्तार' आणि 'रत्नाकर' या चारी मासिकांतून मी किरकोळ परीक्षणेही मधून मधून लिहिलेलीं आहेत. पण 'आधुनिक कविपंचका'नंतर माझे विशेष गाजलेले असे काव्यविषयक विस्तृत टीकालेख जर कोणत्या मासिकांतून आले असतील, तर ते श्री. मो. ग. रांगणेकर यांच्या 'अरुण' या छोट्या पण मोठ्या कुशलतेनें चालविलेल्या मासिकांतून होत. श्री. रांगणेकर यांच्या स्नेहमूलक आग्रहामुळेंच 'आंबराई,' 'सुधारक' आणि 'यशोधन' यांचो विस्तृत परीक्षणें मजकडून लिहिलीं गेलीं, यांत शंका नाही. १९२६ सालीं 'रत्नाकर' काढण्याचें निश्चित होतांच प्रो. ना. सी. फडके आणि श्री. अ. स. गोखले यांनी मला त्या मासिकांत लिहिण्याचें निमंत्रण दिलें. 'रत्नाकरांत' त

जों थोडों परीक्षणें मी लिहिलीं, त्यांपैकी 'परागंदा' या कादंबरीचें परीक्षण या पुस्तकांत दिलें आहे. १९३८ सालीं 'मनोहर' नव्या स्वरूपांत काढण्याचें ठरल्यावर पुन्हा प्रो. ना. सी. फडके यांनीं मला त्या मासिकासाठीं नेमानें लिहिण्याची विनंती केली; व म्हणून, श्री. शं. वा. किलोस्कर यांच्या इच्छेनुसार, मी 'मनोहर' मध्ये त्या वर्षी एकंदर चार टीकालेख लिहिले. तेहि या पुस्तकांत समाविष्ट केलेले आहेत. याशिवाय 'प्रतिभा,' 'ज्योत्स्ना', 'कला' वगैरे नियतकालिकांतूनहि मी पुस्तकपरीक्षणाचें काम मधून मधून केलें आहे. वृत्तपत्रें आणि इतर नियतकालिकें यांतील परीक्षणपद्धतींत स्थलकालांच्या मर्यादेमुळे साहजिकच फरक पडतो. वृत्तपत्रांतील पुस्तकपरीक्षण म्हणजे जणुं रेडियोवरील गायन. तें गाणें जसें मोजक्या वेळांत संपवावें लागतें, तसें हें परीक्षण मोजक्या जागेंत बसवावें लागतें. उलट नियतकालिकांतील टीकालेखन म्हणजे जणुं बैठकीचें गाणें. तें प्रसंगीं किती लांबूं शकतें, याचें एकच एक नमुनेदार उदाहरण द्यावयाचें झालें, तर तें कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्या 'मनोरंजनां'तून क्रमशः आलेल्या 'तोतयाच्या बंडा' वरील प्रचंड टीकेचें देतां येईल. प्रस्तुत पुस्तकांतील परीक्षणांतहि हा फरक वाचकांच्या नजरेस आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

ता. २७ ऑगस्ट १९२४ रोजीं मी नागपुरास येऊन 'महाराष्ट्रा'च्या संपादकमंडळांत दाखल झालों; व ता. ३ सप्टेंबरच्या अंकांत सौ. इंदिराबाई सहस्रबुद्धे यांच्या 'केवळ ध्येयासाठीं' या अनुवादित कादंबरीवर माझा पहिला टीकालेख प्रसिद्ध झाला. तेव्हांपासून गेलीं एकोणास वर्षे मी 'महाराष्ट्रा'तून सतत पुस्तकपरीक्षणाचें काम करीत आलों आहे. 'महाराष्ट्रा'तील माझ्या वाङ्मय-विषयक लेखांपेक्षां माझे राजकीय विषयावरील लिखाण कितीतरी पटीनें अधिक भरेल, ही गोष्ट खरी. पण, अंशतः माझ्या गुरूंकडून सतत मिळणाऱ्या प्रोत्साहना-मुळे आणि अंशतः श्री. दादासाहेब ओगले यांनीं दिलेल्या पूर्ण लेखनस्वातंत्र्या-मुळे मी हें परीक्षणाचें काम एका प्रकारच्या ईर्ष्येनें केलें. चार वर्षांपूर्वीं माझे डोळे बिघडल्यामुळे डॉक्टरांनीं मला रात्रीं लेखन वाचन करण्याची मनाई केली. तेव्हां-पासून टीकालेखनासाठीं अवश्य असलेलें अवांतर वाचन करणें अशक्य होऊन मला पुस्तकपरीक्षणाच्या कामाविषयीं साहजिकच उत्साह वाटेनासा झाला. वाङ्मयाच्या विशाल क्षेत्रावर दृष्टि सतत चौफेर खेळती असल्याशिवाय व जगांतील नवीन विचारप्रणालींची दक्षतेनें ओळख करून घेतल्याशिवाय ग्रंथपरीक्षण अधिकार-

पूर्वक करणें अशक्य आहे. आणि, पूर्वी अनेक विषयांच्या अविरत वाचनामुळे हा अधिकार थोडासा तरी आपल्याला असल्याचें जें एक समाधान माझ्या मनाला होतें, तें अलीकडे अजिबात नाहीसे झालेले असल्यामुळे माझे टीकालेखन आपो-आपच थांबले आहे. आतां केवळ एक नियत कर्तव्य म्हणूनच मी 'महाराष्ट्रां-तील साहित्यसमालोचनाचें काम करित असतो. कै. कोल्हटकर आणि श्री. लिमये यांच्याप्रमाणें श्री. ओगले यांची वृत्तीहि एकंदरीत सौम्यच. त्यामुळे त्यांनाहि ग्रंथ किंवा ग्रंथकार यांच्यावर कडक टीका केलेली आवडत नाही; व 'धर्मरहस्या' वरील प्रतिकूल परीक्षणाबद्दल कै. तात्यासाहेबांप्रमाणेंच त्यांनींहि आपली नाराजी मजजवळ व्यक्त केली होती. पण, कै. कोल्हटकर आणि श्री. ओगले यांच्या या दुहेरी नियंत्रणाला न जुमानतां, 'महाराष्ट्रां'तून मी अनेक ग्रंथांची अत्यंत कडक परीक्षणे केलीं.

तथापि, मी असें अभिमानपूर्वक प्रतिज्ञेनें म्हणूं शकतो कीं, जें आज वाचलें असतां मनाला पश्चाताप किंवा शरम वाटावी असें एकहि व्यक्तिद्वेषदूषित किंवा अन्यायी ग्रंथपरीक्षण मी 'महाराष्ट्रां'तून केलेलें नाही. इतकेंच नव्हे, तर ज्यांच्या वाणींतून किंवा लेखणांतून माझी निर्गळ नालस्तीच नेहमीं बाहेर पडते अशा माझा अकारण दुष्टावा करणाऱ्या सद्गृहस्थांनीं जेव्हां आपलीं पुस्तकें माझ्याकडे किंवा 'महाराष्ट्रां'कडे मुद्दाम आर्जवून अभिप्रायार्थ पाठवलीं, तेव्हां मी त्यांचाहि परामर्श, कोणत्याहि प्रकारच्या प्रतिसौजन्याची अपेक्षा मनांत न ठेवतां, गुणग्रहणबुद्धीनें घेतला आहे. 'धर्मरहस्य', 'त्रिदल', 'नवयुगधर्म', 'हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र', 'अटके-पार', 'सावित्री', 'ब्राम्हणकन्या', 'खरा देशभक्त', 'मेनका नाटकावरील टीका' वगैरे पुस्तकांवर ज्या अत्यंत जलाल टीका 'महाराष्ट्रां'तून आल्या, त्या सर्वथैव तात्विक भूमिकेवरून करण्यांत आल्या होत्या; व म्हणूनच टीकाविषयी-भूत ग्रंथकारांशीं माझे स्नेहाचे संबंध कायम राहूं शकले. गेल्या वीस वर्षांत महाराष्ट्रांतील अनेक वाङ्मयान वा व्यक्तिविषयक वादांत मी खेचला गेलेलों आहे. पण त्यांपैकीं एकाहि वादाचा धुरळा 'महाराष्ट्रां'तील साहित्यसमालोचनाच्या उन्नत भूमिकेला मी लागूं दिलेला नाही. वृत्तव्यवसायांत केव्हां कोणाविषयीं काय लिहावें लागेल, यांचा कांहीं नेम नसतो. म्हणून, त्या व्यवसायांत पडतांनाच माझ्या मनाशीं ज्या कांहीं मर्यादा मी घालून घेतल्या होत्या, त्यांपैकीं एक अशी होती कीं, ग्रंथपरीक्षण करितांना सदभिरुचि आणि न्यायबुद्धि यांचें अवधान केव्हांहि

सुटूंच्या वयाचें नाहीं. ती मर्यादा गेलीं एकोणीस वर्षें मी दक्षतेन पाळली आहे. मराठी वर्तमानपत्रांच्या कचेरींत तरी कोणतेंहि खातें सर्वथैव 'राखीव' असें राहूंच शकत नाहीं; व त्यामुळें, एकाच्या लिखाणाचा आळ दुसऱ्यावर येऊन, 'संपादकीय गुपिता'च्या अलिखित संकेतानुसार, त्याचे बरे वाईट परिणाम पुष्कळदां मुकाट्यानें भोगावे लागतात. पण, 'महाराष्ट्रा'चें एकंदर धोरणच मुळीं सौम्य आणि संभावित असल्यामुळें, ही मर्यादा सोडल्याचा आळ मजवर यावा असे प्रसंग सुदैवानें फारसे कधीं आले नाहींत.

माझ्या टीकालेखांचा 'वाङ्मयविलास' हा पहिला संग्रह १९३७ सालीं कोल्हापूरचे श्री. दा. ना. मोघे यांनीं प्रसिद्ध केला. त्या संग्रहांत समाविष्ट केलेल्या पंधरा परीक्षणांपैकीं नऊ परीक्षणे 'महाराष्ट्रा'तलीं होती. 'परामर्शा'त जीं सत्तावीस परीक्षणे दिलेलीं आहेत, त्यांपैकीं एकवीस परीक्षणे 'महाराष्ट्रा'तील आहेत. गेल्या एकोणीस वर्षांत 'महाराष्ट्रा'तून मी हजारों ग्रंथांची छोटी मोठी परीक्षणे केलीं आहेत. त्यांपैकीं ज्यांचीं कात्रणे माझ्या हाताशीं होती, त्यांचा समावेश या दोन्ही संग्रहांत केला आहे, इतकेंच. वृत्तपत्रांतील प्रत्येक लेख मुद्रणार्ह असतोच असें नाहीं; व प्रत्येक लेखाचें कात्रण त्या त्या वेळीं काढून जपून ठेवणेंहि सुचतेंच, असें नाहीं. त्यामुळें, या संग्रहाच्या रचनेला कांहीं धोरण नाहीं, असा आक्षेप जर कोणी घेतला, तर तो अगदीं योग्य ठरेल. तथापि, हा संग्रह तयार करतांना जीं एक दक्षता मी त्यांतल्या त्यांत घेतली, ती सांगणें मात्र अवश्य आहे. ती अशी कीं, विचारांच्या किंवा शैलीच्या दृष्टीनें ज्या लेखांना पुन्हा मुद्रणसंस्कार घडल्यास तें अनुचित होणार नाहीं असें मला वाटलें, त्यांचाच फक्त समावेश, प्रकाशकांनीं घातलेली पृष्ठसंख्येची मर्यादा सांभाळून, मी या पुस्तकांत केला आहे. मात्र, काव्यग्रंथांवरील माझ्या टीकालेखांचा स्वतंत्र संग्रह पुढें मागें निघण्याचा संभव असल्यामुळें, ते लेख या पुस्तकांतून बुद्धिपुरःसर वगळले आहेत. 'केळकर व भाषादूषण' या प्रबंधावर लिहितांना वृत्तपत्रांतील वाङ्मय कोणत्या परिस्थितींत निर्माण होतें आणि तें जात्याच कसें दोषसंकुल असतें, याचें वर्णन मी स्वतःच केलें आहे. तेव्हां, एकाद्या साहित्यपंडितानें जर माझ्या या पुस्तकाकडे पाहून नाक मुरडलें, तर मला नवल वाटणार नाहीं.

असो. हें 'निवेदन' मी आपल्या परीक्षणपद्धतीचें समर्थन करण्यासाठीं लिहिलें नसून, मुख्यतः ऋणनिर्देश करण्यासाठींच लिहिलें असल्यामुळें, तें काम

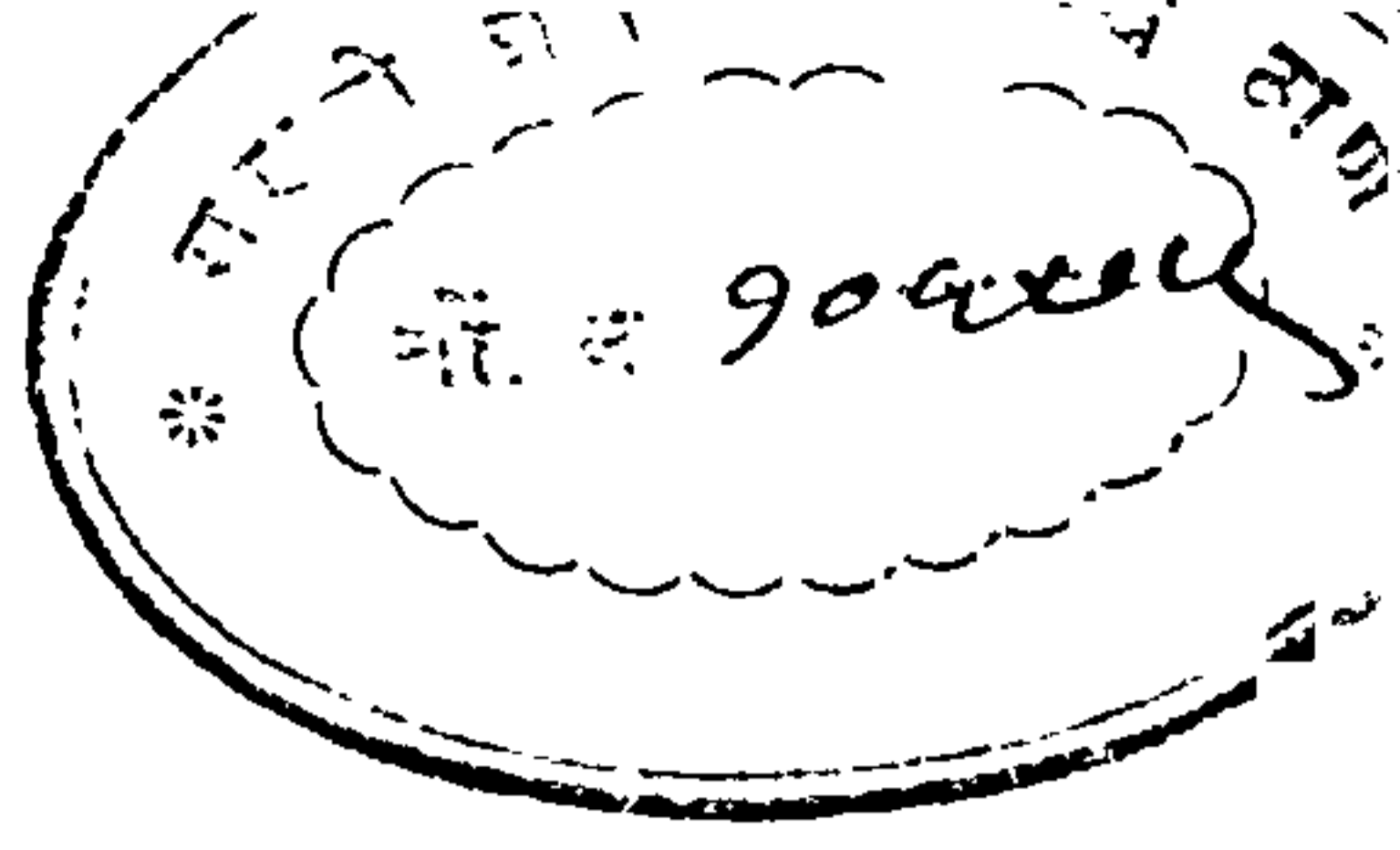
आतां पूर्ण करतो. या पुस्तकाची मुद्रिते तपासण्याच्या, मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या वगैरे कामी माझी सुविद्य मेहुणी कु. सुधाताई घाटे हिने मला निरलसतेने मदत केल्यामुळेच ते प्रकाशकांनी ठरविलेल्या मुदतीत बाहेर पडू शकले. आजपर्यंत अनेक विद्यार्थ्यांनी माझ्या कामांत मला निष्ठेने सहाय्य केले आहे. पण आम्हां उभयतांना स्वतःच्या मुलांइतक्याच प्रिय असलेल्या आमच्या 'बेटी' ने केलेल्या या मदतीचा निर्देश करण्यांत मला एक प्रकारचा अभिमान वाटतो; व मला अशी आशा आहे की, तिच्या कुशल कुंचल्यांतून उतरलेल्या चित्राने माझ्या पुस्तकाचे वेष्टन भूषित होण्याचा सुयोगहि लवकरच येईल.

नागपूर प्रकाशन संस्थेचे तरुण चालक श्री. दि. मा. धुमाळ यांनी, कागदाच्या विलक्षण महागाईच्या या काळांत, हे पुस्तक मजजवळून मुद्दाम तयार करवून घेऊन हासेने प्रसिद्ध केले, याबद्दल त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. त्याचप्रमाणे मुंबईच्या रामकृष्ण बुकडेपोचे श्री. वि. र. वाम यांनी वेष्टनाची सजावट इतक्या सुबक रीतीने करून दिल्याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे.

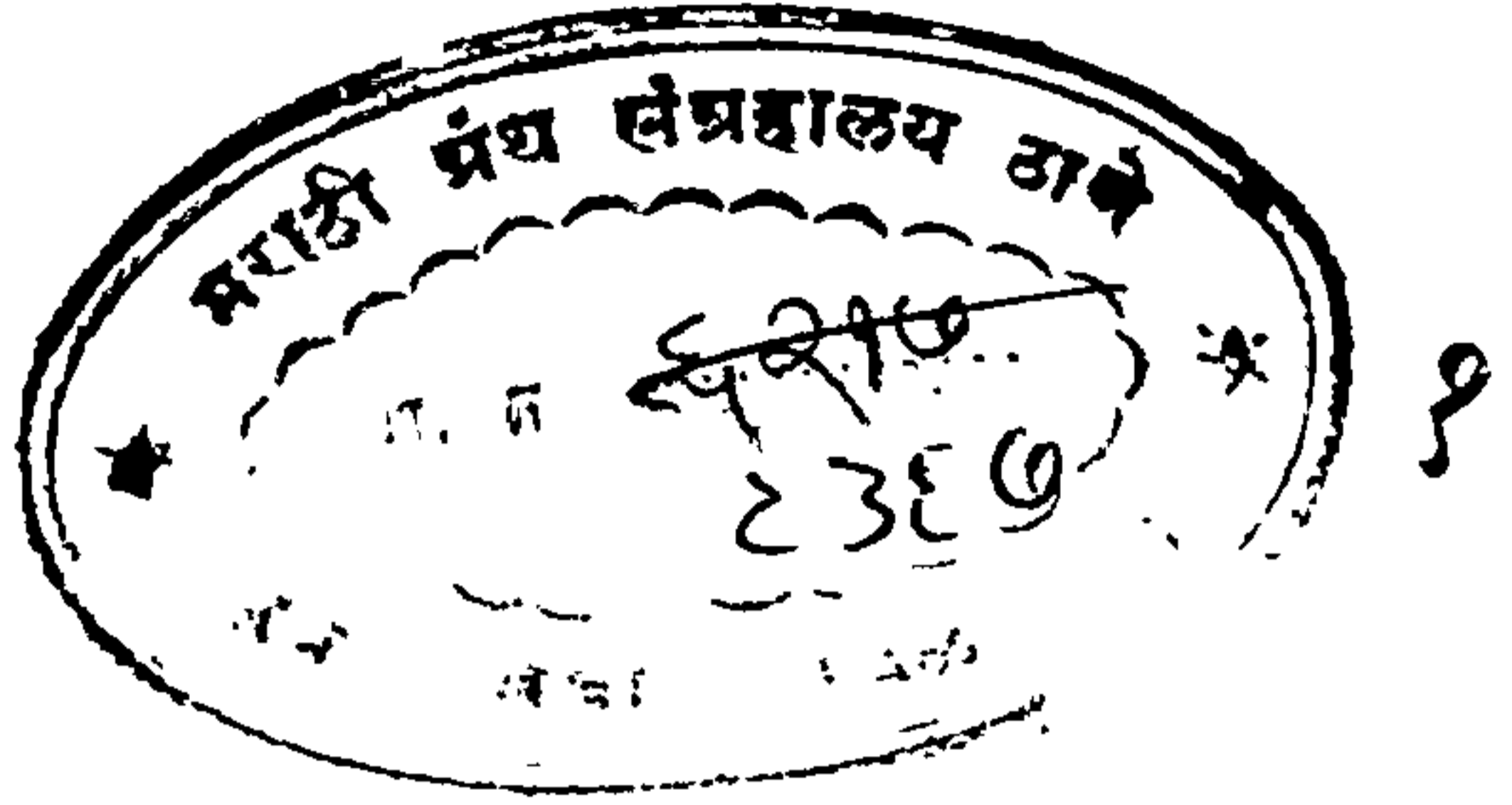
माझ्या परीक्षणपद्धतीला ज्या मुरब्बी साहित्यपंडितांनी नाक मुरडल्याचा उल्लेख मी या 'निवेदना' च्या प्रारंभी केला आहे, ते माझे पितृनुत्य हितचिंतक कै. प्रो. नीलकंठ बळवंत उर्फ बापूसाहेब भवाळकर यांच्या प्रियतम स्मृतीला हे पुस्तक मी अत्यंत आदरपूर्वक अर्पण करीत आहे. कै. प्रो. भवाळकर यांच्या चोखंदळ अभिरुचीला जरी माझे कोणत्याच प्रकारचे लिहिणे फारसे कधी रुचले नाही आणि त्यांच्या वक्रोक्तीचे तडाके खात जरी माझी नागपुरांताल एकोणसि वर्षे गेली असली, तरी त्यांनी आपल्या 'गजानना' इतकाच लोभ आमरण माझ्यावरहि केला; व माझे विद्वान् मित्र थो. हरिभाऊ नेने यांच्या बरोबरीने त्यांचा 'चिरंजीव' म्हणवून घेण्याचे भाग्य मला लाभले. त्यांच्या मजबूत नितांत प्रेमाविषयी आणि मला 'गर्वज्वर' चढू नये म्हणून त्यांनी सतत घेतलेल्या मार्मिक दक्षतेविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी हे लहानसे पुस्तक त्यांच्या पूज्य स्मृतीला मी अर्पण करीत आहे.

वैशाख वद्य १२, १९४३ }
चेचभुवन, नागपूर }

ग. ज्यं. माडखोलकर

प्रवासी

प्रो. नारायण सीताराम फडके यांची ही नवी कादंबरी गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध झाली. कादंबरीकार या नात्याने गेल्या दहा वर्षांत प्रो. फडके यांनी इतकी लोकप्रियता संपादन केली आहे की, त्यांच्या या 'प्रवासी'चा परिचय करून घ्यावयाला बाचक मोठ्या उत्सुकतेने उद्युक्त होतील. पण, प्रस्तुत कादंबरीविषयी लोकांना विशेष कुतूहल वाटावे, याला आणखीहि एक कारण आहे. ते म्हणजे, या कादंबरीतील नायकाच्या हृदयंगम चरित्रांत प्रो. फडके यांनी हिंदी राजकारणाचा गेल्या तीस वर्षांचा इतिहास खंडशः ग्रथित केला आहे, हे होय. त्यांच्या टीकाकारांचा त्यांच्यावरील सर्वांत मोठा आक्षेप आजपर्यंत हा रहात आला आहे की, त्यांच्या कादंबऱ्यांत फक्त समाजातील संपन्न वर्गाच्या विलासी जीवनाच्या छटाच तेवढ्या एक प्रकारच्या हव्यासाने चित्रित केलेल्या असतात. महेश्वर येथील साहित्यसंमेलनांत एका तरुण साम्यवाद्याने त्यांना 'मलबारहिल आर्टिस्ट' म्हणून जे संबोधिले होते, ते याच अर्थाने. गटेच्या कवितेवर टीका करितांना एका राष्ट्रीय वृत्तीच्या जर्मन लेखकाने तुच्छतेने असे म्हटले होते की, त्याची कविता ही प्रमदांच्या सोत्कंठ नेत्रांतून गळलेल्या अश्रूंनी पोसलेली आणि आरक्त ओघांनी दिलेल्या चुंबनांनी रंगलेली आहे! परंतु गंभीर वृत्तीच्या गटेने समकालीनांच्या असत्या उपहासाकडे कधीच लक्ष दिले नाही. पण प्रो. फडके हे टीकेच्या

बाबतीत बाधतः बेपर्वा वाटले तरी खरोखरी इळवे आहेत. त्यामुळे, गेली सहा सात वर्षे त्यांच्यावर सतत होत असलेल्या अशा प्रकारच्या टीकेचा परिणाम म्हणूनच की काय, त्यांच्या कादंबऱ्यांना अलिकडे राजकीय वळण लागत चालले आहे. राजकारणाचा जोरकस ठसा उमटलेली त्यांची पहिली कादंबरी 'उद्धार' ही सांगता येईल. त्यानंतर बाहेर पडलेल्या त्यांच्या 'आशा' या कादंबरीत मुळशी सत्याग्रहाच्या चळवळीचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. पण, या दोन्ही कादंबऱ्यांत त्यांनी राजकारणाचा उपयोग केला असला, तरी तो चलचित्रांतील धांवत्या घटनांना अनुकूल वातावरण उत्पन्न करणाऱ्या पार्श्वसंगीतासारखा. परंतु, प्रस्तुत कादंबरीचा नायक राजाभाऊ हा मात्र राजकीय ध्येयसिद्धीच्या खडतर मार्गावरील एक 'प्रवासी' या दृष्टीनेच त्यांनी बुद्धिपुरःसर निर्माण केला आहे.

म्हणूनच प्रारंभी म्हटले आहे की, त्यांची ही कादंबरी लोक विशेष प्रकारच्या उत्कंठेने वाचतील. वस्तुतः प्रो. फडके आणि राजकारण यांच्यांत आज समजला जातो तितका विसंवाद खास नाही. तसा विसंवाद खरोखरीच असता, तर डी व्हॅलेरा आणि मॅक्स्विनी यांच्यासारख्या आयर्लंडातील क्रांतिकारक सिनफेन चळवळीत गाजलेल्या स्वातंत्र्यवीरांची चरित्रे एवढ्या समरसतेने ते का लिहिते? व न्यू पूना कॉलेजातील आपली सुखाची नोकरी सोडून देऊन असहकारितेच्या चळवळीच्या आवर्तात तरी उडी का घेते? त्यांच्या तारुण्याच्या ऐन बहरांतील या त्यांच्या कृति त्यांची विलासप्रिय मानली गेलेली प्रतिभा राजकीय आंदोलनांच्या बाबतीतहि किती संस्कारसुलभ आहे, याची साक्ष देत नाही काय? प्रस्तुत कादंबरी म्हणजे गेल्या तीस वर्षांत त्यांच्या मनावर झालेल्या राजकीय चळवळीच्या निरनिराळ्या संस्कारांचे पर्यायाने आलेखनच आहे, असे म्हटले तर ते खचित गैर होणार नाही. तिचा नायक राजाभाऊ हा त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांतील नायकांइतकाच सौंदर्यलोलुप आणि कलासक्त आहे. त्याचे प्रमाथी जीवन नृत्यगायन आणि राजकारण यांच्या उलट सुलट बाजूंनी येणाऱ्या विरोधी मृदुरौद्र लाटांनी वेळोवेळी सारखेच क्षुब्ध केलेले दृष्टीस पडते. जुलिया, चंचला, उमा आणि नीलांबरी या त्यांच्या जीवनपथावरील सहचरी होमरूल, रौलट बिले, असहकारिता आणि कायदेभंग या चळवळीकडे धांव घेणाऱ्या त्यांच्या

मनाला किती जोराने आपल्याकडे वेळोवेळी खेचून घेतात हे पाहिले, म्हणजे त्याच्या कलासक्तीची यथार्थ कल्पना येते. विशेषतः चंचलेवरील त्याचे प्रेम हे त्याच्या कलासक्तीचे सर्वात उत्कृष्ट प्रत्यंतर आहे. चंचला ही संगीत आणि सौंदर्य यांची केवळ मूर्तीच होती. पण, संगमरवरी पुतळा चंद्रप्रकाशांत कितीहि कमनीय आणि कांतिमान् दिसला, तरी त्याचा हिमस्पर्श जसा त्याच्या निष्प्राणतेची जाणीव देऊन मनाला बधिर करितो, तशी प्रणयाच्या कोणत्याहि संवेदनांना विमुख असलेली चारुगात्री चंचला आपल्या निर्बुद्धतेने त्याच्या मनाला व्यथित करित असे, निराश करित असे. तरीसुद्धा तिच्या त्या मृतकल्प सौंदर्याचा उपभोग घेण्याची हांव त्याला आवरली नाही ; व तिचा-त्याचा संबंध जो अखेर तुटला, तो त्याच्या देशाभिमानाच्या तीव्रतेमुळे नव्हे, तर केवळ तिच्या पण्यप्रवृत्तिमुळे. कामविकाराला स्वभावतःच पराङ्मुख असलेल्या बधिरहृदय (frigid) स्त्रीचा चंचला हा उत्तम नमुना असून, तिच्या या स्वभावविशेषाचे व राजाभाऊच्या प्रणयपिपासु मनावर झालेल्या त्याच्या विदारक परिणामांचे प्रो. फडके यांनी केलेले विश्लेषण अत्यंत मार्मिक आहे.

अर्थात् एका प्रणयपराङ्मुख पण्यांगनेच्या सौंदर्याने वेडावून जाणारा प्रो. फडके यांचा हा नायक देशाभिमानाच्या प्रसंगस्फूर्त ऊर्मीने राजकारणांत पडला, तरी त्याची ती ऊर्मि किती काळ टिकणार ? गोंकोंच्या ' मदर ' या कादंबरीतील तो कांहीं पॅव्हेल नव्हे की, ज्याने स्वतः तर स्त्रीप्रेम, माजूम घातलेल्या मिठाईच्या तबकाप्रमाणे, निर्दय मनाने झिडकारलेच, पण आपल्या सहकान्यालाहि त्याचा आस्वाद घ्यावयाला प्रतिबंध केला. राजाभाऊच्या देशाभिमानापेशां त्याची कलासक्ति अधिक प्रबळ होती. त्यामुळे असे झाले आहे की, त्याच्या जीवनांत म्हणजे अर्थातच या कादंबरीत राजकीय चळवळीचा जिथे जिथे संबंध आला आहे, तिथे तिथे तो ओघांत आल्यासारखा वाटत नाही ; तर अपघातासारखा क्षोभकारक पण अनैसर्गिक वाटतो. त्याचे एक लहानसेच पण बिनतोड उदाहरण द्यावयाचे झाले, तर ते शांतारामाच्या चाळीतील टिळकांचे भाषण ऐकल्यावर राजाभाऊला झालेल्या लष्करांत सामील व्हावयाच्या स्फूर्तीचे देता येईल त्या स्फूर्तीच्या भरांत तो लष्करी ठाण्यावर जातो, हे खरे. पण, तिथे शारीरिक

परीक्षेत नालायख ठरल्यामुळे त्याचा हिरमोड झाल्यावर त्याने काय केले ? टिळकांनी सुचविलेला देशसेवेचा तो एक मार्ग खुंटला असे दिसून आल्यावर त्याची ईर्ष्या उफाळून जाऊन तो होमरूलच्या त्या वेळीं ऐन जोषामध्ये असलेल्या चळवळीत सामील झाला काय ?-नाहीं. त्या हिरमुसलेल्या मनःस्थितीत तो समुद्रावर गेला असता त्याला गाणे शिकविणाऱ्या त्याच्या उस्तादाचा सारंगिया इस्माएल हा योगायोगाने तिथे भेटतो; व त्याचे संगीताचे सुप्त वेड तत्क्षणांचे जागृत होऊन तो त्या सारंगियाबरोबर जिथे सदा दिवाळी असल्यासारखी रोषनाई रात्री केलेली असते, त्या मुंबईतल्या ग्रॅंटरोडवरील मोहल्यांत जातो ! याहिपेक्षा, कलकत्याच्या खादीकेंद्रांत तो काम करीत असतांना त्याचे जे वर्तन घडते, ते अधिक तिरस्करणीय वाटते. तिथे असतांना गांधीजींच्या अहिंसाप्रधान तत्त्वज्ञानाचे वाभाडे काढणाऱ्या अत्याचारी पंथांतोळ वंगयुवकांशी त्याची ओळख होते; व त्यांच्याकडे तो अधिकाधिक आकर्षित होत जातो. पण, त्यांचा पुढारी फणोद्र हा जेव्हां झडतीच्या भीतीने आपल्या जवळची ' भंयकर स्वरूपाची ' पुस्तके या खादीकेंद्रांत काम करणाऱ्या निरुपद्रवी तरुणाजवळ ठेवावयाला देतो, तेव्हां ती उघडून पाहिल्यावर गांगरलेला राजाभाऊ त्या पुस्तकांचे गांठोडे तसेच खोलीत टाकून लाहोरला पळ काढतो ! आक्षिप्त वाङ्मयाचा प्रसार केल्याच्या आरोपावरून आपल्या मुलाला अटक झाल्यावर त्याचे कार्य पुढे चालविण्याच्या आकांक्षेने खाद्य पदार्थांच्या भांड्यांत ते वाङ्मय लपवून स्वतःगिरणीत त्याचा प्रसार करणाऱ्या गोंकींच्या अडाणी, म्हाताऱ्या ' मदर ' च्या शेजारी आक्षिप्त वाङ्मय जवळ बाळगल्यास आपल्याला अटक होईल या धास्तीने कलकत्याला तांतडीने रामराम ठोकणारा प्रो. फडके यांचा हा तरुण पदवीधर नायक बसवून दोहोंविषयी विचार करू लागले म्हणजे मनाला कसेसेच वाटते.

तेव्हां, या कादंबरीत राजाभाऊच्या जीवनाच्या अनुषंगाने आलेले राजकारण जर वाचकांना स्वाभाविक न वाटतां आकस्मिक वाटले, तर त्यांत नवल काय ? प्रो. फडके यांच्या साम्यवादी टीकाकारांना तर हे यद्दृच्छया आलेले राजकारण अगदीच दुबळे आणि प्रतिगामीहि वाटेल. ते कदाचित् असे म्हणतील की, टर्जनीव्हच्या बाझारोवपेक्षा सुद्धा प्रो. फडके यांचा हा राजाभाऊ जास्त दुर्बल आणि

हीणकस आहे. या कादंबरीच्या राजकीय भागांतील दुसरें वैगुण्य असें कीं, गांधीजींच्या निरनिराळ्या राजकीय चळवळींची आणि तत्त्वांची जी चिकित्सा, राजाभाऊच्या मानसिक आंदोलनाचे वेगवेगळे हेलकात्रे विश्लेषित करितांना, प्रो. फडके यांनीं मधून मधून केली आहे, तीहि फारशी मार्मिक किंवा मूलगामी वाटण्यासारखी नाही. गांधीजींच्या चळवळीचे चिकित्सक आतां देशांत दोनच आहेत: एक महाराष्ट्रांतील प्रतिसहकार पक्ष आणि दुसरा साम्यवादी पक्ष. यांपैकीं प्रतिसहकार पक्ष हा गांधीजींच्या तत्त्वांवर आणि कार्यक्रमावर जी टीका करितो, ती मुख्यतः व्यावहारिक दृष्टीनें. साम्यवादी पक्षाची टीका मात्र मूलगामी असून, तो पक्षच खरोखरी गांधीजींचा राजकारणांतील खरा प्रतिपक्षी आहे. पण, प्रस्तुत कादंबरींत गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानावर आणि धोरणावर जी टीका कुठें कुठें आली आहे, ती वाचतांना, ' गेली पांच वर्षे ' या श्री. न. चिं. केळकर यांच्या ग्रंथांत जे आक्षेप गेल्या पंधरा वर्षांतील राजकीय चळवळीवर घेण्यांत आले आहेत, त्यांची आठवण झाल्याविना रहात नाही. विशेषतः, असहकारितेच्या चळवळींतून बंदिवास भोगून सुटून परत आल्यावर राजाभाऊ कांहीं तरी नवा मार्ग काढील अशी जी आशा प्रथम मनांत डोकावते, ती त्याच्या पुढील वर्तमानें अगदीं विफल होऊन जाते. पण त्यांत तरी नवल काय ? अटक होण्याच्या आदल्या रात्रीं त्यानें उमेच्या नेत्रांचें जें चुंबन घेतलें होतें, त्या चुंबनानें त्याच्या मनांत उत्पन्न केलेल्या नवप्रणयाच्या ऊर्मींनीं त्याचें अंतःकरण इतकें कांहीं व्यापून टाकलें कीं, तुरुंगांत असतांना इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षां तिच्याचविषयीं त्यानें जास्त विचार केला होता. म्हणूनच त्याचें धोरण, राजकीय चळवळीशीं सतत समरस न होतां, तींत फक्त प्रक्षोभाच्या काळांत भाग घेऊन तिचीं " आंदोलनें सोसायचीं किंवा कांहीं काल चळवळीची ईर्ष्या सोडून देऊन कांहींशा विश्रान्तींत लहरीप्रमाणें मनाचें समाधान शोधावयाचें," असें राहिल्याचें दिसून येतें. अर्थात् त्याचीं देशसेवेचीं कृत्ये हे त्याच्या कलान्वेषी जीवनप्रवासांतील राजकीय अघात आहेत, त्याचें जीवन-सर्वस्व नव्हे. पण, या आकस्मिक कृत्यांतहि ज्या उदात्त भावना संमिश्रित झाल्या आहेत, त्यांमुळे त्यांना एक प्रकारची चित्तशुद्धि हलवून सोडणारी माधुरी आली आहे, यांत मात्र शंका नाही.

प्रस्तुत कादंबरीतील हा राजकारणाचा वादग्रस्त भाग सोडून देऊन जर केवळ कलेच्या दृष्टीने तिच्याकडे पाहिले, तर मात्र तिच्या रम्यतेची प्रतीति निरनिराळ्या प्रकारांनी येते. विशेषतः, राजाभाऊचे स्वभावचित्र रेखाटतांना आनुवंशिकतेच्या तत्वाचा जो उपयोग प्रो. फडके यांनी या कादंबरीत केला आहे, तो अत्यंत मार्भिक वाटतो. राजाभाऊच्या आयुष्याचा विचका ज्या कारणांमुळे पुढे घडून येतो, त्यांची बीजे कथानकाच्या पूर्वसूत्रांतील त्याचे वडील पंजाबराव सरंजामे यांच्या अद्भुत वृत्तातांत आपल्याला पहावयाला मिळतात. पंजाबरावांच्या वैचित्र्यपूर्ण स्वभावाचे जे लोकदार वर्णन सुरवातीलाच एका गप्पिष्ट वृद्धाच्या तोंडून करविलेले आहे, ते वाचून राष्ट्रीय सभेचा मंडप जाळण्याची धमकी देणाऱ्या पुण्यांतील जुन्या पिढीतल्या एका उपाव्यापी वकिलाचे केळकरांनी टिळकचरित्रांत रेखाटलेले शब्दचित्र डोळ्यांपुढे उभे राहिल्याशिवाय रहात नाही. टिळकांच्या निरनिराळ्या चळवळींत पंजाबरावांनी त्यांना मधून मधून सहाय्य केले; व त्यामुळेच मुख्यतः त्यांच्यावर शेवटी निर्धन स्थितीत मरण्याचा प्रसंग आला. पित्याच्या या वित्तहानिपेक्षां राजाभाऊने धारासन्यावर सत्याग्रहांत भाग घेऊन पत्करलेली जीवितहानि अधिक उदात्त आहे, यांत शंका नाही. पण दोघांचाहि राजकारणाशी आलेला हा संबंध आकस्मिक-क्षणिक स्फूर्तीच्या आवेगांतला वाटतो. त्यांत सातत्य तर नाहीच, पण विवेकहि नाही. पितापुत्रांच्या स्वभावांतील हे साम्य फक्त राजकारणापुरतेच मर्यादित आहे, असे नाही. पंजाबरावांची स्त्रीभोगाची दुर्दम प्रवृत्तिच केवळ नव्हे, तर आर्त स्त्रीच्या परित्राणार्थ वाटेल तो धोका पत्करण्याचे धाडसहि राजाभाऊंत उतरले होते. खुद्द राजाभाऊलाहि या गोष्टीची जाणीव होती; व म्हणूनच परित्यक्त उमेला संरक्षणाचे आश्वासन देतांना आपल्या पित्याने राधेला दिलेल्या आश्रयाची आठवण त्याला झाली. पण, पितापुत्रांच्या या कृत्यांत जरी, राजाभाऊने स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे, इतिहासाची पुनरावृत्ति झाल्यासारखी दिसत असली, तरी पित्यापेक्षां पुत्राचे चारित्र्य किती तरी चारुतर आणि चित्तवेधक आहे. पूर्वसूत्रांतील पंजाबरावांचे चरित्र वाचतांना अंगावर शहारे येतात पण ते निराळ्या कारणाने; व नंतर कथाभागांतील राजाभाऊचे चरित्र वाचतांनाहि अंगावर अनेकदां शहारे येतात पण ते निराळ्या कारणाने! नीलांबरीच्या शय्यागृहांत राजाभाऊ ज्या

स्थितीत जातो, त्या स्थितीत जर पंजाबराव तिथे जाते, तर त्यांच्या हातून ज वर्तन घडेल असते, त्यांच्यापेक्षां अगदी निराळें वर्तन राजाभाऊच्या हातून घडते, यांतच त्यांच्या व्यक्तित्वाचें वैशिष्ट्य आहे. पित्याची स्त्रीलोलुपता आणि धाडसीपणा ही पुत्राच्या ठिकाणी आविर्भूत झाली खरी, पण उदात्त रूप घेऊन. त्या उदात्ततेच्या अत्यंत रमणीय छटा राजाभाऊ आणि उमा यांच्या या कादंबरीत चित्रित केलेल्या विशुद्ध जीवनांत पहावयाला मिळतात. उमेच्या राजाभाऊवरिल निरपेक्ष प्रेमाला उपमाच यावयाची झाली, तर ती हाडीच्या 'ब्रुडलॅंडर्स' या कादंबरीतील मार्टी साऊथच्या विंटरबॉर्नवरिल निर्हेतुक प्रेमाचीच खरोखरी देतां येईल.

असो. प्रस्तुत कादंबरीच्या रूपानें प्रो. फडके यांनी आपल्या ललित शब्द-संपुटांत युगतेज सांठविण्याचा प्रयत्न केला आहे, असें म्हटलें तर तें अयोग्य होणार नाही. एरवीं राजाभाऊसारख्या सौंदर्यप्रेमी आणि कलासक्त जीवाचा प्रवास धारासन्याच्या शांतिसंग्रामांत लाठीच्या तडाक्यानें समाप्त व्हावा, याचा दुसरा काय अर्थ करणार ? हा प्रवास प्रो. फडके यांनी अत्यंत सहृदयतेनें चित्रित केला आहे. व्हिक्टर ह्यूगोच्या 'ला मिझरेबल्स' या कादंबरीत जसें फ्रान्स-मधील राज्यक्रांतीचें वर्णन मधूनच खंडशः आलें आहे, तसें या कादंबरीत गेल्या तीस वर्षांच्या राजकीय चळवळीचें दर्शन वाचकांना मधून मधून घडते. पण हे खंडदर्शनहि कमी हृदयंगम आहे, असें नाही; व राजाभाऊ आणि उमा यांच्या निरागस प्रणयानें तो कथाभाग रंजित झालेला असल्यामुळें त्याला एक प्रकारची उदास माधुरी आली आहे. प्रो. फडके यांची भाषा वेधक, वर्णनें रसपूर्ण आणि उपमा निवडक आहेत. मध्यहिंदुस्थानांतील एका संस्थानिकाची अशी आख्यायिका सांगतात कीं, राजवाड्यांतून बाहेर पडतांना रुपयांनीं भरलेलीं ताटें मोटारीत ठेवून तो निघावयाचा व जो कोणी मुजरा करून कांहीं मागेल त्याच्या पदरांत ओंजळीनें रुपये ओतावयाचा ! श्री. खांडेकर यांची उपमांची खैरात अशा प्रकारची असते. उलट प्रो. फडके हे पात्र पाहून दान करणाऱ्या आधुनिक दात्याप्रमाणें रसप्रसंगांनुसार उपमांची योजना करितात. त्यामुळें, दान तीनच पण ठळक हिऱ्यांच्या अलंकारांनीं एकाद्या कमनीय स्त्रीची कांति जशी अधिकच खुलावी, तशी त्यांची

मनोहर लेखनशैली अधिकच मनोज्ञ वाटते. तीत कल्पकतेचें ऐश्वर्य नसलें, तरी योजकतेचें चातुर्य असतें. “अब्रूप्रमाणेंच सुखहि कांचेसारखें आहे” किंवा “या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंतचें आभाळ (बरसातीतील) म्हणजे एक अजस्र धुरकट मातीचें भांडें असून तें हलके हलके झिरपत आहे असा भास झेतो” अशा प्रकारचीं मधून मधून आलेली सरस वाक्यें त्यांच्या या योजकतेची साक्ष देतात. कादंबरीतील निरनिराळ्या दृश्यांचीं वर्णनें जितकीं मनोरम तितकींच व्यक्तींचीं स्वभावचित्रें मार्मिक आहेत; व तीं वाचतांना ओळखीचीं माणसें भेटल्याचा भास पुष्कळदां होते. विशेषतः आनुवंशिकतेच्या करुणभीषण पार्श्वभूमिवर रेखाटलेलें उमा आणि राजाभाळ यांच्या निरागस पण दुरंत प्रीतीचें या कादंबरीतील चित्र डोळ्यांत अश्रु उभे केल्याशिवाय रहात नाहीं. त्यांचा हताश मृत्युंत पर्यवसित झालेला जीवनप्रवास हाहि एका परीनें युगतेजाचाच प्रभाव नव्हे काय ? तो इतक्या सुंदरतेनें वर्णन करून वाचकवर्गापुढे ठेवल्याबद्दल प्रो. फडके यांचें आम्हीं अभिनंदन करितों.

—‘महाराष्ट्र’, १० ऑक्टोबर १९३७

तुकारामबोवांचे धर्मविचार

१

प्रसिद्ध मिशनरी रे. जे. एफ. एडवर्डस् यांनी लिहिलेल्या इंग्रजी तुकाराम-चरित्राचें ' तुकारामबोवांचे धर्मविचार ' हें मराठी भाषांतर आहे. या भाषांतरित प्रबंधांत प्रकट झालेली विचारसरणी जरी सर्वसंमत होण्यासारखी नसली, तरी त्यामुळें मराठी वाङ्मयांत महत्त्वाची भर पडली आहे, असें म्हणावयाला हरकत नाही. मिशनरींनी लिहिलेले अगर लिहविलेले चर्चात्मक धार्मिक वाङ्मय ज्यांनी वाचलें असेल, त्यांना हा प्रबंध वाचून खरोखर नवल वाटेल. बाबा पदमनजी किंवा पंडिता रमाबाई यांचें लिखाण वाचतांना त्यांत व्यक्त झालेली विकृत बुद्धि आणि विकारवशता पाहून सुशिक्षित हिंदु मनुष्याच्या मनाचाही तोल ढळतो. हिंदु समाजाच्या धार्मिक आणि तात्विक वाङ्मयाचा परामर्ष घेतांना सामान्य शिष्टाचार पाळणें सुद्धां एका कार्की मिशनरी मंडळाला शक्य होत नसे. खुद्द तुकाराममहाराजांच्या अभंगवाणीची नेहेम्या गोरे आणि नवलकर यांनी केलेली विचिकित्साही कांहीं कमी कठोर आहे, असें नाही. हिंदु वाङ्मय निव्वळ विध्वंसक बुद्धीनें हाताळण्याची ही प्रवृत्ति मिशनरी मंडळांतून अलीकडे कमी होत चालली आहे. कवि नारायण वामन टिळक हे मराठी संतकवींच्या वाङ्मयाचे निस्सीम भक्त होते; व हें वाङ्मय

हा महाराष्ट्रांतील ख्रिस्ती समाजाचा 'जुना करार' आहे असे ते मोठ्या अभिमानाने म्हणत असत. त्यांच्या या म्हणण्यांत पुष्कळच तथ्य आहे, यांत शंका नाही. येशू ख्रिस्त हा जर पॅलेस्टाइनच्या ऐवजी महाराष्ट्रांत जन्माला येता, तर त्यानेहि या प्राचीन मराठी वाङ्मयाला आपला 'जुना करार' खास म्हटले असते. कारण 'मी शास्त्रांचा उच्छेद करावयाला आलों नाही, तर ती पूर्ण करण्यासाठी माझा अवतार आहे' अशी प्रतिज्ञा त्या पुण्यचरित धर्मवीराने उच्चारली होती. आपल्या गुरुची ही उदात्त प्रतिज्ञा मिशनरी मंडळी आजपर्यंत विसरली होती असे त्यांच्या लेखन-कामाठीवरून दिसते. इतक्या उशीराने कां होईना, पण त्यांना त्या प्रतिज्ञेचे अखेर स्मरण झाले व तिला अनुसरून त्यांनी हिंदु वाङ्मयाचे उदार बुद्धीने परिशीलन करावयाला सुरुवात केली, हे पाहून कोणालाहि आनंदच होईल. आज पुढे असलेला हा चर्चात्मक प्रबंध जरी मिशनरींच्या सांप्रदायिक तर्कपद्धतीला फारसा सोडून नसला, तरी पुष्कळच व्यापक दृष्टीने लिहिलेला आहे, असे म्हणणे गैर होणार नाही.

मराठी संतकवीत तुकोबांइतका लोकप्रिय आणि विद्वन्मान्य कवि दुसरा नाही. त्यांच्या रसभरित वाणीने महाराष्ट्राला तर भुलविलेच, पण महाराष्ट्राबाहेरहि तिची मोहनी सर्व धर्मांच्या आणि सर्व मतांच्या लोकांवर अतोनात पडली आहे. त्यांच्या अभंगसंहितेत सांठविलेले काव्य आणि तत्त्वज्ञान केवळ अलौकिक आणि अपूर्व आहे, असे नाही. निव्वळ कवित्वच पाहिले, तर ते ज्ञानेश्वर किंवा मुक्तेश्वर त्यांच्या रचनेत खचित अधिक सांपडेल. तत्त्वविचारांची स्फूर्ति तुकोबांना ज्ञानेश्वरांपासून मिळाली, हे प्रसिद्ध आहे. असे असतांहि मुक्तेश्वर आणि विशेषतः ज्ञानेश्वर यांच्या कवितेपेक्षां तुकोबांची कविता महाराष्ट्राला अधिक प्रिय आहे. निव्वळ काव्य किंवा तत्त्वज्ञान हे कितीहि वरच्या दर्जाचे असले, तरी ते सर्व साधारण समाजाला भुलवू शकत नाही. सामान्य मनुष्याला स्वतःच्या अनुभवांची साक्ष ज्यांत सांपडेल, तेच वाङ्मय प्रायः आवडते. उपनिषदांतील गहन तत्त्वज्ञान किंवा गंभीर काव्य समाजाच्या खालच्या थरांपर्यंत कधीच पोचले नाही. गिरिशिखराभोवती घोटालणाऱ्या मेघांचे जसे बर्फ होते, तशीच स्थिति उपनिषदांतील उदात्त तत्त्वज्ञानाची झाली. त्या गोठलेल्या बर्फाचे पुन्हा पाणी होऊन जेव्हा ते काव्यसरितेच्या ओघांतून

वहात सखल प्रदेशावर पसरलें, तेव्हां सामान्य जनांची तहान त्याला भागवितां आली. उपनिषदांपेक्षां भगवद्गीता किंवा ज्ञानेश्वरीहून तुकोबांचे अंभंग-समाजाला अधिक आवडले याला कारण, त्यांत तत्त्वविचारांबरोबर भावनेचा जिव्हाळाहि ओतप्रात भरलेला आहे, हें होय. 'सुख पहातां जवापाडें । दुःख पर्वताएवढें' हाच अनुभव प्रपंचाच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या हर एक जीवाला येतो. या सर्वसामान्य अनुभवांतून तुकोबांच्या तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला आहे. दुःखाची धग लागून पोळलेल्या प्रतिभेचे करुणोद्गार सामान्य जनांनीं आवडीनें ऐकावे आणि सांसारिक चिंतांचें काहूर वाहून शिणलेल्या आपल्या उदास मनाची आराणूक करून घ्यावी, यांत नवल तें काय ? मनुष्याला आयुष्यांत हरघडी जे मोह पडतात तेच तुकोबांनाहि पडले व त्यांच्याशीं झगडून त्यांनीं आपला मार्ग काढला. ज्ञानेश्वरांसारख्या जन्मतः सिद्ध विभूतीचें चरित्र उज्ज्वल असलें तरी अनुकरणीय नसतें. त्यांच्या विचारांची प्रगति कशी झाली तें कळत नाहीं; व त्यामुळें त्यांच्याविषयीं जरी कदाचित् अधिक पूज्यभाव घाटला, तरी त्यांच्या चरित्रापासून अनुकरण-स्फूर्ति घ्यावयाला मन कचरतें. उलट, तुकोबांनीं आक्रमिलेला मार्ग जरी विकट असला, तरी त्यांनीं संकटांचा परिहार कसा केला हें माहित असल्यामुळें, त्या मार्गाने जावयाला भय वाटत नाहीं. त्यांच्या अभंगवाणींत अनुभवाचा आणि आत्म-प्रत्ययाचा जो हुरूप भरला आहे तो पाहून मनाला उत्साह येतो आणि मार्ग-क्रमणहि तितकें सुलभ होतें. शिवाय स्वानुभव सांगतांना मनाची अगर जनाची लाजहि तुकोबांनीं बाळगली नाहीं. त्यांना जे बरे वाईट अनुभव आले, ते त्यांनीं आपल्या अभंगांत निर्भीडपणानें नमूद केले आहेत; व ते पाहून अगदीं सामान्य मनुष्यालाही आत्मिक उन्नतीचा मार्ग अवघड वाटत नाहीं. या कारणांमुळें महाराष्ट्रांतलें इतर संतकवीपेक्षां त्यांची कविता अधिक लोकप्रिय आहे.

मराठी मुलखांतलें सामान्य शेतकऱ्याप्रमाणेंच रानडे आणि भांडारकर यांच्या सारख्या चिकित्सक बुद्धीच्या पंडितांना तुकोबांच्या साध्या भोळ्या कवितेनें वेड लावावें किंवा अलेक्झांडर ग्रँट आणि फ्रेजर यांच्यासारख्या विधर्मीय विद्वानांनीं हि तिच्यावर लोभ करावा, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. सधन आणि निर्धन, नांगऱ्या आणि लेखणीचा अधिकारी यांची योग्यता मोक्षाच्या वाटेवर सारखीच.

सामान्य मनुष्याला जे मोह पडतात, ते विद्वानांला पडत नाहीत, असे थोडेच आहे ? 'बलवान् इंद्रियप्रामो विद्वांसमपिकर्षति' या सुभाषितांत अर्थात अनुभवसिद्ध सत्य गावलेले आहे. उलट कमी ज्ञान, कोटी दृष्टि आणि कमकुवत बुद्धि यांमुळे ज्या असाधारण मोहांपासून सामान्य मनुष्य दूर असतो, त्यांनीं विद्वानांना बहुधा पछाडलेले आढळते. 'बरा कुणबी केलों । नातरि दंभें असतों मेलों,' या उक्तींत तुकोबांनीं कुणबीपणाबद्दल उगाच अभिमान दाखविलेला नाही. अनुभवाच्या मुर्शातून तावून सुलाखून निघालेली तुकोबांची भक्ति शुद्ध सुवर्णाप्रमाणे पराकाष्ठेची तेजाळ आहे; व म्हणून विद्वान् आणि अविद्वान् यांच्यावर तिचे सारखेच तेज पडते. देवाविषयीच्या विकृत कल्पनांनीं किंवा विपरीत भावनांनीं त्यांची भक्ति कलुषित झालेली नाही. त्यांचे धर्मजीवन अत्यंत शुद्ध होते. महाराष्ट्रांतिल आणि हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतिल संतांमध्ये जर कोणता महत्त्वाचा भेद असेल, तर तो हा आहे की, मराठी संतकवींनीं भक्तीच्या भलत्याच प्रकारांना उत्तेजन देऊन स्वतःचे आणि समाजाचे धर्मजीवन दूषित होऊं दिले नाही. उपासनेच्या ज्या विचित्र पद्धति उत्तर हिंदुस्थानांत रूढ आहेत, त्यांचा संसर्ग महाराष्ट्राच्या भक्तिमार्गाला झाला नाही; व म्हणूनच विधर्मीयांनाहि त्याविषयी इतका आदर वाटतो. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि तुकाराम यांनीं बहुजनसमाजाच्या भक्तिभावनांना शुद्ध आणि सुसंस्कृत रूप दिले; व महाराष्ट्राच्या आत्मिक उन्नतीचा मार्ग सोपा केला. उच्च विचार आणि उदात्त भक्ति यांचा मिलाफ फक्त महाराष्ट्रांतच झालेला दृष्टीस पडतो. देवतांचे अनेकत्व तुकोबांना कदाचित् संमत असेल; पण त्या अनेकांचा लय एकाच्या ठिकाणी झाला आहे ही गोष्ट त्यांनीं कधीच दृष्टीआड होऊं दिली नाही. वारकरी संप्रदायांतिल त्यांचे अनुयायी म्हणतात त्याप्रमाणे ते कदाचित् आमरण मूर्तिपूजक राहिले असतील; पण ही गोष्टहि खरी की, मूर्तीपलीकडे असलेल्या अमूर्तीचा साक्षात्कारहि त्यांना झालेला होता. जातिभेद तुकोबांना मान्य होता म्हणतात; कदाचित् असेलहि. परंतु, त्यांच्या उपदेशाने जातिबंधने शिथिल केली, हे नाकारण्यांत हंशील नाही. परिस्थितीचे पाश जरी महापुरुष तोडून टाकीत असले, तरी त्या पाशांचे करकोचे त्यांच्या मनोवृत्तींवर उठलेले असतात. तत्कालीन लोकरूढींची छाप तुकोबांच्या विचारांवर पडून त्यांत विसंगति उत्पन्न झाली आहे, हे खरे. पण त्यामुळे त्यांची

योग्यता कमी होत नाही. स्वतःच्या आणि समाजाच्या उन्नतीविषयी त्यांना वाटणारी विलक्षण कळकळ, त्यांची उदार आणि निःस्पृह विचारसरणी व निष्ठुर आत्मनिराक्षणशुद्धि यांमुळे ज्ञानेश्वरांचा वाग्विलास आणि नाथांचे पुराणप्रवचन यांच्याहूनहि तुकोबांची अभंगवाणी विद्वानांना अधिक प्रिय झाली आहे.

एकोणिसाव्या शतकात धर्मसुधारणेची आवश्यकता वाढू लागल्यावर महाराष्ट्रांतली सुधारकांनी, चवदाव्या आणि पंधराव्या शतकांत मराठी संतकवींनी धर्मजागृतीची चळवळ कशी केली हे पाहण्याकरितां, गतकाळाकडे मुरडून बघावे, हे स्वाभाविक होतें. प्रार्थनासमाजाच्या प्रवर्तकांनी ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या उदार विचारसरणीच्या पुरातन पायावर विश्वात्मक धर्माचे नवीन मंदिर उभारण्याचा उपक्रम केला. हा उपक्रम जरी आज दुर्दैवाने फसल्यासारखा दिसत असला, तरी त्यामुळे संतकवींचे वाङ्मय वाचण्याची एक नवीनच दृष्टि आम्हांला लाभली आहे, हे नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. मराठी संतकवींचे लिखाण आणि विशेषतः तुकोबांच्या अभंगसंहिता हे प्रार्थनासमाजाचे धर्मवाङ्मय आहे, असे म्हटले तरी चालेल. या वाङ्मयापासूनच भांडारकर, मोडक, रानडे आणि चंदावरकर यांना विचारस्फूर्ति मिळाली. त्यांच्या रसाळ प्रवचनांतून या संतकवींच्या आणि विशेषतः तुकोबांच्या अभंगांचे जे विवेचन केलेले आहे, त्याचे खंडन करण्याचा प्रयत्न रे. एडवर्डस् यांनी या प्रबंधांत केला आहे. 'तुकारामबोवांचे धर्मविचार' म्हणजे सामान्यतः प्रार्थनासमाजाचे धर्मविचार असे म्हणावयाला हरकत नाही. 'तुकारामबोवांच्या धर्मविचारांचे ग्रहण करून मनुष्याची पूर्ण आत्मिक उन्नति होणे शक्य नाही; त्याकरितां शुभवर्तमानाकडेच धांव घेतली पाहिजे,' असा रे. एडवर्डस् यांच्या एकंदर चर्चेचा निष्कर्ष आहे. तो जाहीर करतांना त्यांनी कवि ना. वा. टिळक आणि प. वा. प्रो. वा. व. पटवर्धन यांची साक्षही आपल्यातर्फे दिली आहे. रे. एडवर्डस् यांचा हा निष्कर्ष कुणाला पटो न पटो. पण त्यांनी दिलेल्या साक्षीदारांचा पुरावा मात्र कोणीही विचारांत घेणार नाही. टिळक हे उघड उघड हिंदुधर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती झालेले. त्यांची साक्ष असल्या नाजूक प्रकरणांत कोण मानील ? पटवर्धनांची एककल्ली विचारसरणी, त्यांची आप्रही मते आणि त्यांचा अज्ञेयवाद महेश्वर आहे. त्यांनी तुकोबांविषयी जे मत दिले आहे, तेच कदाचित्

ख्रिस्ताविषयोही दिलें असतें, नाही कुर्पा म्हणावें ? असल्या पक्षपाती किंवा विक्षिप्त साक्षिदारांचीं मते पुराव्यांत दाखल करणें चुकीचें आहे. या साक्षिदारांचा हवाला देऊन आणि तुकोबांच्या फुटकळ अभंगांच्या आधारानें त्यांच्या उत्कट भक्तीचें पर्यवसान अखेर निराशावादांत झालें, असेंहि अनुमान रे. एडवर्डस् यांनीं काढले आहे. तुकोबांच्या अभंगांचा कालानुक्रम अद्याप लागलेला नाही व तो पुढें लागण्याचा संभवहि आतां कमी दिसतो. अशा स्थितींत त्यांचे प्रासंगिक उद्गार पुरावा म्हणून पुढें करून असलीं निर्णायक अनुमानें काढणें निखालस अन्यायाचें आहे. मोक्षाची वाट चालतांना मनाला गांगरवून सोडणारे दारुण प्रसंग तुकोबांवर अनेक आले. तुकोबा हे वोलून चालून देवाचे पाईक होते. तेव्हां मानवी स्वभावाला अनुसरून अशा प्रसंगां त्यांचा धीर खचला असल्यास त्यांत नवल नाही. पण देवाचा लाडका पुत्र आणि त्याचा खास प्रेषित जो येशू ख्रिस्त त्यांचे मन तरी बिकट प्रसंगां कुठें डळमळत नसे ? त्याला ज्या रात्री कैद केलें, त्या रात्री त्याच्या मनाची स्थिति काय झाली होती ? पुढें सुळावर चढविल्यानंतर जेव्हां लुटारूंनी त्याला हिणविलें, त्या वेळीं हा ' इस्राएलांचा राजा ' दीनाहून दान होऊन उद्गारला, " माझ्या देवा, माझ्या देवा, तूं माझा कां त्याग केलास ? " या उद्गारांचा फायदा घेऊन असें खास म्हणतां येईल कीं, ख्रिस्ताची श्रद्धा त्या कसोटीच्या क्षणीं डळमळली होती. परंतु असलीं विचित्र विधानें करणें केवळ अप्रयोजकपणाचें आहे.

रे. एडवर्डस् यांच्या विवेचनांतोळ आणखी एकच मुद्दा लक्षांत घेण्यासारखा आहे. प्रार्थनासमाजाच्या प्रवर्तकांनीं अलीकडील उदार मतांच्या अनुरोधानें तुकोबांच्या अभंगांचा व्यापक अर्थ लाविला, असें ते म्हणतात. हें त्यांचें मत बरोबर नाही. ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ यांच्या विचारांचा परिपाक तुकोबांच्या अभंगसंहितेंत एकवटलेला आहे. तेव्हां, तुकोबांच्या अभंगांचा अर्थ लावतांना किंवा त्यावर भाष्य करतांना ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ यांच्या वाङ्मयांत प्रकट झालेलीं मते आणि विवेचनपद्धति अवश्य लक्षांत घेतली पाहिजे. पूर्वापर संदर्भ आणि परंपरा व्यानांत न घेतां तुकोबांचे अभंग वेगळे वेचून काढून त्यांचा अर्थ लावणें जरी मिशनरी मंडळीला सोयीचे असलें, तरी तें सर्वथैव अनुचित आहे. प्रार्थनासमाजाच्या प्रवर्तकांनीं तुकोबांच्या अभंगांवर केलेलीं प्रवचनें या पूर्व वाङ्मयाला धरून आहेत.

डॉ. प्रभाकरपंत भांडारकर यांच्या 'दोन गुरु' (Two Masters) या निबंधावर रे. एडवर्डस् यांनी केलेली टीकाहि त्यांच्या मिशनरी बाण्याला साजेल अशीच आहे. आपला धर्म दुसऱ्याचा धर्माहून श्रेष्ठ आहे व त्याचे अनुसरण करणारालाच मोक्षाचे द्वार उघडें राहिल, हें सिद्ध करण्याच्या भानगडीत मनुष्य एकदां पडला, म्हणजे तो कुठवर वाहत जाईल, याचा नियम नाही. रे. एडवर्डस् यांची इतर विधानेही अशीच विवादास्पद आहेत. पण त्यांवर चर्चा करण्यांत अर्थ नाही. कारण धर्माभिमानांनी मनुष्याच्या लेखणीला लगाम कोण घालूं शकेल ?

— 'ज्ञानप्रकाश', ३० जून १९२३

परागंदा

३

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे विचक्षण संपादक डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. दहा वर्षांपूर्वी आरंभिलेल्या ज्ञान-मंजुष्याच्या अवाढव्य उद्योगांतून डॉ. केतकर आतां लवकरच मोकळे होतोल. तेव्हां कादंबरी-लेखनासारख्या कोणत्याही अर्थाने—“यशसेऽर्थकृते कांतासंमिततयोपदेश-युजे”—उपयुक्त व्यवसायांत मन घालण्याची त्यांना इच्छा व्हावी, हें अगदी स्वाभाविक आहे. शिवाय कादंबरीलेखनाला अवश्य असलेले कांहीं गुणही डॉ. केतकर यांच्या अंगी आहेत. ते अभ्यासजड असले, तरी अरसिक नाहीत. किंबहुना, बेसुमार बहुश्रुतपणामुळे, अनेक पदार्थांची गोडी घेऊन चोचलेखोर बनलेल्या औदारिकांच्या अभिरुचाप्रमाणे, बुद्धि-बुभुक्षेला फांटे फुटून, मनुष्याच्या रसिकतेला जो एक प्रकारचा मार्मिक चोखंदळपणा (Fastidiousness) येत असतो, तोसुद्धां केतकरांच्या ठिकाणी पुष्कळच आढळतो. काव्यांत जे दोष नसावे म्हणून साहित्यशास्त्रज्ञांनी सांगितले आहेत, त्या सर्व दोषांनी जरी त्यांची काव्ये परिपूर्ण असली, तरी आयुष्याचा उपभोग त्यांनी कित्ती मनमुराद घेतला आहे, हें त्यांवरून चांगलें दिसून येतें. आणि, त्या उपभोगाचें मर्म उकलून सांगावयाला

मनाचा जो घाडसी मोकळेपणा जरूर असतो, तोही केतकरांच्या ठिकाणी कांहीं कमी नाही. जमांतील सांपत्तिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक उलाढालींचा विचार आणि व्यासंग करण्याचा जसा त्यांना हव्यास आहे, तशाच त्या उलाढालींत यथाशक्ति भाग घेण्याचीही त्यांना हौस आहे. त्यांचा व्रात्यस्तोम, ज्ञानकोशमंडळ, विद्या-सेवक मासिक, स्वयंनिर्णयी संघ, राजकारणाच्या अभ्यासाची सेमिनार, नऊ महिन्यांच्या मुदतीच्या ठेवी, निःशस्त्रांच्या राजकारणावर मुंबईस झालेले एकमेव व्याख्यान आणि कौन्सिलच्या गेल्या निवडणुकींतील औट घटकेची उमेदवारी वगैरे गोष्टी त्यांच्या या हौशी प्रवृत्तींचीच साक्ष देतात. त्याचप्रमाणे, सुधारणेचे आगर म्हणून गाजलेल्या नव्या जगांत राहून त्यांनी समाजशास्त्राचे अध्ययन केले असून, तेथील सामाजिक जीवनाचाही समरसतेने अनुभव घेतला आहे. फ्रेंच ज्ञान-कोशाचा संपादक डिडरो याच्या प्रतिभेची दुर्बीण इतकी प्रचंड आणि पल्लेदार होती म्हणतात की, लौकिक विचारांचे आणि विद्यांचे सारेच विश्व तीतून न्याहाळले जात असे. केतकरांच्या सर्वगामी बुद्धीविषयीही, अतिशयोक्तीचा आरोप पत्करून, असे विधान करितां येईल. फरक इतकाच की, डिडरोच्या प्रतिभेची दुर्बीण विश्वात्मक भावनेच्या उत्तुंग सौधावर चढविलेली होती; तर डॉक्टरांच्या बुद्धीची दुर्बीण व्यावहारिक किंबहुना व्यापारी वृत्तीच्या उंचवट्यावर बसविलेली आहे. तथापि, निव्वळ अनुभवांच्याच दृष्टीने पाहिले, तर हरिभाऊ आपटे, कोल्हटकर किंवा प्रो. वामनराव जोशी यांच्यापेक्षां केतकरांचे अनुभव कितीतरी विविध आणि वैचित्र्यपूर्ण आहेत, यांत शंका नाही. वाङ्मयदृष्ट्या सदोष असलेल्याही त्यांच्या कादंबऱ्या ज्या इतक्या सरस वाटतात, त्या याच कारणामुळे.

या कादंबरीच्या जन्माविषयी प्रस्तावनेत खुलासा करितांना केतकरांनी असे उद्गार काढले आहेत की, “खिळे जुळविणाऱ्या कंत्राटदाराने ‘कॉपी पाहिजे’ म्हणून मागे नेट लाविल्यामुळे, ही कादंबरी आपल्या हातून लिहून झाली!” आणि खरोखरीच त्यांचे हे विधान विश्वास ठेवण्यालायक दिसते. कारण, खिळे जुळविणाराची पहिली जुळणी जितकी अव्यवस्थित आणि अशुद्ध असते, तितकीच केतकरांच्या या कादंबरीची रचनाही अव्यवस्थित आणि अशुद्ध आहे. तेव्हां त्यांनी केलेला हा खुलासा खरा न मानण्याचा मूर्खपणा कोण करील? भाषेचे दारिद्र्य हा

केतकरांच्या लिखाणांतील एक ठराविक दोष आहे; व या कादंबरीत तर तो क्षतिच अति जाणवतो. मग, स्वतःचें व्यंग दिवा व्यसन हा एक आपला गुणच आहे असें समजणाऱ्या घमंडखोर माणसाप्रमाणें या बाबतीत त्यांची अवस्था झाली आहे की काय, न कळे ! या कादंबरीतील पात्रे जरी बहुतेक महाराष्ट्रीय असलीं, तरी त्यांचें कार्यक्षेत्र अमेरिका हें आहे. तेव्हां त्या दृष्टीनें, मराठीला विसदृश असे शब्दप्रयोग त्यांच्या भाषणांत वारंवार यावेत, हें स्वाभाविकच आहे. पण, प्रायः साऱ्याच पात्रांची भाषणें भाषांतरवजा वाटतात; व आपण अमेरिकन मिशनरींचा मराठी संवाद तर ऐकत नाही ना, अशा भास क्षणोक्षणीं होतो. केतकरांनीं या कादंबरीत क्वचित् सुभाषितेही घातली आहेत. त्यांत “ न खलु बहिरुपाधीन्..... ” हें सुभाषित कविकुलगुरुचें अर्थात् कालिदासाचें म्हणून उल्लेखिले आहे. असल्या क्षुल्लक चुकीमुळे केतकरांच्या अगाध संस्कृतपांडित्याबद्दल कोणीही शंका घेणार नाही, हें खरें. पण त्यामुळे त्यांनीं ही कादंबरी लिहितांना केलेला एकंदर निष्काळजीपणा बुद्धिपुरःसर असावा, अशी शंका आल्याविना मात्र रहात नाही. विद्येला विनय किंवा श्रीमंतीला साधेपणा शोभा देतो, हें निस्संशय. पण, विनय म्हणजे जसा हांजीखोरपणा किंवा अभिमानशून्यता नव्हे, तसाच साधेपणा म्हणजे भोंगळपणा किंवा दारिद्र्य नव्हे. केतकरांची अशी कल्पना होऊन गेलेली दिसते की, आपले विचार मोठे नाही असल्यामुळे, ते कितीही निष्काळजीपणानें लिहिले, तरी तें खपून जाईल. परंतु, भाषेच्या दृष्टीनें निखालस गचाळ असलेला कोणताच ग्रंथ आजपर्यंत जगांत निर्विवाद मान्यता पावलेला नाही. शिवाय, निदान केतकरांना तरी हें दारिद्र्य रुचूं नये. ते सौंदर्याचे चहाते आणि चिकित्सक आहेत; व स्त्रीसौंदर्याच्या बाबतीत तर मोठेच मार्भिक आणि विचक्षण आहेत. त्यांच्या या कादंबरीतील एक वृद्ध गृहस्थ उद्गारतात, “ लम झाल्यावर सुनेचा मुका घ्यावा लागेल, तर मला एवढेंच पाहिलें पाहिजे की, जिचा मुका घ्यावयास मला वाईट वाटणार नाही, अशी बायको रघूला पाहिजे, एवढेंच मी पहाणार ! ” स्त्रीसौंदर्याच्या बाबतीत ज्यांच्या कादंबरीतील बुद्ध्याचीसुद्धां इतकी बारकाई, त्यांना आपल्या रचनेचें दारिद्र्य कसें रुचतें ? एकाद्या सुंदर स्त्रीला जर लक्करें घालून केतकरांपुढें उभा केली, तर बदलत्या फॅशनप्रमाणें स्त्रियांच्या पोषाखांत इंद्रधनुष्याच्या छटा दिसाव्यात असें प्रतिपाद-

णान्या या सौंदर्यलोलुप ग्रंथकाराची शकुंतलेला बागेंत राषविल्याबद्दल कण्वाला 'असाधुदर्शी' म्हणणाऱ्या दुष्यंतासारखी अवस्था खचित होईल !

ही कादंबरी "शास्त्रीय नियमांनी तयार झालेली नाही" असा खुलासा केतकरांनी प्रस्तावनेत केला असून, कादंबरीच्या बनावटीसंबंधी ज्या कल्पना सध्या महाराष्ट्रांत रूढ आहेत, त्यांवरही उपसंहारांत टीका केली आहे. ते म्हणतात, "आयुष्यक्रमाच्या खऱ्या वृत्तान्ताची निदर्शक गोष्ट ज्याला लिहावयाची आहे, त्याला कथेचा प्रारंभ किंवा शेवट या गोष्टी केवळ स्वेच्छेच्या आहेत.....कादंबरीकाराचें कथनस्वातंत्र्य खरोखरी अमर्यादित आहे. कृत्रिम संविधानकाचें घोंगडें गळ्यांत अडकवून घेऊन कादंबरीकार तें स्वातंत्र्य विनाकारण गमावून बसतो." कादंबरीलेखनाच्या किंबहुना एकंदर कलात्मक वाङ्मयाच्या बाबतीत जुने वा नवे कोणतेच निर्वंध पाळावयाला केतकर तयार नाहीत, हें या उपक्रमोपसंहारांतील उद्गारांवरून अगदी उघड दिसते. 'विद्यासेवका'च्या ताड्या अंकांत अमेरिकन वाङ्मयाच्या विशेषांचें वर्णन करितांना तर त्यांनी असे स्पष्टच सांगितलें आहे की, "काहीं ठराविक कल्पनांनी व चांगलें काय याविषयीच्या विचारांनी मन बद्ध झालें, म्हणजे अन्यत्र होणाऱ्या वस्तूंचें परीक्षण करण्यास तें असमर्थ होतें." अभिजाताविषयीच्या भलत्याच अभिमानानें ज्यांना प्राप्तलें आहे, त्यांना केतकरांची ही मते अर्थातच मानवणार नाहीत. परंतु, चांगलें काय आणि वाईट काय, हें एकदां कायमचें ठरवून देण्याचा साहित्यशास्त्राचा आप्रह लक्षांत घेतला, म्हणजे मनाच्या बद्धतेविषयी डॉक्टरसाहेबांनी काढलेले हे उद्गार अगदी योग्य वाटतात. होतकरू लेखकांनी जुन्या अभिजात ग्रंथकारांच्या उत्कृष्ट कृतींचें अध्ययन करणें कितीही अवश्य असलें, तरी त्यांचें केवळ अनुकरण करणें मात्र मुळीच इष्ट नाही. पण, पूर्वसूरींच्या कृतींना कोणत्या विशिष्ट गुणकारणांमुळे सौंदर्य आलेलें आहे, याचें निरीक्षण करून साहित्यशास्त्राचे नियम बसविलेले असल्यामुळे, त्यांतील सिद्धान्त, सूचना आणि संकेत अनुकरणाच्या प्रवृत्तीला सर्वथैव पोषक आहेत. कालिदासाला ज्या रसाचें वा प्रसंगाचें वर्णन उत्तम साधलें, त्याचें इतर कवींना साधेलच, 'असें कोणी सांगावें ? पण, महाकाव्यांत इतके रस आणि प्रसंग आलेच पाहिजेत, एरवीं त्याला महाकाव्य ही संज्ञा लागू पडत

नाहीं, असा सिद्धान्त साहित्यशास्त्रज्ञांनी घालून दिल्यामुळे, त्या त्या रसप्रसंगांची करितां येतील तशीं वर्णनें करणे कवींना भाग पडून, वाङ्मयाचा जिवंतपणा नष्ट झाला. साहित्यशास्त्रांच्या रचनेत आणखी एक दोष असा आहे कीं, त्यांनी कल्पिलेल्या काव्यसृष्टीत सामान्य मनुष्याला कुठेंच स्थान नाहीं. संस्कृत वाङ्मयांत असें एकही अभिजात काव्य नाहीं कीं, ज्याचा सामान्य मनुष्याच्या जीवित-विचारांशी कांहीं संबंध दाखवितां येईल. त्यामुळे, वाङ्मय ही समाजातील मूठभर विद्यासंपन्न, सुसंस्कृत व्यक्तींची उपभोग्य वस्तु होऊन बसली; व त्यांच्या अभिरुचीला जें उतरेल, त्यांना जें उपभोगार्ह वाटेल, तें वाङ्मय अभिजात (Classical), असें ठरून गेलें. पाश्चात्य साहित्यशास्त्रांतील 'क्लॅसिकल' या प्रतिष्ठादर्शक शब्दाचा मूळ अर्थही असाच आहे. ज्यांना कांहीं ठराविक उत्पन्न असे, अशा लोकांना रोममध्ये 'क्लासिसी' (classici) म्हणजे 'प्रतिष्ठित' म्हणत; त्यांच्या व्यतिरिक्त सारा समाज *infra classem* म्हणजे अप्रतिष्ठित, निकृष्ट दर्जाचा. आणि, अभिजात लेखक (Classical writer) म्हणजे—A writer who is of account, has real property, and is not lost in the proletariat crowd.—' संपन्न, सामान्य लोकांच्या घोकक्यांत जो गडप होऊन जाणार नाहीं, असा प्रतिष्ठित लेखक.' अभिजात शब्दाचा हा वाच्यार्थ जरी आतां मागे पडला असला, तरी महाकाव्याच्या (Epic) पौरस्त्य आणि पाश्चात्य व्याख्या त्या अर्थानें व्यक्त होणाऱ्या कल्पनेला सर्वस्वी धरून आहेत.

शिवाय, वाङ्मयाचा दर्जा खालावत चालला अशी ओरड जेव्हां अभिजातांचे अभिमानी करितात, तेव्हां त्यांचाही भर या वाच्यार्थावरच असतो, असें म्हणावें लागतें. सामान्य लोकांत वाचनाची गोडी वाढत असल्यामुळे, त्यांना रुचेल आणि रिझवील असें रसभरित वाङ्मय निर्माण होणें आतां अपरिहार्य आहे; व त्याचा परिणाम साहजिकच असा होत जाणार कीं, सामान्य लोकांच्या कल्पना-कामना आणि विचार-विकार त्यांच्या खज्या घरबाऊ बोलींत लेखक इतउत्तर वर्णन करिताल. कित्येकांना ही इष्टापत्ति, तर कित्येकांना हा अनर्थ वाटेल. किंबहुना आज वाटतच आहे. लोकांच्या रोजच्या भाषेत क्षुद्र लौकिक विषयांवर कविता

लिहावयालः ज्या वेळीं वर्डस्वर्यनें आरंभ केला, त्याहि वेळीं वाङ्मयाची अवनति होत चालली, असेच जेप्रेप्रभृति तत्कालीन पंडितांना वाटलें. प्राकृतांत ग्रंथरचना होऊं लागल्यावर ज्ञानेश्वर-एकनाथांच्या काळीं महाराष्ट्रांतील गीर्वाणपंडितांच्या मनाला जशा वेदना झाल्या, तशाच वेदना कांहीं साहित्यपुंगवांच्या मनाला सध्यां होत आहेत. तथापि, अभिजाताच्या आजवर रूढ असलेल्या कल्पनांना अनुगुण असे वाङ्मय उत्पन्न होण्याची शक्यता यापुढे दिसत नाहीं. उलट, अभिजाताच्याच कल्पनांत आतां क्रान्ति घडून येईल. बॅल्लकच्या कादंबऱ्यांविषयीं लिहितांना फ्रेंच टीकाकार सेंटव्यू यानें असे उद्गार काढले आहेत कीं, "अभिजातयुगांतील लेखक केवळ विचारशक्तीनें, उच्चतर बौद्धिक दृष्टीनें ग्रंथ लिहीत. त्यांच्या ग्रंथांत फक्त त्यांच्या बौद्धिक जीवनाचें सर्वस्व आविर्भूत होत असे. उलट, हल्लींचे लेखक ग्रंथ लिहितांना आपल्या केवळ विचारशक्तीचाच उपयोग करीत नाहींत. त्यांच्या व्यक्तित्वाचें, त्यांच्या एकंदर सदसत्शक्तीचें प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयांत स्पष्ट उमटलेलें असतें. ते आपल्या रक्तानें लिहितात." (The authors of the more or less classical ages only wrote with their thought, with their higher and intellectual part, with the essence of their being...The writer's person and whole organisation is enlisted and stands confessed in his works; he does not write them only with his pure thought, but with his blood and muscle.) तथापि, त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयाच्या अभिजातपणाला बट्टा लागतो, असे थोडेच आहे? सेंटव्यूनें वर्णन केलेला हा फरक ज्ञानेश्वरी आणि तुकोबांचे अभंग यांतही पहावयाला मिळत नाहीं काय? ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या सर्व लोकोत्तर बौद्धिक शक्ति, त्या शक्तींतील फक्त अत्युच्च आणि उदात्त गुण तेवढेच भावार्थदीपिकेंत अचतीर्ण झालेले आहेत. उलट, अंतःकरणांत विकारांची खळबळ वेळोवेळीं जशी उठली, तशीच ती तुकोबांच्या अभंगांत उतरलेली दिसते. संस्कृतांतील आर्ष आणि अभिजात लेखकांच्या कृतींतही हा भेद दृष्टीस पडतो. आर्ष कवींची कृति ही कोरीव लेण्यांप्रमाणें भव्य, मनाला भयचकित पण अखेर उन्नत करणारी, अत्यंत आल्हाददायक असते. तो आल्हाद अभिजात कवींच्या प्रासादसदृश ललितकृतींच्या परिशीलिनांत खास नाहीं. अत्तराचा सुवास शुद्ध एकजिनसी

असतो, हें खरें. पण पहांदे दंवानें किंचित् भिजून जमिनावर गळून पडलेल्या प्राजक्ताच्या फुलांच्या परिमळांत मनाला उत्फुल्ल करणारा जो अनिर्वचनीय ताजेपणा असतो, तो अत्तराच्या एकजिनसी घमघमाटांत कुठून आढळणार ? ग्रंथांत सद्विचार असवे, तो सद्भावनांचा परिपोष करणारा असावा, असें कोणाला नाटत नाही ? परंतु, सद्विचारांमुळे जरी ग्रंथाला शोभा येत असली, शिष्टमन्यांच्या कौतुकाला जरी तो पात्र होत असला, तरी उत्तम विचार हेंच कांहीं ग्रंथाचें गुणसर्वस्व, त्याचें सौंदर्यानिधान नव्हे शिवाय निव्वळ तेच ते उत्तम विचार पुनःपुन्हा प्रकट केल्यानें मानवजातीची प्रगति खचित होत नाही. स्वतःचे अनुभव आणि अवलोकन लेखक जितक्या तळमळानें, तद्रूपतेनें वर्णन करील, तितका त्याच्या ग्रंथाला ताजेपणा येतो. एक प्रकारचें उद्बोधक नावीन्य येतें.

For only at last after many years,
After chastity, friendship, pro-
creation, prudence and nakedness,
After treading ground and
breasting river and lake,

* * *

After these and more, it is just
possible there comes to a man,
a woman, the divine power to
speak words.

या विहट्मनच्या उद्गारांचें खरें मर्म झालें तरी तें हेंच होय. राष्ट्राचे बरेवाईट अनुभव जसे इतिहासांत, तसे व्यक्तीच बरेवाईट अनुभव कादंबरी-काव्यांत म्हणजे एकंदर ललित वाङ्मयांत साठविलेले असतात. कादंबरी हा एका मनाला आलेल्या अनुभवांचा, स्फुरलेल्या विकारान्चारांचा इतिहास होय. राष्ट्रीय इतिहासाइतकाच या वैयक्तिक इतिहासाचाही मानवजातीच्या उद्बोधनाला उपयोग होतो, यांत शंका नाही. हे अनुभव जितक्या तद्रूपतेनें आणि मार्मिकतेनें वर्णन केलेले असतील, त्या वर्णनांत ज्या माननें उचित रथांचा आविर्भाव झालेला असेल, तितकी ती कादंबरी श्रेष्ठ आणि त्या कादंबरीचा अग तीं राज्याय किंवा नैतिक रूढि पाळलेल्या असेत वा नसेत, कालांतरानें अभिजात वाङ्मयांत गणना झाल्याशवाय रहात नाही.

कारण, अभिजातपणा किंवा वैदग्ध्य हे कांहीं उच्च विचारांच्या पिढीजात चालत आलेल्या ऐदी श्रीमंतीत नाही. 'रस एवात्र जीवितम्' हें जितकें काव्याला, तितकेंच एकंदर कलात्मक वाङ्मयालाही लागू आहे. आणि कलात्मक वाङ्मयाची उद्बोधनक्षमताही उचित रसांच्या आविर्भावावरच अवलंबून असते. परंतु, निव्वळ जीवित म्हणजे जसे सौंदर्य नव्हे, तसाच निव्वळ रसोद्रेक म्हणजे कला नव्हे. औचित्य हा कलेचा आत्मा आहे. जलतरंगांत पाण्याचें विशिष्ट प्रमाण ज्याप्रमाणें स्वरसप्तकाच्या सिद्धीला अवश्य असतें, त्याचप्रमाणें वाङ्मयांत इष्ट रसांचा उचित आविर्भाव कलाविलासाला अवश्य असतो. किंबहुना, औचित्य म्हणजेच सौंदर्य. औचित्यावेगळें सौंदर्य म्हणून कांहीं अंभूच शकत नाही. अवयव, शब्द, रस, प्रसंग, स्वर इत्यादि साधनांच्या संयोजनेने जी वस्तु सिद्ध होते, तिलाच आपण सुंदर म्हणतो. डोळ्यांतून अश्रु पडण्याची क्रिया ही स्वतंत्र रीतीने सुंदर खास नाही. पण रंगभूमीवर शोकरसाचा अभिनय करीत असतां, नटाच्या डोळ्यांतून जर टिपें पडलीं नाहींत, तर प्रेक्षकांच्या मनाचा अत्यंत विरस होतो. कारण, अश्रुपात हा त्या वेळीं उचित असतो; व तो न झाला, तर रससिद्धि होत नाही. तेव्हां, ग्रंथाच्या अभिजातपणाची केवळ औचित्य हीच मुख्य कसोटी मानिली पाहिजे. औचित्या-इतकेंच उद्बोधनक्षमतेलाही कलात्मक वाङ्मयांत महत्त्व आहे. उद्बोधनक्षमता म्हणजे निद्रित भावना अथवा नवीन विचार जागृत करण्याची शक्ति. अभिनव तत्त्वांच्या किंवा शोधांच्या विवेचनामुळे ज्ञानात्मक वाङ्मयाला हें सामर्थ्य प्राप्त होतें. परंतु, कलात्मक वाङ्मयाला उद्बोधनक्षमता केवळ रसोत्कर्षामुळे येते. मग तो रसोत्कर्ष उचित असेल वा नसेलही. फ्रेंच तत्त्वज्ञ रूसो याचें आत्मचरित्र वाचतांना अनेक विचारांचें काहूर आणि भावनांचे कल्लोळ मनांत उठतात. पण, तो ग्रंथ जरी अतिशय उद्बोधनक्षम असला, तरी त्यांतिल कांहीं वर्णने अनुचितच वाटतात कीं नाहीं ? उद्बोधनक्षमता आणि औचित्य यांचा मेळ पडला तर तें उत्तमच; परंतु, तसें नेहमी घडतेंच असें नाही. उलट, रसाचा अतिरेक किंबहुना अनिष्ट आविर्भावहि उद्बोधनक्षमतेला पुष्कळ वेळां पोषक झालेला आढळतो. कारण उद्बोधनक्षमता ही औचित्य-निरपेक्ष आहे. ज्या ग्रंथांत औचित्य आणि उद्बोधनक्षमता हे दोन्ही गुण विशेष प्रकट झालेले असतील, त्याच ग्रंथामुळे जगाच्या वैचा-

रिक आणि वाङ्मय संपत्तीत भर पडते; व त्याच प्रंधाला कालांतराने अभिजात म्हणतात. शास्त्रीय किंवा नैतिक रूढींचा अभिजातपणाशी कांहींहि संबंध नाही. त्या दृष्टीने कथा-लेखकांच्या स्वातंत्र्याची केतकरांनी आपल्या कादंबरीच्या आशंती केलेली तरफदारी योग्यच आहे. तथापि कथेचा, प्रारंभ किंवा शेवट या गोष्टी जरी, केतकर म्हणतात त्याप्रमाणे, केवळ स्वेच्छेच्या असल्या, तरी ज्या एक अगर अनेक व्यक्तींना मुख्य कल्पून त्यांच्या भोवती कथेतील अवांतर गोष्टींचा गोतवळा लेखक उभा करितो, त्या व्यक्तींच्या चरित्राची तरी पूर्ण कल्पना त्याने वाचकांना दिली पाहिजे ना ? पण तेही केतकरांनी या कादंबरीत केलेले नाही. गंगाधर हा या कादंबरीचा नायक असावा. निदान कादंबरीच्या ' परामर्श ' या नांवावरून तरी तसे वाटते. पण त्याच्याही चरित्राची किंवा चारित्र्याची पूर्ण कल्पना ही कादंबरी वाचून येत नाही. मग इतर व्यक्तींची काय कथा ? अमेरिकेतील भारतीयांच्या परिस्थितीचे या कादंबरीत पूर्णांशाने वर्णन आलेले नाही, ही गोष्ट तर खुद्द केतकरांनीच प्रस्तावनेत कबूल केली आहे. तरीसुद्धा अमेरिकेत कायम होऊ पाहणाऱ्या सुशिक्षित भारतीयांच्या विचारौघाची ही कादंबरी निदर्शक आहे, असं म्हणावयाला त्यांना हरकत वाटत नाही. आणि कादंबरीत आलेल्या व्यक्तींच्या चरित्रांतील आणखी किती गोष्टी आपल्याला वर्णन करितां येतील, याची एक लांबलचक जंत्री देऊन, ' कथासूत्र येथेच संपविले तर काय बिघडले ' अशीही पृच्छा त्यांनी मोठ्या दिमाखाने उपसंहारांत केली आहे.

बिघडले इतकेच की, केतकरांच्या या कथेला निव्वळ कथेचे स्वरूप आले आहे. आयुष्यक्रमाच्या खऱ्या वृत्तान्ताची निदर्शक गोष्ट लिहिणे, म्हणजे कांहीं लेखणी नुसती सैल सोडणे नव्हे. किंवा, अशी गोष्ट लिहावयाला केतकर हेच आज प्रथम प्रवृत्त होत आहेत, असेही नाही. चार्लस डिकन्स याची ' डेविड कॉपरफोल्ड ' ही कादंबरी आयुष्यक्रमाच्या खऱ्या वृत्तान्ताची निदर्शक नव्हे, असे कोण म्हणेल ? पण, डिकन्स हा एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीकार. तेव्हां, त्याचा दाखला विसाव्या शतकातील या अर्वाचीन वाङ्मयांत अवगाहन केलेल्या पंडिताला थोडाच मान्य होणार ? गेल्या महायुद्धाच्या सुमारास प्रसिद्ध झालेल्या रोमेन रोलंड यांच्या ' जॉन ख्रिस्टोफ ' या जगद्विख्यात कादंबरीत एका कलावंताच्या

चरित्राचें अगदीं साद्यंत आणि अत्यंत सूक्ष्म वर्णन केलें आहे. ही कादंबरी आयुष्य-
 क्रमाच्या खऱ्या वृत्तान्ताची निदर्शक नव्हे, असें म्हणावयाला खुद्द केतकरही
 धजणार नाहीत. ख्रिस्टोफला आलेल्या अनेकविध अनुभवांची व तदनुषंगानें
 अनेक व्यक्तींची आणि प्रसंगांची वर्णनें या प्रचंड कादंबरींत आलेलीं आहेत. तथापि
 तीं प्रस्तुत अप्रस्तुत वर्णनें वाचतांनाही कथानायक जो जॉन ख्रिस्टोफ त्याची मूर्ति
 क्षणभर सुद्धां डोळ्यांपुढून हालत नाही. वृक्षाच्या मुळाचे अति दूरवर पसरलेले
 तंतूही जसा त्याच्या जीवनरसाचा परिपोष करितात, तशा या कादंबरीतील अवां-
 तर गोष्टीही ख्रिस्टोफच्या स्वभावविकासाला पोषक झालेल्या आहेत. सर्वच कादंब-
 न्यांचीं कथानके एकसंध अगर एकजिनसी नसतात, हें खरें. अनेक छोटीमोठी
 बेटे मिळून जपानसारखें एक राष्ट्र निर्माण व्हावें, त्याप्रमाणें 'अनेक देखाव्यांची
 एकमेकांशीं जुळणी झाली' म्हणजे काहीं कादंबऱ्यांचीं कथानके तयार होतात.
 तथापि, या प्रकारची कादंबरी सिद्ध व्हावयालाही कथानकाच्या परस्परभिन्न अंशांची
 एकमेकांशीं जुळणी होणे अत्यंत अवश्य असतें, ही गोष्ट खुद्द केतकरांनींच
 प्रस्तावनेंत कबूल केली आहे. कृत्तिकांच्या पुंजांतील भिन्न आकाराच्या अनेक
 तारकांची गणना आपण एका नक्षत्रांत करितों, ती तरी त्या तारकांचें तेज समरस
 झालेलें आपल्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसतें म्हणूनच की नाही? परंतु या कादंबरीतील
 बहुतेक प्रसंग अमेरिकेंत घडून आले, एवढ्या एका योगायोगाशिवाय तिच्यांत
 प्रायः कोणत्याच प्रकारचा एकसूत्रीपणा आढळून येत नाही. केवळ रूढ निय-
 मांना धरून कादंबरी न लिहिल्याबद्दल केतकरांना कोणीही दोष देणार नाही.
 पण केतकरांनींही उलट ही जाणीव बाळगली पाहिजे की, कादंबरीलेखन ही सुद्धां
 खिळेजुळणीप्रमाणेंच एक कला आहे आणि कला म्हणूनच ती लिहिली पाहिजे. तींत
 भलताच भोंगळपणा खपणार नाही. नावीन्याच्या किंवा नियमातीततेच्या नांवा-
 वर केतकर जर कादंबरी म्हणून विचारांची एक गोधडी लोकांच्या गळ्यांत बांधूं
 पहातील, तर तें कसें चालेल? त्यासाठीं निबंधलेखन आहेच. किंवा, त्यांना
 आपले विचार संवादरूपानें मांडावयाची हौसच असेल, तर त्यांनीं साक्रेटिसाच्या
 संवादांसारखा एकादा ग्रंथ लिहावा. कवि-कवीच्या पोटांत सारेच ललित लेखक
 येतात-हा जसा टीकाकार आणि तत्त्वज्ञ तसाच कलावंतही (Artist)
 असतो. किंबहुना, कलेचीच दृष्टि त्याच्या लेखनांत प्रधान आणि प्रभावी असली

पाहिजे; व त्याच्या ग्रंथांत तत्त्वज्ञान किंवा टीका कितीही उत्तम असली, तरी लोक कलात्मक कृति म्हणूनच त्या ग्रंथाचा विचार करणार. तेव्हां डॉ० केतकर हे जर कलात्मक ग्रंथ लिहावयाला प्रवृत्त होतात, तर त्यांनाही तत्संबद्ध मूलभूत नियम लाथाडून चालणार नाही.

या कादंबरींत केतकरांनी जसे भारताच्या सरहद्दीचे तसेच भारतीयांच्या रूढ धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक आणि राजकीय कल्पनांचेही उल्लेखन केले आहे. आणि त्यामुळेच तिला एक प्रकारचे विलक्षण उद्बोधक स्वरूप प्राप्त झाले आहे म्हटले तरी शोभेल. औचित्याच्या दृष्टीने जरी ही कादंबरी अगदी हीणकस असली, तरी विचारांना चालना देणारी संभाषणे आणि प्रसंग मात्र तीत जागोजाग आहेत. अमेरिकेत जाऊन राहिलेल्या भारतीयांच्या आकांक्षा, त्यांच्या मातृभूमीविषयीच्या भावना, परकीय संस्कृतीशी संबंध आल्यामुळे त्यांच्या विचारांत आणि वर्तनांत झालेले परिवर्तन, त्यांचे वैयक्तिक आणि सामाजिक चारित्र्य व त्यांच्या जीविताविषयीच्या कल्पना यांचे मोठे मार्मिक आणि मनोहर वर्णन केतकरांनी या कादंबरींत केले आहे प्रणय आणि राजकारण या दोन विषयांवर या कादंबरीची उभारणी केलेली असून, तारुण्यांत मनुष्य राजकीय बाबतीत जसा बेदरकार ध्येयवादी तसाच इष्काच्याही बाबतीत कसा उल्लू असतो, याचे तीत मोहक शब्दचित्र रेखाटलेले आहे. प्रणयी जनांच्या गूढ हृदयांचे धागे त्यांनी जितक्या सहृदयतेने उलगडून दाखविले आहेत, तितक्याच सफाईने 'गदर' चळवळीत पडलेल्या क्रांतिकारक तरुणांच्या विचारांची गुंता-गुंत उकळण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केला आहे. पण तो फारसा साधलेला नाही. कारण, क्रांतिवादी गंगाधराच्या उदासम्य मूर्तिभोवती इतरेजनांच्या प्रणयाचे केतकरांनी उभारलेले आवरण इतके काही सांद्र आहे की, मत्स्यगंधेच्या सहवासासाठी आतुर झालेल्या पराशराने उत्पन्न केलेले धुकेही त्याहून किंचित् कमी दाट असेल ! शिवाय 'निःशस्त्रांचे राजकारण' निःशस्त्रच असले पाहिजे असे प्रतिपादणाऱ्या या लेख-काला क्रांतिकारकांचा मनोवृत्तीचे सहानुभावाने वर्णन करणे कसे शक्य व्हावे ? 'गोंडवनांतील प्रियंवदे' हूनही या कादंबरीतील काही संभाषणे-खुद्द केतकरांच्याच आवडत्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे-अधिक 'चावट' आहेत. प्रणयचेष्टांचे वर्णन करितांना केतकर इतके काही तल्लीन होऊन जातात की, मनाची वा जनाची

भोड त्यांना मुळीं राहतच नाही. कदाचित् देशांतरीं अपतांना स्वतः घेतलेल्या विविध अनुभवांचा आणि केलेल्या विपुल अवलोकनाचा फायदा लोकांना देण्याचा मोहही त्यांना अनावर होत असेल. त्यांनीं केलेली ही प्रणयचेष्टांची वर्णनें उसनीं नसल्यामुळे विशेषच लज्जतदार वाटतात, यांत मात्र संशय नाही. महाराष्ट्रांत अनुन-योत्तर विवाहपद्धति आतां इळुइळू रूढ होत असल्याकारणानें प्रणयी युवयुवतींना प्रेमशास्त्राचें शिक्षण घ्यावयाला या कादंबरीचा चांगलाच उपयोग होईल. रूढ कल्पनांच्या रहाटींत अळणी आयुष्य घालविलेल्या सत्प्रवृत्त शिष्टांना किंवा वाङ्मय आणि नीति यांपैकीं कशांतच ज्यांना खरोखरी कांहीं कळत नाही अशा वाङ्मयत्वदुर्विश्वासांना या कादंबरीतील प्रणयचेष्टांचें वर्णन रुचणें अर्थांतच शक्य नाही. पण, या च वटपणाबद्दल केतकरांना दोष द्याव-याचा किंवा नाही, किंबहुना हा चावटपणा आहे कीं नाही, हा तरी एक प्रश्नच आहे. समाजातील रूढ कल्पनांना विसंगत किंवा विघातक म्हणून कांहीं लिहा-वयाचें नाही असें एकदां ठरविलें म्हणजे प्रगतीचा मार्गच खुंटला. हिंदु समाज सभ्यां संक्रमणावस्थेंत असल्यामुळे, त्याच्या एकंदर रूढ कल्पनांची विचिकित्सा होणें अत्यंत अवश्य अ हे. त्या दृष्टीनें लग्न, प्रेमाचे प्रकार, वैवाहिक आयुष्य इत्यादि सामाजिक महत्वाच्या वैयक्तिक प्रश्नांची मत्तमयूरी, रुक्मिणी, लीला, रघुनंदन, सरंजामे यांनीं या कादंबरींत केलेली चर्चा निस्संशय इष्ट आहे.

ही चर्चा खरोखरीच अश्लील आहे काय ? शिवाय, 'अश्लील' म्हणजे तरी काय ? साहित्यदर्पणकारांनीं अश्लीलत्वाची गणना रसापकर्षक दोषांत केलेली असून, -'अश्लीलत्वं ब्रान्डाजुगुप्साऽमंगलव्यंजकत्वात् त्रिविधम्', -असे त्याचे तीन प्रकार वर्णन केले आहेत. चिळम किंवा शरम वाटावयाला लवणारें जें अमंगळ वर्णन, तें अश्लील. वस्तुतः अश्लीलत्वाचा समावेश बीभत्सरसांतच केला पाहिजे कारण, जुगुप्सा हा तर बीभत्सरसाचा स्थायि भावच आहे. साहित्यशास्त्रज्ञांनीं बीभत्साला रसांमध्ये दिलेले स्वतंत्र स्थान मनुष्यस्वभावाच्या दृष्टीनें योग्य असेल. पण कलात्मक वाङ्मयांत मात्र बीभत्स किंवा अश्लील यांना स्वतंत्र स्थान असूंच शकत नाही. कारण विकृत व्यक्ति, वस्तु आणि विचार यांची वर्णनें कलावि-लासाला सर्वथैव विघातक होतात. ज्ञानात्मक वाङ्मयांत बीभत्स किंवा अश्लील

यांना स्वतंत्र स्थान मिळू शकते. कारण, केवळ ज्ञानार्जन हाच एक त्या वाङ्मयाचा हेतु असल्यामुळे, त्याला अवश्य असलेले कोणतेही वर्णन किंवा विवेचन त्यांत येणे अपरिहार्य आहे. परंतु कलात्मक वाङ्मयांत फक्त अन्य रसांच्या उद्दीपनासाठीच त्यांचा उपयोग करणे इष्ट होईल. हास्य (ridiculous) आणि रौद्र (Horrible) या रसांना प्रायः उपकारक म्हणूनच बीभत्स आणि अश्लील यांना कलात्मक वाङ्मयांत स्थान मिळालेले आढळते. कोल्हटकरांच्या शिमगा आणि श्रावणी या दोन विनोदी लेखांत जुन्या अमंगळ रूढींचा उपहास करण्यासाठी बीभत्साचा क्वचित् उपयोग केलेला आहे. मालती-माधवाच्या पांचव्या अंकाच्या आरंभी माधवाने केलेले स्मशानाचे वर्णन किंवा वेणीसंहाराच्या तिसऱ्या अंकातील रुधिरप्रिय आणि वसागंधा यांचे संभाषण ही जरी अतिशय बीभत्स असली, तरी पुढे घडणाऱ्या घोर कृत्यांची ती मनाला एका परीने सूचनाच देतात. रौद्ररसाचा स्थायिभाव क्रोध हा आहे. त्यामुळे द्वेष, संताप, उपमर्द, चीड, सूड इत्यादि तत्संबद्ध सर्व विकारांच्या उद्दीपनाला बीभत्साचा थोडाबहुत उपयोग होतो. भारतातील दुःशासनाच्या वधाचा प्रसंग मोठा भयानक आणि बीभत्स तर खराच; पण तो वाचतांना द्रौपदीच्या धर्षणाचा सूड योग्य रीतीने अखेर घेतला गेला, याबद्दल आपल्याला समाधानच होते. बीभत्साचा उपयोग जसा किळस (Disgust) तसाच कौव (pity) उत्पन्न करायलाही होतो. रक्तापितीने पीडिलेल्या रोग्याचे वर्णन वाचून जरी किळस आला, तरी त्याबरोबरच त्याच्या दुर्दैवाची कौवही येत नाही काय? लंडनडोरीच्या वेढ्यांत सांपडलेल्या लोकांनी, अन्नाचा तुटवडा पडल्यामुळे, पोटाची आग शमविण्यासाठी अवलंबिलेल्या अघोर उपायांचे मेकालेने आपल्या इतिहासांत केलेले बीभत्स वर्णन त्या लोकांविषयी अनुकंपा आणि आदरही उत्पन्न करिते. अनीतीच्या गर्तेत आकंठ रुतलेल्या व्यक्तीच्या मनःस्थितीचे आणि परिस्थितीचे जे बीभत्स वाटणारे वर्णन झोला आणि टॉलस्टॉय यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून केले आहे, तेही समाजांत तसल्या व्यक्तींविषयी सहानुभूति निर्माण करण्याच्याच उद्देशाने. अशा रीतीने, अन्य रसांना उद्दीपक किंवा उपकारक म्हणून बीभत्स आणि अश्लील यांचा अंशतः तरी उपयोग होऊं शकतो. परंतु शृंगाराला मात्र अश्लीलत्व केव्हाही मारकच

होतें. साहित्यदर्पणकारांनी “ सुरतारंभगोष्ठ्यादावश्लोलत्वं गुणोभवेत् । ” असे उद्गार उक्त दोषांचें ‘ क्वचिददोषत्व ’ वर्णन करितांना काढले आहेत. तथापि, अश्लोलत्व हा शृंगाराच्या कोणत्याही अवस्थेत गुण होईल, असे वाटत नाही. खुद्द साहित्यदर्पणांत शृंगाराला पोषक म्हणून जो एक अश्लोल श्लोक उदाहृत केला आहे, तोही अत्यंत चिळष आणतो. मदनाची सारी माया किंबहुना सौंदर्याची एकंदर सृष्टि क्षणार्धांत नष्ट करावयाला जर कोणी समर्थ असेल, तर तो अश्लोलपणा होय. धूर्जटीच्या तृतीय नेत्रांतील मदनाला दग्ध करणाऱ्या प्रळयाग्नीचा स्फुलिंगच जणु त्यांत सांठविलेला आहे ! आणि म्हणूनच भर्तृहरिने आपल्या वैराग्यशतकांत विषय-सुखाविषयो निर्वेद उत्पन्न करण्यासाठी सौंदर्याची इतकी अश्लोल निंदा केलेली दिसते. बीभत्स हा काव्याचा विषय होऊं शकत नाही, असे जें मत जर्मन साहित्य-पंडित लेसिंग यानें दिलें आहे, तें याच दृष्टीनें. शृंगाराच्या बाबतींत अश्लोलपणा हा मुखचंद्राला लांछनाप्रमाणें शोभा देणारा तिळ नव्हे; तर त्याच्या सर्व शोभेचा स्तम्भास करणारा कोडाचा डागच होय. शृंगाराचें मर्यादेबाहेर केलेलें वर्णन मनाला आल्हाद देत नाही हें खरें. पण उत्तान शृंगार हा नेहमीच अश्लोल असतो. असें मात्र नाही. शृंगाराचें अति उत्तान वर्णनही जर त्यांत काहीं कलाविलास असेल, तर आनंदच देतें. ‘ ऱ्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ’ या मेघ-दूतांतील किंवा ‘ शूलिनः करतलद्वयेन सा ’ या कुमारसंभवांतील श्लोकांत उत्तान-पणाहून अर्थचमत्कृतीच विशेष असल्यामुळें, त्यांतील शृंगारिक वर्णन मनाचें रंजन करितें. नम्र शिल्पाकृति पाहून मनाला जो आनंद होतो, तोही ती नम्र असते म्हणून नव्हे; तर केवळ तिच्या सौष्ट्यामुळें. उलट मालतीमाधवांतील मदयंतिकेनें केलेलें स्वप्नसमागमाचें वर्णन आणि त्यांतही लवंगिकेनें तिला विचार-लेला प्रश्न केवळ उत्तानच नव्हे तर अश्लोल असल्यामुळेंच त्याच्या संभाषणाचा बीट येतो.

परंतु, या कादंबरींतील प्रणयचेष्टांना किंवा संभाषणांना कोणत्याच अर्थानें अश्लोल म्हणणें शक्य नाही. रंगभूमीवरील प्रणयाराधनाचें दृश्यकाव्य आम्ही आनंदानें पहातो; व नतांगींच्या निम्नोन्नत अवयवांशीं सदैव संलग्न असलेला संस्कृत कवींचा शृंगार वाचतांना तर आमची विदग्ध रसिकता पुलकित होते. मग

विचार्या केतकरांना तरी प्रणयचेष्टांचें वर्णन केल्याबद्दल दोष कां द्यावा ? पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व जलाशयांचें पाणी एकत्र केलें तरी महासागराच्या पाण्यापेक्षां तें ज्याप्रमाणें कमीच भरेल, त्याचप्रमाणें अर्वाचीन वाङ्मयांतील सारा अश्लीलपणा संकलित दृष्ट्या जरी लक्षांत घेतला, तरी प्राचीन वाङ्मयांतील अश्लीलपणापुढें तो सर्वथैव फिका पडेल. शिवाय त्या अश्लीलपणांत विविधता आणि वैचित्र्य तरी किती ! त्या बाबतींत केतकरच काय, पण कोणताही अर्वाचीन लेखक आमच्या आर्ष किंवा अभिजात पूर्वजांवर मात करूं शकणार नाही. मात्र, 'येता जातां मुक्याशीच व्यवहार' या 'मूकनायकां'तील सुंदर कोटीप्रमाणें, या कादंबरींत ठिकठिकाणीं जे चुंबनाचे प्रसंग येतात, ते टाळण्याचा प्रयत्न जर केतकर करते, तर तिच्यावर येणारा अश्लीलत्वाचा आरोपही टळला असता. परंतु, प्रणयचेष्टांचीं केवळ थिल्लर वर्णनेच करीत न बसतां प्रणयिजनांच्या नाजूक भावनांची गुंतागुंत उकलण्याचाही ते प्रयत्न करितात हें सुद्धां लक्षांत घेतलें पाहिजे. या कादंबरीतील प्रणयविषयक व इतर संभाषणांत प्रकट झालेले विचार विक्षिप्तपणाचे आहेत, हें खरें. परंतु, हॅम्लेटच्या वेडाविषयीं पोलोनिअसनें काढलेले "Though this be madness, yet there is method in it" हे उद्गार केतकरांच्याही विक्षिप्तपणाला लागू पडतात. त्यांची विचार प्रदर्शित करण्याची पद्धत नेहमीच मोठी प्रशस्त असते, असें नाही. परंतु, जगांतील निरनिराळ्या समाजांचें आणि समाजव्यवस्थांचें त्यांनीं बारकाईनें निरीक्षण केलेलें असल्यामुळें, अनेक प्रदेशांतून वाहात आलेल्या नदीच्या पात्राप्रमाणें, त्यांच्या विचारपरंपरेला एक प्रकारचा विशालपणा आलेला आहे. महाराष्ट्राला सद्यःस्थितींत जर कोणत्या एका गोष्टीची अत्यंत आवश्यकता असेल, तर ती रूढ कल्पनांची कोंडी फोडून जग आणि जीवित यांच्याविषयीं स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करण्याच्या प्रवृत्तीची. तें कार्य डॉक्टरांच्या ज्ञानात्मक वाङ्मयाप्रमाणें त्यांचें हें कलात्मक वाङ्मयही उत्तम रीतीनें करील. या कादंबरीतील मत्तमयूरी, रुक्मिणी, सरंजामे, गोगटे, गंगाधर, लाला गजपतराय प्रभृति व्यक्तींचीं भाषणें अतिशय विचारप्रवर्तक आहेत. आपल्या पाहण्या-ऐकण्यांत आलेल्या व्यक्तींच्या चारेत्राचाच उपयोग कथालेखक आपला ग्रंथ सजवितांना करितात, हें खरें. पण, चिरपरि-

चित व्यक्तींचा समावेश आपल्या कादंबरींत करितांना चांगल्या माहितगार-माणसालाही त्यांची तोंडओळख होणार नाही, अशा रीतीने त्यांचा एकंदर आविर्भाव बदलण्याची काळजी कुशल लेखक घेत असतात. हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांत किंवा कोल्हटकरांच्या विनोदी लेखांत परिचित व्यक्तींची स्वभावचित्रे रेखाटलेली आहेत. परंतु, तीं वाचतांना त्या व्यक्ति आपण पाहिल्या असाव्यात असा भास जरी क्षणैक झाला, तरी त्यांची नकी ओळख कांहीं आपल्याला पटत नाही, त्या 'नूनमबोधपूर्व' च वाटतात. याच्या उलट केतकरांचे आहे. आपल्या कादंबरींतलि व्यक्तींच्या तोंडावर ते अज्ञाताचा इतका विरविरीत बुरखा घालतात की, सामान्य माहितगारालाही त्यांची ओळख दृटकून पटावी. गजपतरायांचे या कादंबरींतलि वर्णन वाचतांना इंग्लंडांत आणि अमेरिकेंत आपले आयुष्य घालविलेल्या पंजाबांतलि विख्यात पुढाऱ्यांची आठवण कोणाला होणार नाही? जी स्थिति गजपतरायांची, तीच प्रो० गोगट्यांची. कलेच्या दृष्टीने तरी हा दोषच मानला पाहिजे.

अशा तऱ्हेचे पुष्कळच दोष जरी या कादंबरींत असले, तरी विचारांच्या दृष्टीने ती नावीन्यपूर्ण आहे, यांत शंका नाही. शेवटी, केतकरांच्यामार्गे नेट लावून, खिले जुळविणाऱ्या कंत्राटदाराने ही कादंबरी त्यांच्याकडून लिहवून घेतल्याबद्दल त्यांचे आभार मानणे मात्र अगदी जरूर आहे. कारण, त्यांच्याकडून स्फूर्ति मिळाली नाही, तर केतकरांच्या हातून मराठी वाङ्मयांत भर तरी कशी पडणार ?

—' रत्नाकर ', फेब्रुवारी १९२७

सोन्याचा कळस

४

श्री० भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर यांनीं हें नाटक लिहिलें आहे. विद्यमान मराठी नाटककारांत, कोल्हटकर आणि खाडिलकर हे नाट्यक्षितिजावरील आतां मावळूं घातलेले देदीप्यमान तारे सोडले, तर श्री० वरेरकर यांनाच अग्रपूजेचा मान द्यावा लागेल. ते स्वतःला कोल्हटकरांचे शिष्य म्हणवितात. पण, तत्त्व-प्रणयनाची किंवा क्वचित् मध्यवर्ती कल्पनेचीहि स्फूर्ति जरी त्यांनीं कोल्हटकरांपासून घेतलेली असली, तरी रंगभूमीच्या दृष्टीने नाटकाची सजावट करितांना त्यांच्या डोळ्यांपुढे नेहमीं खाडिलकरांचाच आदर्श असावा, असें वाटतें. आणि, खाडिलकरांच्या बरोबरीने त्यांचो नाटकें जीं आज रंगभूमीवर इतकीं यशस्वी झालेलीं दिसतात, तीं मुख्यतः याच कारणामुळे. किंबहुना खाडिलकरांपेक्षांहि त्यांचें यश एका दृष्टीने अधिक स्पृहणीय आहे. कारण, खाडिलकरांचीं बहुतेक नाटकें पौराणिक किंवा ऐतिहासिक म्हणजे अर्थात् बहुजनसमाजाला जात्याच आकृष्ट करणारीं असून, त्यांतील तत्त्वज्ञानहि सामान्यतः लोकांच्या भावनांना भुरळ पाडील, असेंच असतें. तेव्हां, त्यांचीं नाटकें इतकीं लोकप्रिय झालीं असलीं, तर त्यांत काय आश्चर्य? उलट, वरेरकरांनीं, आपल्या गुरूंचें उदाहरण डोळ्यांपुढे ठेवून, समाजा-

पुढे वेळोवेळीं दत्त म्हणून उभे रहाणाऱ्या निरनिराळ्या सामाजिक प्रश्नांवर नाटके लिहिलीं; व सुधारणेच्या प्रवर्तनाला यथाशक्ति हातभार लाविला. पण, अशा रीतीने नवीन सामाजिक कल्पनांचा पुरस्कार करितांना सुद्धां, त्यांनीं, कल्पनासृष्टीत रमणाऱ्या आपल्या गुरुंप्रमाणे, व्यवहाराकडे मात्र कधीच दुर्लक्ष केले नाही. ते सामाजिक प्रश्नांवर लिहितात, हे खरे. पण, त्याच वेळीं, खवळलेल्या पाण्यांत सावधपणाने होडी ढकलणाऱ्या धूर्त ढोवराप्रमाणे, लोकमताचा वारा त्या प्रश्नाला कितपत अनुकूल वहातो आहे, हे पहावयालाहि ते चुकत नाही. त्यामुळे थोडेसे लोकाराधन आणि थोडासा सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार या दोनीहि गोष्टी सुखेनैव साधतात. 'सोन्याचा संसार' हे त्यांचे नाटक या त्यांच्या श्रौणीपणाची उत्तम साक्ष देते. पतितपरावर्तनाचा प्रश्न लोकप्रिय होण्याच्या पंथाला लागण्याची लक्षणे दिसतांच, वरेरकरांनीं घडाडीने पुढे होऊन खुद्द शंकराचार्यांच्या तोंडून रंग-भूमीवर शुद्धीचा संकल्प वदविला. सामाजिक प्रश्नांवरील त्यांची नाटके जीं इतकीं लोकप्रिय झालीं, त्यांचे मर्म झाले तरी हेंच होय.

आज पुढे असलेले त्यांचे हे नवे नाटकच घ्या. महाराष्ट्रांत सध्यां समाज-सत्तावादाचे वारे जोराने घोंघावत असून, मुम्बईसारख्या औद्योगिक शहरांतील बहुजनसमाज तर आज अर्धा-मुर्धा समाजसत्तावादी झाल्यासारखा दिसतो. अशा वेळीं समाजसत्तावादाचा पुरस्कार करण्याचा आव घालणारे हे नाटक मुम्बईच्या गिरणगांवांतील घडामोडींवर लिहिण्यांत वरेरकरांनीं ध्येयासक्तीबरोबरच व्यवहार-चातुर्यहि दाखविले आहे, असें कोण म्हणणार नाही? हे नाटक लिहितांना त्यांची आंतरिक इच्छा कदाचित् खरोखरीच गिरणगांवांतील दैन्य रेखाटण्याची असेल. पण, कोल्हटकरांच्या संप्रदायाचा अनन्य विशेष जो रोमांचवाद म्हणजे काव्यात्मता (romance) तो या नाटकाला इतका कांहीं भोंवला आहे कीं, त्यामुळे एका जग-द्व्याळ, अत्युग्र सामाजिक प्रश्नावर लिहिलेले हे नाटक निव्वळ एकाद्या चटकदार प्रेमकथेसारखे वाटते. किंबहुना, काव्यात्मता हेंच ज्याचे वैशिष्ट्य-सर्वस्व आहे, अशा संप्रदायांतील नाटककारांना वास्तवाच्या भीषणतेचे चित्रण करणे किती अशक्य असते, त्याचे प्रस्तुत नाटक हा एक उत्तम नमुना म्हणून दाखवतां येईल. कोल्हटकर आणि गडकरी यांनीं सामाजिक सुधारणेचीं प्रवर्तक म्हणून लिहिलेलीं नाटकेहि जीं कॉलेजांतील

निष्क्रिय, स्वप्नाळू विद्यार्थ्यांच्या प्रणयभावनांना गुदगुत्या करण्यापलीकडे अधिक कांहीं कार्य करू शकली नाहीत, तीं याच कारणामुळे; व मालक आणि मजूर यांच्यांतील दारुण वर्गकलहावर लिहिलेलें वरेरकरांचें हें नाटक पाहिल्यावर कोणताहि समाज-सत्तावादी आपली निव्वळ फसवणूक झाली असें म्हणत जो उद्वेगानें उठेल, तोहि याच कारणामुळे. कारण, मालक आणि मजूर यांच्यांतील, गोळीबारापर्यंत येऊन थडकलेल्या, लढ्याचा शेवट एका गिरणीमालकाच्या मुलाचें दुसऱ्या गिरणीमालकाच्या मुलीशीं मधुर मीलन होण्यांत व्हावा, ही घटना वस्तुस्थितींत कधीं तरी शक्य आहे काय ? आणि, असलीं अशक्य कोटींतलि प्रणयचित्रें रेखाटून जो नाटककार गिरणगांवांतील धुरकटलेल्या वातावरणावर सोन्याचा कळस चढवावयाला पहातो, त्याची ती रोमांचवादी कृति रंगमूमीवर कितीहि लोकप्रिय झाली, तरी तो लोकांची बुद्धिपुरःसर फसवणूक करितो, असें कां म्हणूं नये ? खरोखरी, लाखों कामगारांचें जीवित ज्या प्रश्नाच्या निर्णयावर अवलंबून आहे आणि ज्या प्रश्नाचा सोक्षमोक्ष लावून घेण्यासाठीं आज जगांत ठिकठिकाणीं रक्तपात होत आहेत, त्या प्रश्नांवर अशा तऱ्हेचें थिल्लर नाटक लिहिणें म्हणजे त्याच्या गांभीर्याची आपल्याला जाणीव नाही, असें जाहिर करण्यासारखेंच नाही काय ?

अर्थात् हेतुसिद्धीच्या दृष्टीनें या नाटकाकडे पहाण्यांत कांहींच अर्थ नाही. आतां उरली दृष्टि कलेची. त्या दृष्टीनेंहि हें नाटक, वरेरकरांच्या इतर नाटकांप्रमाणें, बांधेसूद किंवा निर्दोष नाही. कोल्हटकरांच्या 'वधूपरीक्षे' तील नायक धुरंधर हा जसा अनुरूप वधूच्या प्राप्तीसाठीं वेषांतर करितो, तसाच या नाटकांतलि गिरणीमालकाचा मुलगा विठ्ठलदास हा, आपल्या गिरणींतील कामगारांची स्थिति समजावून घेण्यासाठीं म्हणून, मजूर बनून गिरणगांवाच्या अंतरंगांत रिघाव करितो. ही वेषांतराची कल्पना अनेकांनीं हाताळलेली आणि अनेक दृष्टींनीं आक्षेपाई आहे, हें तर झालेंच. पण या नाटकांत वेषांतरित विठ्ठलदासाचें जें चरित्र रेखाटलेलें आहे, तें तर अर्ताच सदोष वाटतें. मुंबईतील एका गिरणीमालकाचा हा ध्येयवादी मुलगा गिरणगांवांत प्रवेश करितो, तो सत्यनारायणाच्या प्रसादाची चोरी करून ! बेकारीतून चोरी करण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न होते, हें सत्य लोकांच्या निदर्शनाला आणण्यासाठींच बहुधा वरेरकरांनीं ही जुक्ति योजिली असावी. पण हा प्रकार

अत्यंत अप्रयोजकपणाचा आहे. अशा रीतीने कामगाराचा पेशा पत्करून गिरणगांवांत प्रवेश करणारा हा विठ्ठलदास आपले हे वेषांतर स्वतःच्या पित्याला कळू नये म्हणून कोणती थाप झोंकीत असेल? तर काश्मीरच्या प्रवासाला गेल्याची! पण, मौज अशी की, काश्मीरला जाऊन राहिलेला हा विठ्ठलदास अगदी नेमक्या वेळी घरी येतो; परंतु तो इतक्या लवकर आणि इतक्या वेळां मुंबईला कसा येऊ शकतो, याबद्दल मात्र कोणाच्याहि मनांत कधी शंका येत नाही. जणू कांहीं काश्मीर हे, या नाटकांतील पात्रांच्या हिशेबी, मुंबईचे एक उपनगरच होते असल्या असंभाव्य घटना घालून नाटकांत जरी अद्भुतरस उत्पन्न होत असला आणि हुकमी वेळेला हंसाच्या गळ्यांत येऊन पडणाऱ्या विठ्ठलदासाच्या प्रेमालापानों जरी प्रेक्षकांना भुरळ पडत असली, तरी त्यांत कला नाही आणि वास्तवता तर नाहीच नाही. या नाटकांतील मजूर पुढारी बाबा शिगवण हीहि अशीच एक असंभाव्य व्यक्ति आहे. कामगारांच्या शिष्टमंडळाचा मुखंड म्हणून माधवदासाच्या बंगल्यावर जो आचरटपणा तो करितो, त्याबद्दल त्याला गिरणीमालकाकडून जोडे बसत नाहीत, हा केवळ नाटककाराच्या प्रतिभेचा प्रभाव होय. या नाटकांतील तिसरी अजब व्यक्ति बिजली. हा पुरुषी स्त्रीचा (he-woman) नमुना नाटकांत घालून तिच्यावर विठ्ठलदासासारख्या बायकी पुरुषाला भाळावयाला लावण्यांत वरेरकरांना, बिजलीच्या तोंडून त्यांनी वेछूटपणाने वदविलेल्या, महाराष्ट्राच्या मर्दपणाचे प्रदर्शन करावयाचे होते की काय, कोण जाणे! गुजराती आणि महाराष्ट्रीय यांच्या संबंधाने या नाटकांत जागोजाग काढलेले तुलनात्मक उद्गार जरी एखाद्या असमंजस महाराष्ट्रीय्याच्या उथळ प्रांताभिमानाला गुदगुल्या करणारे असले, तरी त्यांत सत्य तर नाहीच पण संभावितही नाही. वरेरकरांसारख्या उच्च दर्जाच्या नाटककाराने अशा ग्राम्य पद्धतीने आपला प्रांताभिमान व्यक्त करावा, याबद्दल कोणाला खेद वाटणार नाही?

या नाटकांतील दोष जसे मोठे तसेच गुणहि पण मोठे आहेत. त्यांतील संवाद अतिशय मार्भिक आणि हृदयस्पर्शी असून, व्यंजनेने व्यक्त झालेला त्यांतील विनोद बर्नार्ड शॉच्या विनोदाची आठवण देणारा आहे. निरनिराळ्या महत्त्वाच्या दृश्यांचे चित्रण वरेरकरांनी कुशलतेने केलेले असून, त्यामुळे नाटक शेवट-

पर्यंत मनाला चटका लावीत रहातें. रंगभूमीवरील यशाच्या दृष्टीने वरेरकरांचे गुण इतके थोर आणि इतके निर्विवाद आहेत की, त्यामुळे इतर दृष्टींनी हीणकस असलेली त्यांची नाट्यकृतिसुद्धा बहुधा आकर्षक वाटते. तो अनुभव प्रस्तुत नाटकाच्या बाबतीतहि येतो. त्या दृष्टीने हे नाटक सुंदर वठलेले आहे, यांत शंका नाही. म्हणून, हेतुसिद्धीच्या आणि कलेच्या दृष्टीने त्यांत आढळलेल्या दोषांवर केलेल्या टीकेबद्दल श्री. वरेरकर हे राग मानणार नाहीत अशी आशा करून, मराठी वाचकवर्गाला हे नाटक अवश्य वाचण्याची आम्ही शिफारस करितों.

—'महाराष्ट्र,' १७ एप्रिल १९३२

काम आणि कामिनी

९

“ तुम्हांला नाहीं का विकृत वाटत प्रेमाबाईंचा हा नायक ? मला तर बाई चंदेनं त्याच्या पौरुषाबद्दल घेतलेली शंका बरोबर वाटली अगदी. छे छे, असले नायक लोकांपुढे आदर्श म्हणून ठेवणं इष्ट नाहीं मुळांच ! ”

माझ्या एका विद्वान् मैत्रीणीचे उद्गार आहेत हे. प्रेमां कंटक यांची ' काम आणि कामिनी ' ही कादंबरी नुकतीच प्रसिद्ध झाली होती त्या वेळीं. माझी ही मैत्रीण राष्ट्रीय सभेची नैष्ठिक कार्यकर्त्री असून कायदेभंगाच्या चळवळींत तिने बंदिवासहि भोगलेला होता. पण राष्ट्रीय सभेपेक्षासुद्धा महिलापरिषदेचा अभिमान तिला काकणभर जास्त वाटतो; व पुरुषांपेक्षा स्त्रिया ललित वाङ्मय अधिक सरस निर्माण करतात, असा युक्तिवाद ती नेहमी करीत असते. म्हणून प्रेमाबाईंची ही पहिलीच ललित कृति वाचून झाल्याबरोबर मोठ्या कुतूहलाने मी या माझ्या मैत्रीणीला त्या कादंबरीवरील तिचा अभिप्राय विचारला. माझी अपेक्षा अशी होती की, त्या कादंबरींत कुशलतेने दिग्दर्शित केलेले राजकारणांतील विरोधी आणि आंतर प्रवाह गांधीजींच्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा समरसतेने केलेला आविष्कार आणि पुरस्कार किंवा तिच्यांतील निरनिराळ्या व्यक्तींचे मूर्तिकतेने केलेले स्वभाव-

रेखन यांची साभिमान केलेली प्रशंसा आपल्याला ऐकावयाला मिळेल. पण ती माझी अपेक्षा फसली; व उलट मला स्वतःला अनेक दृष्टींनी आवडलेल्या त्या कादंबरीला तिरस्काराने नाक मुरडलेले पाहण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला.

पण प्रेमाबाईंनी उत्पन्न केलेला हा नायक खरोखरीच विकृत आहे का ? माझ्या मैत्रिणीने मोठ्या फणकान्याने तो आपल्याला विकृत वाटल्याचे जें सूचित केले, तें कितपत सयुक्तिक आहे ? तिची ती खोचदार पृच्छा ऐकून मला रंभेला झिडकारणाऱ्या शुकमुनींपासून तो शारदादेवीबरोबर निर्विकार मनाने सहशयन करणाऱ्या रामकृष्ण परमहंसांपर्यंत निरनिराळ्या काळांतील ब्रम्हचान्यांच्या मनोजयाच्या कथा आठवल्या! आणि प्रेमाबाईंच्या ' मुकुंदा ' प्रमाणेच याहि सगळ्या जितेंद्रिय मानल्या गेलेल्या व्यक्तींना, मॅक्स नॉर्डोच्या भरमसाट पद्धतीचे अनुकरण करून, विकृत म्हणणे योग्य होईल काय, असा प्रश्न माझ्या मनांत उद्भवला. कामविकार हा मनुष्याला इतका कांहीं स्वाभाविक आणि सुलभ आहे की, आपल्या तरुण पतीच्या ठिकाणी त्याचा एकदाहि प्रादुर्भाव न झालेला पाहून वृंदेला त्याच्या पौरुषाविषयी संशय यावा, हें मुळांच अस्वाभाविक नाही. पण कामविकाराच्या अभावाला ' विकृति ' (perversion) या हीनतादर्शक शब्दाने संबोधणे कितपत समर्पक होईल ? ज्यांचे सारे जीवन पवित्र, प्रसन्न आणि प्रभावशाली आहे, त्यांच्या ठिकाणी केवळ कामविकार नाही, एवढ्याच एका कारणामुळे काय त्यांना आपण ' विकृत ' म्हणून निंदावयाचे ? मी तरी अशा व्यक्तींना विकृत म्हणणार नाही; तर ' सामान्यातिग ' (abnormal), सामान्यांच्या कक्षेपलीकडले म्हणेन.

अर्थात् मुकुंदाला विकृत म्हणावयाला मी तयार नाही. त्याची कामविमुखता ही जर कांहीं शारीरिक किंवा मानसिक विकृतीतून उद्भवल्याचे दाखविण्यांत आलेले असते, तर त्याला विकृत म्हणण्यांत थोडा तरी अर्थ होता. पण मुकुंदाचे शरीर जितके सुंदर, तितकेच मन निकोप होते. किंबहुना पावकाची तेजस्विता, पर्वताचे गांभीर्य आणि बालकाची अनघता यांची मूस ओतूनच जणु त्याला उत्पन्न केलेला आहे. त्याची कामविमुखता ही अंशतः बौद्धिक आणि अंशतः आनुवंशिक दिसते. एखाद्या महत्वाच्या विषयाच्या चिंतनांत, कलाकृतीच्या निर्माणांत किंवा कार्याच्या व्यापांत मन जर व्यग्र किंवा एकाग्र झालेले असले, तर मनुष्याची काम-

वासना तेवढ्यापुरती अजिबात नष्ट होऊन तो संभोग करावयाला अक्षम होऊन जातो. इतकेंच नव्हे, तर केव्हा केव्हां असेंहि घडतें की, कामातुर झालेल्या प्रतिभाशाली किंवा कार्यैकनिष्ठ मनुष्याच्या मनांत जर संभोगावस्थेंत कांही महनीय विचार किंवा कल्पना एकाएकीं आविर्भूत झाली, तर तत्क्षणेंच त्याचा कामावेग लटका पडून तो कामक्रीडा करावयाला असमर्थ होतो.

या आकस्मिक अक्षमतेचें एक मोठें चमत्कारिक उदाहरण हॅवेलॉक एलिसने दिलें आहे. तें असें की, एका शास्त्रज्ञाच्या मनांत रतिकेलीच्या अगदी ऐन भरांत गणितविषयाचें प्रमेय एकाएकीं येऊन तो तत्काळ संभोग करायला असमर्थ होत असे. रूसोने आपल्या आत्मचरित्रांत वर्णन केलेला अशा प्रकारचा खुद्द त्याचा स्वतःचा अनुभव प्रसिद्धच आहे. व्हेनिस येथे असतांना ज्युलिएट नांवाच्या एका सुंदर वारांगनेवर लुब्ध होऊन तो तिच्या घरीं गेला असतां त्याला एकाएकीं तिच्या वेश्यावृत्तीची जाणांव होते; व त्याचा सारा कामावेश विगलित होऊन तो एकाद्या लहान पोरानप्रमाणे रडूं लागतो. त्या तरुण पोरीला आपल्या गिऱ्हा-इकाच्या या विचित्र वर्तनाचा उमज न पडल्यामुळे ती तिटकान्याने त्याला म्हणते, “ तुम्ही बायकांचा नाद सोडून द्या, घरीं जा न् गणितांत डोकं खुपसून बसा !” (Leave women alone and go and study mathematics.) साहित्यिक आणि कलाकार यांच्या ठिकाणीं आढळणाऱ्या या बौद्धिक कामविमुखतेचा मीमांसा करितांना इवॉन ब्लॉश याने असे उद्गार काढले आहेत की, “ ... त्यांचें ज्या वेळीं आत्मिक निर्माणकार्य चालूं असतें, त्या वेळीं लैंगिक सम-तोलनाच्या निर्बंधानुसार त्यांची संभोगक्षमता सुप्तावस्थेंत रहात असावी असें दिसतें.” (...It is explicable in accordance with the law of sexual equivalennce according to which the sexual potency appears in the latent form of spiritual productive activity.) मुकुंदाची कामविमुखता हा तरी त्याच्या आत्यंतिक ध्येयासक्तीचाच एक परिणाम नव्हता काय ?

पण ही त्याची कामविमुखता निव्वळ बौद्धिक नव्हती; तर आनुवंशिकतेचाहि प्रभाव तिच्यांत दिसतो. ज्याच्यापासून त्याने आपल्या लोकोत्तर रूपगुणांचा

वारसा मिळवला होता, तो त्याचा थोरला मामा क्रांतिकारक विक्रान्त हाहि काम-विमुख असल्याचा एकवारच पण ठसठशीत उल्लेख पहिल्या प्रकरणांत आला आहे. खुद्द त्याची आई सत्यवती ही सामान्य संसारकरू स्त्रियांसारखी नसून, तिची मनोवृत्तीदेखील अत्यंत विरक्त आणि तेजस्वी होती. पिता आणि बंधु यांच्या भीषण आत्मयज्ञाचें स्मरण तिच्या हृदयांत धगधगत होतें. 'तूं वीरमाता हो ! हा पित्याने मरतांना दिलेला आशीर्वाद आणि आदेश तिच्या कानांत दुमदुमत होता; व त्यांच्या अतृप्त राहिलेल्या सूडाच्या आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आकांक्षा तिच्या रक्तांत रसरसत होत्या. संसारांतील आनंद किंवा रस म्हणून ज्याला म्हणतात आणि ज्याच्या प्राप्तीसाठी सामान्य माणसांना इतका ह्याप सुटलेला असतो, त्याची चव किंवा चाड सूडाची रक्तदीक्षा दिलेल्या तिच्या व्रतस्थ मनाला मुळी कशी ती नव्हतीच ! अपमानित द्रुपदाने द्वेषबुद्धीने केलेल्या यज्ञाच्या ज्वालेंतून जसा शस्त्रधारी धृष्टद्युम्न अवतीर्ण झाला, त्याप्रमाणें पित्याच्या अपुऱ्या राहिलेल्या स्वातंत्र्याकांक्षा पूर्ण करण्यासंबंधीच्या तिच्या ईर्ष्येनेच जणु मुकुंदाला जन्म दिला होता; व तो उद्देश अविरत डोळ्यांपुढे ठेवूनच तिने त्याच्या मनाला वळण लावलें, विचारांना चालना दिली आणि आयुष्याचा मार्ग ठरविला. त्याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला की, तिने त्याचें मन आणि जीवन सर्वथैव व्यापलें. फुडच्या मातृभोगेच्छेच्या सिद्धांताचा चांगल्या अर्थाने उपयोग करून असेहि म्हणतां येईल की, बाळपणापासून त्याला तिचा असा कांहीं विलक्षण लळा लागला की, अन्य कोणत्याहि स्त्रीविषयी त्याला पुढे उत्कट प्रेम किंवा आकर्षण वाटणें अशक्य होऊन बसलें. तिने लग्नाचा विषय काढला असतां तो तिला स्पष्टच सांगतो, "आई, आजपर्यंत मी स्त्रीजातीकडे तुझ्याकडे ज्या दृष्टीनं पाहत असें त्याच दृष्टीनं पहात आलों. लग्नाचे विचार माझ्या कधी डोक्यांत आले नाहींत. कोणाहि स्त्रीकडे अजून विकारी दृष्टीनं पाहिलं नसल्यामुळं पत्नीकडे विकारी दृष्टीनं पाहाणं मला जड जाईल असं वाटतं. तिला सुद्धा मी तुझ्यासारखाच मानली तर ? ती मला तुझ्या जागीं म्हणून हवी आहे. माझी सत्याच्या शोधांतील सहचारिणी, माझी मित्र म्हणून मला हवी आहे."

इतक्या स्पष्ट शब्दांनी आपलें मनोगत व्यक्त करणाऱ्या मुकुंदाचें लग्न करण्यांत सत्यवतीची चूक झाली, तें करून घेण्यांत स्वतः मुकुंदाची चूक झाली आणि

त्याची ही विशिष्ट मनोवृत्ति न ओळखतां जनरूढीप्रमाणें त्याच्याशीं वागण्यांत वृंदेची चूक झाली. त्याच्या कामविमुखतेमुळे वृंदेचा जो पुढें अधःपात झाला, त्याबद्दल मला तितकासा तिचा राग येत नाही; त्याचा आणि त्याहीपेक्षा त्याच्या आईचा राग जास्त येतो. आपला मुलगा आपण कसा वाढवला आहे व त्याला कशा प्रकारचें वळण लाविलें आहे याची जर तिला पुरेपूर जाणीव होती, तर तिने अगदी विसंवादी स्वभावाच्या मुलीशीं त्याचें लग्न लावून तिचा गळा कां कापला? विशेषतः, वृंदेचीं झालेल्या त्याच्या पहिल्या भेट्टीच्या वेळीं तो ज्या विकाररहित बालभावाने तिच्याशीं वागला, त्या त्याच्या वर्तनाची अनिष्टता तिच्या खोचदार उत्तरांमुळे लक्षांत आल्यावर तरी त्याला पतीच्या यौवनसहज पत्नीविषयक कर्तव्याबद्दल समज देणें, हें सत्यवतीचें काम नव्हतें काय? पण तें कर्तव्य न बजावतां उलट तिनें वृंदेलाच त्याच्यांत मिसळून जाण्याचा अनुचित उपदेश केला आहे. सत्यवती एरवीं कितीहि चांगली असली, तरी तिनें आपली स्नुषाविषयक जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडली नाही, एवढें मात्र निश्चित. मुकुंदाची चूक अशी की, आपल्या विशिष्ट मनोवृत्तीमुळे आपण लग्नाला लायक नाही याची त्याला कल्पना असतांनासुद्धा, तो केवळ आईच्या आग्रहाखातर बाशिंंगे बांधून घ्यावयाला तयार झाला. गेल्या डिसेंबरमध्ये युरोपांतून परत आल्यावर कराचीला वृत्तपत्रांच्या प्रतिनिधींना दिलेल्या मुलाखतींत, “ मला लग्नाविषयीं विचार करायला वेळ नाही,” (I have no time to think about matrimony) असे जे उद्गार श्री. सुभाषचंद्र बोस यांनीं काढले, त्यांना जरी थोडा अहंतेचा दर्प आल्यासारखा वाटला, तरी मुकुंदाच्या या बेजबाबदार आणि बावळट वर्तनापेक्षा असला अहंकार फार बरा. वृंदेची चूक अशी की, आपल्या पतीच्या ध्येयवादांतील अप्रयोजकपणा न ओळखतां ती सुरवातीला तरी त्याच्याशीं अतिशय सरळपणाने वागली. दसऱ्याच्या दिवशीं रात्री ती फुलांचा शृंगार करून त्याच्याकडे हेतुपूर्वक गेली असतां “ वृंदा, तुला आता संततीची इच्छा झाली आहे काय ? ” असा प्रश्न जेव्हा तो तिला विचारतो, तेव्हा खाली मान घालून ‘ नाही ’ असे उत्तर त्याला देण्याचा जो प्रामाणिकपणा तिने दाखविला, तो अगदी अनाठायी होता. त्या वेळीं जर तिने त्याची थोडीशी प्रतारणा केली असती, तर पुढे चंद्र-

शेखराच्या मोहाला बळी पडून त्याची जास्त प्रमाणावर प्रतारणा करण्याचा तिच्या-
वर ओढवलेला प्रसंग टळला नसता काय ?

पण, मुकुंदाला ' विकृत ' म्हणावयाला मी तयार नसलों, तरी माझ्या मैत्रि-
णोंने त्याच्याविषयी व्यक्त केलेला तिरस्कार मात्र मला सकारण आणि अगदी
समर्पकहि वाटतो. वृंदेशीं झालेलें त्याचें एकंदर वर्तन केवळ अव्यावहारिकच
नव्हे, तर अनानुष आणि अनैतिकहि होतें. माणुसकीचा असला हा विचित्र
नमुना आदर्श म्हणून मराठी वाचकवर्गापुढे ठेवण्यांत प्रेमाबाईंनी मोठीच चूक केली
आहे, असें म्हणावयाला मला शंका वाटत नाही. आपल्या ब्रम्हचर्याच्या वेडापार्यां
त्याने वृंदेशीं एका परीने नैतिक आणि आत्मिक हत्याच केली. जगांतली कोण-
त्याहि व्यक्तीला आपल्या आवडत्या कल्पनेचे चोजले पुरवण्यासाठी दुसऱ्या
व्यक्तीचा बळी घेण्याचा हक्क नाही. आणि मुकुंदाने ज्या ब्रम्हचर्याच्या कल्पने-
पार्यां वृंदेशीं आत्मिक वध केला, ती कल्पना नीति, व्यवहार आणि विज्ञान यांच्या
दृष्टीने इतकी कांही सदेष्ट आहे की, तिचा या कादंबरीच्या रूपानें प्रच्छन्न पुरस्कार
करण्याचें धाष्ट्य प्रेमाबाईंसारख्या विदुषीला कसें करवेलें, याचा मला राहून राहून
आचंबा वाटतो. ब्रम्हचर्याविषयीचें त्याचें सारें तत्वज्ञान त्याने फुलांचा शृंगार करून
मोठ्या उत्कंठने आपल्याकडे आलेल्या वृंदेशीं दिलेल्या " संततीची इच्छा नसतांना जर
आपण विषयसेवन केलें, तर तें विकारजन्य समजावें व त्यालाच मी अधःपतन
म्हणतो ! " या उत्तरांत साठविलेलें आहे. हें आपलें अधःपतन टाळण्या-
साठी त्या पुण्यपुरुषाने स्वतःच्या धर्मपत्नीला मात्र चंद्रशेखराचा हात धरून अधो-
गतीच्या गर्तेत खुशाल उडी घेऊं दिली ! संतति निर्माण करण्याची इच्छा नसतांना
केलेली कामक्रीडा माणसाच्या अधःपाताला कारण होते, हा त्याचा सिद्धान्त अशा-
स्त्रीय अतएव सर्वथैव त्याज्य आहे. कामविकार हा मुळांत पाशवी असेल कदा-
चित् पण मनुष्याने आपल्या बुद्धीच्या, कल्पकतेच्या आणि ध्येयवादित्वाच्या
जेरावर त्याला इतकें कांही रमण्याय आणि उदात्त स्वरूप दिलें आहे की, कला-
त्रिलासाला त्याच्याइतकीं स्फूर्ति, सौंदर्य आणि विविधता अन्य कोणत्याहि मनो-
धर्माने दिलेली नाही. शिवाय, मानवी कामविकार हा, मुकुंद समजतो त्याप्रमाणे,
एकेरी नाही. तो संमिश्र असून, विलयम मॅक्डुगलने म्हटल्याप्रमाणे, मातृत्वाच्या

कोमल आणि संरक्षक भावनांची त्याला जोड मिळाल्यामुळे त्या अंशतः स्वार्थी आणि पाशवी विकाराला संयत, मृदु आणि उन्नत स्वरूप प्राप्त झाले आहे. (Sex-love is a complex sentiment and in its constitution the protective impulse and tender emotion of the parental instinct are normally combined with the emotional conative disposition of the sex instinct, restraining, softening and ennobling the purely egoistic and somewhat brutal tendency of lust.) प्रजेत्पादनाला कारण होणारी काम-वासना आणि कलाविलासाला स्फूर्ति देणारी प्रणयभावना यांच्यांत जो फरक मानसशास्त्रज्ञांनी केला आहे, तो याच कारणामुळे. पण ब्रम्हचर्याच्या विकृत आणि वेडगळ कल्पनेने झपाटलेल्या मुकुंदाला त्याचें काय होय ?

प्रस्तुत कादंबरीतील मुकुंदाच्या जीवनविकासांतला एवढा एकच पण संबंध कादंबरीला प्राणभूत असलेला दोष सोडला, तर गांधीवादाचा तीत केलेला पुरस्कार मनोज्ञ आणि मननीय आहे. विशेषतः राजकारणातील निरनिराळे विचारप्रवाह दिग्दर्शित करतांना प्रेमाबाईंनी जी अकलुषित वृत्ति प्रकट केली आहे, ती गांधी संप्रदायाच्या ऋजुतेच्या बाण्याला शोभणारी असून, मला तिच्याबद्दल त्याचें अभिनंदन केल्याविना राहवत नाही. त्यांनी या कादंबरीत रेखाटलेली साम्यवादिनी निर्मला आणि 'नवलपूरच्या संस्थानिकां' तील श्री. न. चिं. केळकर यांचा कॉम्प्रेड डॅखी यांची तुलना केली असतां प्रेमाबाईंच्या गुणग्राहक आणि निःपक्षपार्ती वृत्तीचा प्रत्यय येईल. सत्यवती, सुमती, वृंदा, निर्मला आणि हेमलता यांची या कादंबरीतील स्वभावचित्रे स्त्रीहृदयाच्या निरनिराळ्या विशेषांची निदर्शक असून, ते विशेष प्रेमाबाईंनी मोठ्या सहृदयतेने, मार्मिकतेने आणि नाजुकपणाने रेखाटलेले आहेत. पण या सर्वांपेक्षा त्यांची कथनकुशलता जर खरोखरी कुठे उत्कटतेने जाणवत असेल, तर ती कथानकाचें राजकीय स्वरूप अत्यंत आकर्षक करण्यांत. राजकीय चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर प्रणयाचीं मंदिर शब्दचित्रे रंगविणारे कादंबरीकार आज महाराष्ट्रांत आघाडीला आहेत. पण प्रेमाबाईंच्या कुशलतेच अनन्य विशेष हा

की, प्रणय त्याज्य आणि वर्ज्य मानणारा नायक निर्माण करून त्याच्या निखालस राजकीय जीवनांतून त्यांनी अत्यंत सरस आणि हृदयस्पर्शी कथानक उभे केले आहे. क्रान्तिवादाच्या निराशेतून जन्म घेतलेला नायक शांतिवादाच्या पुरस्कारार्थ आत्मसमर्पण करतो, ही घटना जितकी विरोधपूर्ण तितकीच रोमांचकारीहि वाटते.

पण या घटनेच्या चिंतनाने मनाला आल्हाद होत नाही किंवा उत्साहहि वाटत नाही. “मुकुंदाचा आत्मा थोर होता आणि त्याचे आयुष्य फार पवित्र होतं,” या सुमतीच्या उद्गारांत पुष्कळच तथ्य आहे हें खरें. पण, त्या आत्म्याच्या थोरवीची आणि आयुष्याच्या पवित्रपणाची उभारणी भ्रामक आणि विकृत तत्वज्ञानावर झाली होती हा विचार मनांत आला, म्हणजे मन विषादाने व्याप्त होऊन जाते आणि ‘धन्य आहेस तूं वृंदा ! आणि तुला यां स्थितीस आणून पोचविणारी मुकुंदाची आत्मशक्तीहि विलक्षण म्हटली पाहिजे !’ हे सुमतीचे उद्गार अगदी उपरोधपूर्ण आणि विदारक वाटतात. ब्रम्हचर्याविषयीच्या आपल्या वेडगळ कल्पनेपार्थी विचारांच्या वृंदेवर चंद्रशेखरासारख्या नराधमाच्या पापी वासनेला बळी पडण्याचा प्रसंग आणणाऱ्या मुकुंदाच्या विलक्षण आत्मशक्तीचे वर्णन वाचून, गृहस्थाश्रमाच्या भलत्या कल्पनेपार्थी आपल्या साध्वी पत्नीला अतिरिचा मैथुनविधीने सत्कार करावयाला भाग पाडणाऱ्या महाभारताच्या अनुशासनपर्वातील सुदर्शनाच्या कथेची मला आठवण झाली. चांगल्या कल्पनांची विकृति ही मुळांत वाईट असलेल्या कल्पनांपेक्षाहि अधिक किटसवाणी आणि घोरपरिणामी असते असे जें म्हणतात, तें कांहीं खोटे नाही. महाभारतांतील सुदर्शनाच्या कथेविषयी एका विद्वान् संशोधकाने असे मत व्यक्त केले आहे की, ही आंगळ कथा भारतीय तत्वज्ञानाच्या अवनतीच्या कालखंडाची निदर्शक आहे. प्रस्तुत कादंबरीतील मुकुंदाच्या ब्रम्हचर्याची कथा देखील आपल्या अवनतीचीच द्योतक ठरेल काय ?

अर्थात् असले नायक लोकांपुढे आदर्श म्हणून ठेवणें मुळीच इष्ट नाही, हें माझ्या मैत्रिणीचें मत मला पूर्णपणें मान्य आहे.

—मनोहर, ऑगस्ट १९३८

केळकर व भाषादूषण

६

श्री. राजाराम दामोदर देसाई यांचा 'लोकशिक्षण' मासिकाच्या ताज्या अंकातून प्रसिद्ध झालेला हा निबंध आतां स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रकाशित करण्यांत आला आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाचे स्वार्थत्यागी पुरस्कर्ते, संस्कृत वाङ्मयाचे मर्मज्ञ आणि कुशाग्र बुद्धीचे गणिति अशा तीन नात्यांनीं श्री. देसाई हे महाराष्ट्राला परिचित आहेत; व प्रस्तुत लेखांत जशी त्यांची या ग्रंथांतून प्रकट झालेली व्यवच्छेदक बुद्धि तसेंच मित्रमंडळीच्या अनुभवाला येणारें सौजन्यहि प्रकट झालेलें आहे. या लेखाच्या प्रास्ताविक भागांत श्री. देसाई यांनीं असे उद्गार काढले आहेत कीं, "माझ्या लेखांतोळ एकहि वाक्य द्वेषबुद्धीनें दूषित झालेलें नाहीं." ही त्यांची ग्वाही अगदीं यथार्थ आहे. केळकरांच्या साठव्या वाढदिवसाच्या प्रसंगीं जसे त्यांच्या चहात्यानीं त्यांच्या गुणांचे पोवाडे गाइले, तशीच त्यांच्या निंदकांनीं नालस्तीचो धुळवडहि माजविली. फार कशाला, खुद्द 'लोकशिक्षणांत' जो केळकरांवर एक दोषदर्शनात्मक लेख कांहीं दिवसांपूर्वी आला होता, त्यांत सुद्धां, नाहीं म्हटलें तरी, कुठें उपरोधाची तर कुठें उपहासाची तीव्र छटा होती. पण, प्रस्तुत लेख केवळ शास्त्राभिमानाच्या भूमिकेचा अंगीकार करून लिहिलेला

असून, प्रामाणिक टोकेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून मराठी वाङ्मयाला तो सदैव ललामभूत होऊन राहिल. चिपळूणकरांच्या मृत्युनंतर गेल्या पन्नास वर्षांत मराठी वाङ्मयाची सर्वच दृष्टींनी अगदी अपूर्व अशी अभिवृद्धि झाली. परंतु, शास्त्री-युवांनी आपल्या 'निबंधमाले'त 'भाषादूषण' आणि 'भाषांतर' या विषयांवर स्वतंत्र आणि विस्तृत लेख लिहून, आपल्या पूर्वीच्या आणि बरोबरीच्या ग्रंथकारांचे लेखनदोष जसे चव्हाट्यावर आणले होते, तसा उपक्रम नंतर कोणीहि केला नाही ते कार्य, या लेखमालेच्या रूपाने, श्री. देसाई यांच्यासारख्या मराठी वाङ्मयाच्या सत्प्रवृत्त अभ्यासकाने हाती घेतले, याबद्दल कोणाला समाधान वाटणार नाही ? मराठी भाषेची संक्रमणावस्था अद्याप संपलेली नाही. पाश्चात्य वाङ्मयाच्या संसर्गाचा प्रभाव सारखा तिच्यावर होत असून. रचनेचे नवे नवे प्रकार तीत नित्य प्रकट आणि प्रचलित होत आहेत. अशा वेळी प्रतिष्ठित ग्रंथकारांच्या भाषेतिल दोष दाखविण्याचे अप्रिय पण पथ्य कार्य करण्याची जबाबदारी शिरावर घेतल्याबद्दल श्री. देसाई यांचे अभिनंदन करणे अवश्य आहे.

आज पुढे असलेल्या या निबंधांत श्री. देसाई यांनी श्री. न. चिं. केळकर यांच्या निरनिराळ्या ग्रंथातील अनेक दोष, जागोजाग सटीक अवतरणे देऊन, निर्विवाद दाखविले आहेत. केळकरांसारख्या साहित्याचार्यांच्या ग्रंथात भाषादोष इतके विपुल आढळावेत, याबद्दल कोणाला कदाचित् आश्चर्य वाटेल. पण, कालिदास किंवा मोरोपंत यांच्यासारख्या सुखासनावर बसून निर्वेध मनाने ग्रंथरचना करण्याच्या अभिजात लेखकांच्याहि वाङ्मयांत जिथे भाषादोष सांपडतात, तिथे विचार्या केळकरांना नावे ठेवण्यांत काय अर्थ ? त्यांची ग्रंथरचना ही बोलून चालून धांवती आहे. वर्तमानपत्राचा धंदा हा असा आहे की, त्यांत पडलेल्या मनुष्याला स्वतःच्या विचारांना परिपक्वता येण्यापूर्वीच ते व्यक्त आणि विशद करावे लागतात. अर्थात् अर्धकच्चे विचार हे पुष्कळदा प्रकट होताना आढेवेढे घेतात; व विनतेने घाईघाईने अपूर्णावस्थेत उत्पन्न केलेला पुत्र जसा पराक्रमी पण विकलांग निपजला, तसे वर्तमानपत्राचा व्यवसाय करणाऱ्या लेखकांचे ग्रंथसुद्धा पुष्कळदा प्रभावशाली पण दोषसंकुल असेच निर्माण होतात. तसाच प्रकार केळकरांचाहि झाला आहे. एकादा लिहिलेले पुनःपुन्हा वाचावे आणि स्वतःचाच स्वतःला वीट येईपर्यंत ते

घोंटीत बसावे असें करावयाला जें तनुमनाचें सुबलक स्वास्थ्य मिळावें लागतें, तें त्यांना कधीच लाभलेलें नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या लिहिण्यांत सहजच अनेक दोष उत्पन्न झाले आहेत. दुसरे असें कीं, ज्या लेखकांना अनेक विषयांचें मनन करावें लागतें, पण त्या मननांतून उत्स्फूर्त झालेल्या विचारांना घनता येईपर्यंत थांबण्याइतकी फुरसत ज्यांना दुर्दैवानें लाभत नाहीं, त्यांना पुष्कळदां स्वतःला सुचलेले विचार, वाचकवर्गाच्या उद्बोधनासाठीं, कसे तरी एकदां प्रकट करून मोकळे व्हावे, असें वाटतें. आणि, हें कोणीहि कबूल करील कीं, मार्मिक लेखकाचा नावीन्यपूर्ण विचार, निव्वळ वेळेच्या अभावीं, मननाच्या पोटीं जिरून जाण्यापेक्षां कसा तरी प्रकट झालेलाच केव्हांहि इष्ट. कारण जगाच्या विचारसंपत्तींत तेवढीच भर पडते. या दृष्टीनें बघितलें असतां केळकरांचे दोष क्षम्य ठरतात. तथापि, क्षम्य म्हटला तरी दोष तो दोषच; व भावी पिढीनें त्या दोषांचें अनुकरण करूं नये, म्हणून त्यांचें आविष्करण हि निष्ठुरतेनें केलें पाहिजे. श्री. देसाई यांच्या या छोट्या निबंधाला जें इतकें महत्त्व द्यावयाचें, तें याच कारणामुळें.

पण, वर्तमानपत्री लिखाणांतील दोष हे जसे अपरिहार्य म्हणून कांहीं एका मर्यादेपर्यंत क्षम्य मानतां येतील, तसे स्वस्थतेनें लिहिलेल्या ग्रंथांतील दोष मात्र मानतां येणार नाहींत. पण, दुर्दैव असें कीं, मराठीतील बहुतेक ग्रंथकार भाषेच्या शुद्धतेकडे द्यावे तितकें लक्ष देत नाहींत. जुन्या पिढीतील श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर किंवा श्री. चंद्रशेखर आणि नव्या पिढीतील प्रो. माधवराव पटवर्धन किंवा प्रो. श्री. ना. बनहट्टी यांच्यासारखे भाषेच्या शुद्धतेकडे दक्षतेनें लक्ष पुरविणारे ग्रंथकार विरळा. भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य किंवा नाट्याचार्य खाडिलकर यांच्यासारख्या जुन्या पिढीतील आणि प्रो. ना. सी. फडके किंवा श्री. वि. स. खांडेकर यांच्यासारख्या नव्या पिढीतील अग्रगण्य ग्रंथकारांच्या कृतींत सुद्धां भाषादोष विपुल आढळतात. खाडिलकरांची 'मेनका' वगैरे अलीकडील नाटके म्हणजे भाषादोषांचीं आगरे आहेत; व भारताचार्यांच्या शिवचरित्रादि अलीकडील ग्रंथांतून भाषेच्या आणि रचनेच्या इतक्या चुका आढळतात कीं, त्यांच्या नमुन्यांचा एक स्वतंत्र कोश तयार होऊं शकेल ! या दोषांना निष्काळजीपणाशिवाय दुसरे कोणतें कारण सांगतां येईल ? स्वतःचें लेखन हें निस्सत्त्व होईपर्यंत घोंटणें हा जसा एक अतिरेक, तसा एकदां

लिहिलेल्या मजकुराकडे पुन्हा दुकूनहि न पहाणे हा दुसरा अतिरेक होय. या दुसऱ्या प्रकारच्या अतिरेकामुळेच मुख्यतः राजवाडे, वैद्य, खाडिलकर, गडकरी, प्रो. वामनराव जोशी, प्रो. फडके, खांडेकर, यशवंत, तांबे प्रभृति लेखकांच्या वाङ्मयांतून इतके भाषादोष उद्भवलेले दृष्टीस पडतात. नव्या पिढीपुढे हेच ग्रंथकार आज आदर्श आणि अनुकरणीय म्हणून असल्यामुळे, त्यांच्या या दोषांचे आविष्करण होणे अवश्य आहे. कारण, अगदी अलोकडले, म्हणजे पंचविशांच्या आंत बाहेर असलेले, लेखक भाषा अतिशयच अशुद्ध लिहितात. पुढे येण्याची बेसुमार घाई आणि संस्कृत वाङ्मयाचा अपरिचय पण सौष्टवाच्या मोहामुळे संस्कृत शब्दप्रयोग वापरण्याची जबर लालसा इत्यादि कारणांमुळे त्यांचे लिहिणे अतीव अति दूषित आणि निरर्थक असते. त्या दृष्टीने आधुनिक मराठी वाङ्मयांतील भाषादोषांच्या आविष्करणाचे श्री. देसाई यांनी आरंभिलेले हे कार्य अत्यंत उपयुक्त आहे.

—‘महाराष्ट्र,’ १८ डिसेंबर १९३२

प्रतारणा

प्रो. वि. पां. दांडेकर यांच्या या कादंबरीने खरोखरीच माझी प्रतारणा केली. तिची सुरवातीची प्रकरणे वाचीत असतांना दोनदा मी ती कंटाळून खाली ठेवली. कारण कादंबरीकार नायक, सुंदर नायिका, जाहीर सभेत त्यांच्या प्रणयचेष्टांना झालेला प्रारंभ आणि महाबळेश्वरच्या मादक वातावरणांत त्या चेष्टितांची झालेली भूर्तता-मला वाटलं, ठरीव साच्याची प्रणयकथा आहे ही एक. प्रथमदर्शनी एकमेकांवर प्रेम जडणें आणि थोडीफार संकटें येऊन त्या प्रेमाचें पर्यवसान अक्षर लप्तांत होणें, हा मराठी कादंबऱ्यांचा एक ठरलेला साचा आहे. एखादा कादंबरीकार घडाडीचा किंवा विक्षिप्त असला, तर तो या प्रणयी युग्माचें लग्न होणें अशक्य करून कादंबरी करणान्त करतो, एवढाच काय तो फरक! हिंदु समाजांत प्रत्येक मुलीचें लग्न होणार हें जसें ठरलेलें असतें, तसेंच मराठी कादंबऱ्यांत प्रत्येक नायिकेचें लग्न होणार, हेंहि ठरलेलें असतें. आणि वाचकांना त्याचा अंदाज बहुधा पहिल्याच प्रकरणांत लागतो. वस्तुतः विवाह हा मानवी जीवनाचा प्रारंभ होय ; परिणति किंवा पर्यवसान नव्हे. पण, संसारांतील झटापटींचे करुणभीषण प्रसंग वर्णन करण्याची ज्यांना इच्छा किंवा धमक नाही, त्यांनी सदैव मंगलाक्षता उधळण्यांतच आपल्या कलेची कृतकृत्यता मानावी, यांत काय आश्चर्य ?

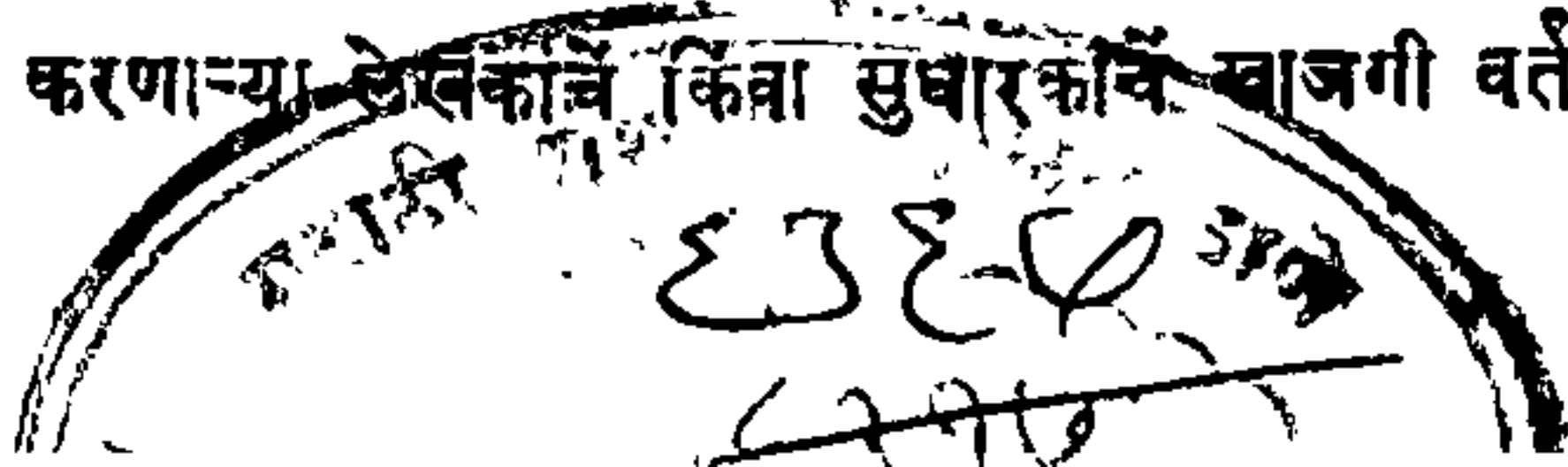

प्रो. दांडेकर यांच्या या कादंबरीचा शेवटहि जवळजवळ लग्नाचे झालेला असून, या तिच्या पर्यवसानाची सूचना आपल्याला पहिल्याच प्रकरणांत मिळते. पण, ज्या पद्धतीने त्यांनी हे पर्यवसान जुळवून आणले आहे, त्या पद्धतीत मात्र नावीन्य आहे; व ती पद्धत इतकी कांहीं विदारक आहे की, कादंबरी वाचून खाली ठेवल्यावर प्रणयाचे मंदिर चंद्रकिरण मनांत रेंगाळत न राहातां विषादाच्या भेसूर ढगांनीं मन व्याप्त होऊन जाते. हार्डीच्या 'फार फ्राम द मॅडिंग क्राऊड' या कादंबरीत बाथाशेबा आणि फार्मर ओक यांचेहि शेवटीं लग्न झाल्याचें दाखविलेले आहे. पण, ओकच्या अदम्य आणि अमर प्रेमाचें शेवटीं गाइलेलें स्तुतिस्तोत्र वाचूनहि ज्याप्रमाणे अखेर बाथाशेबाने केलेल्या त्याच्या निर्दय प्रतारणेचा कटु संस्कार तेवढाच मनावर शिल्लक राहतो, तसेंच थोडेसें याहि कादंबरीत घडते. प्रो. दांडेकर यांनी रजनी आणि हिमांशु यांच्या लग्नाचा योग अखेर जमवून आणला आहे हे खरे. पण त्यामुळे मनाला कांही आल्हाद होत नाही. उलट आपल्या प्रियकराच्या वारंवार अनुभवाला आलेल्या प्रतारणेवर पांघरूण घालणाऱ्या रजनीच्या तोंडचे "ज्यानं आपल्या आयुष्यांतिल प्रतारणा थांबविली असेल त्याचा उद्धार आपोआपच होतो," हे उद्गार तिच्या क्षमाशीलतेपेक्षा तिची सूक्ष्म मनोवेदनाच मार्मिकतेने व्यक्त करीत नाहीत काय ? निदान मी तरी त्या मनोवेदनेच्या जाणिवेने व्यथित होऊनच ही कादंबरी खाली ठेवली.

आणि मन अत्यंत व्यथित व्हावें असाच खरोखरी या कादंबरीतील प्रतारणेचा एकंदर प्रकार आहे. व्हॉल्टेअरने म्हटले आहे की, राजकारण म्हणजे केवळ फसवेगिरीचा बाजार. पण फसवेगिरीचा मक्का कांही केवळ राजकारणी मुत्सद्यांनाच दिलेला आहे, असे नाही. रोजच्या व्यवहारांत आपण परस्परांना पावलोपावली कसे सफाईने फसवीत असतो हे पाहिले आणि त्या फसवणुकीला सांप्रदायिक नीतीने दिलेली मान्यता लक्षांत घेतली, म्हणजे प्रतारणा हा एकंदर मानवी व्यवहाराचा पाया आहे, असे म्हणण्याचा मोह पडतो. पण, मानवी व्यवहारांतिल ही प्रतारणा अंगवळणी पडलेली असली, तरीसुद्धा उदात्त आणि नाजूक भावनांच्या बाबतीतहि जेव्हा तिचा आपल्याला अनुभव येतो, तेव्हा एखाद्या तीर्थक्षेत्रांतिल दुराचार पाहून जसा तीव्र उद्वेग वाटावा, तशी मनाची अवस्था झाल्याशिवाय राहात नाही.

शास्त्रज्ञांनी पुरुष हा स्वभावतःच बहुस्त्रीक मानला आहे; व संस्कृत काव्य-नाटकांतून धीरोदात्त गणलेल्याहि नायकांच्या कैतवाचे प्रकार इतके कांही रसभरित वर्णन केलेले आहेत की, प्रणयाच्या क्षेत्रांतसुद्धा प्रतारणा ही खरोखरी अगदी स्वाभाविकच वाटावी. पण, प्रेमाच्या अंधत्वाचे, अचलत्वाचे आणि अमरत्वाचे शैले प्रभृति पाश्चात्य कवींनी गाडलेले पोवाडे वाचून आपलें मन भारलेलें असल्यामुळेच बहुधा, इतर साऱ्या मानवी भावनांप्रमाणे प्रणय ही सुद्धा कालसापेक्ष, चलनशील आणि विकारी भावना आहे, या कठोर सत्याचा आपल्याला विसर पडतो. त्यामुळे, प्रणयाच्या बाबतीतील प्रतारणेचा प्रकार आणि तोहि विशेषतः जेव्हां स्त्रीच्या बाबतीत घडलेला आपल्या प्रत्ययाला येतो, तेव्हा आपलें मन साहजिकच व्यथित होतें.

प्रस्तुत कादंबरीचा नायक हिमांशु हा प्रो. दांडेकर यांनी प्रतारणेच्या बाबतीतसुद्धा अगदीच हिणकस दाखविला आहे. मनुष्य कामुक आणि चलचित्त असूनहि प्रामाणिक राहूं शकतो. दुष्यंत, उदयन किंवा अग्निमित्र हे तिघेहि आपापल्या परीने स्त्रीलंपट होते. पण, हिमांशूच्या ठिकाणी जो एक अमानुषतेच्या थरावर जाणारा निर्दय असा बेशरमपणा स्त्रीलंपटतेच्या बाबतीत दिसून येतो, त्याची मनाला अगदी शिसारी येते. रजनीपासून आपलें पूर्वचारित्र्य लपवून ठेवून तिच्याभोवती आपल्या प्रेमाचे पाश पसरतांना तो आपल्या धर्मपत्नीचें मरण विनदिकृत चिंतितो. पण, रजनीवर तरी त्याचें प्रेम, कांही काळ का होईना, एकनिष्ठ असावें की नाही? परंतु, आपल्या हृदयांत रजनीखेरीज इतरांना स्थान द्यावयाला तयार नसलेला व म्हणून स्वतःच्या अलड मुलीवर रागावणारा हा स्त्रियांच्या हक्कांचा अभिमानी कादंबरीकार प्रेमा बेनसारख्या आपल्या आश्रयाला आलेल्या निराश्रित स्त्रीशीं लगट करावयाला प्रवृत्त होतो, याला काय म्हणावें? माणुसकी आणि जबाबदारी या दोहोंचाही अभाव रजनी आणि प्रेमा बेन यांच्याशीं झालेल्या त्याच्या या वर्तनांत दिसून येत नाही काय? अशा या कामुक कितवाला प्रो. दांडेकर यांनी स्त्रीवर्गाचा कैवारी आणि महिलाश्रमाचा नायक बनवून आपली उपरोधबुद्धि मोठ्या मार्मिकतेने व्यक्त केली आहे, यांत शंका नाही; व स्त्रियांच्या हक्कांचा पुरस्कार करणाऱ्या लेखकाचें किंवा सुधारकाचें खाजगी वर्तन दांभिकपणाचें

असतें हें दाखविण्यासाठीच जर त्यांनी हा नायक निर्माण केला असेल, तर तो त्यांचा उद्देश सफल झाला आहे, हेंहि खरें. पण, सुशोलेच्या मृत्युनंतर रजनीने झिडकारल्यामुळेच बहुधा जरी हिमांशूच्या वृत्तीत स्पृहणीय बदल झाल्याचें त्यांनी दाखविलें असलें, तरी त्याच्याविषयी आदर असा मात्र केव्हाच वाटत नाही आणि “ज्यानं आपल्या आयुष्यांतील प्रतारणा थांबविली असेल त्याचा उद्धार आपो-आपच होतो,” या रजनीच्या उद्गारांतील खोच अगदी समर्पक वाटते.

हिमांशूचें हें शब्दचित्र वाचीत असतांना माझ्या मनांत अशी एक शंका येऊन गेली की, कलावंतांच्या शिथिल नैतिक जीवनाचा आविष्कार करण्यासाठी तर प्रो. दांडेकर यांनी हें पोचट पात्र निर्माण केलें नसेल ना? कारण प्रेमा बेनच्या स्पर्शाने चलितचित्त झालेला हिमांशु नंतर स्वतःशीच म्हणतो, “प्रेमानं आणि सौंदर्यांनं जरा सलगी केली की माझं हृदय हेलावून जातं. मी तरी काय करूं?” त्याने स्वतःसंबंधी म्हणून केलेलें हें विधान सामान्यतः सर्वच कलावंतांना लागूं पडतें. कारण सौंदर्योपासना हा कलावंतांचा सहजधर्म आहे. मात्र हिमांशूच्या रूपाने या त्यांच्या सहजधर्माचें आविष्करण करतांना, सांप्रदायिक नीतीचें मनावर दडपण पडल्यामुळे असो किंवा अन्य कोणत्याही कारणामुळे असो, प्रो. दांडेकर यांनी अवश्य ती मार्मिकता किंवा व्यापक बुद्धि दाखविलेली नाही, असें म्हणणें प्राप्त आहे. वस्तुतः, हिमांशूच्या प्रणयभावनांचें सूक्ष्म विश्लेषण करून कलावंतांची सौंदर्याकडे पहाण्याची आणि त्याचा आस्वाद घेण्याची दृष्टि किती अनन्य असते, हें त्यांना सुंदर रीतीने विशद करतां आलें असतें. पण, तसें न करतां ठिसूळ मनाचा आणि शिथिल नीतीचा एक ढोबळ नमुना म्हणून त्यांनी हिमांशु वाचकांपुढे उभा केला आहे. कलावंतांच्या शिथिल नीतिमत्तेला केवळ उथळ भोगलालसा कारण नसते; तर आत्मविकास आणि आत्मपरिणति यांच्या तळमळीमुळेच तो प्रणयाच्या बाबतींत चंचल आणि प्रयोगशील बनतो, हें सहानुभूतीने लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्याच्या प्रतिभेने सौंदर्याची एक ध्येयमूर्ति निर्माण केलेली असते; व त्या मूर्तीचा साक्षात्कार आपल्याला घडावा म्हणून तो जन्मभर धडपडत असतो. शैलेने म्हटलें आहे—

In many mortal forms I rashly sought
The shadow of that idol of my thought

कलावंताच्या प्रतिभेच्या या ध्येयात्मक कामुकतेचें विश्लेषण करतांना रोजा मेरे-
डरनें असें म्हटलें आहे की, “ त्याचे प्रणयसंबंध हे आत्मविकासाच्या, आत्म-
परिणतीच्या, आत्मस्वातंत्र्याच्या आणि गूढ अद्वैताच्या कल्पनांत अनुस्यूत
झालेले असतात.” (His loverelationships are accom-
panied by ideas of enlargement, fulfilment, li-
beration of his own essential nature or even by
the idea of a mystical union.) पण, कलावंताच्या वृत्तीतील
चांचल्याचे हें मर्म लक्षांत न घेतां प्रो. दांडेकर यांनी हिमांशूच्या कामुकतेचें
वर्णन नेहमीच्या रूढ पद्धतीने केलें आहे आणि तें करतांना त्याच्याहि तोंडीं स्वतःच्या
मनोधर्माविषयीचें अज्ञान दर्शविणारीं अनुकंपनीय विधानें घातलीं आहेत. सांप्र-
दायिक नातीच्या दृष्टीने कलावंताचें वर्तन पुष्कळदा शिथिल असतें, यांत शंकाच
नाहीं. पण त्या शिथिलतेचा नुसता ढोबळ परिस्फोट न करतां मानसशास्त्राच्या
आधुनिक दृष्टीने तिची उपपत्ति लावणेंच न्याय्य ठरेल. स्वतःच्या मनोधर्माचें
सम्यग्ज्ञान नसलेला हिमांशु ज्या भीरुतेने प्रणयाचा आस्वाद घेतो, तिच्यामुळेच
मुख्यतः त्याचें चारित्र्य इतकें हिणकस वाटतें. तरुण वेदरच्या दुःखांत प्रति-
बिंबित झालेल्या गटेच्या दुर्दम आणि दुरन्त प्रणयपिपासेंतील ओज आणि माधुरी
ही दोन्ही त्याच्या प्रणयभावनांत नाहींत.

त्याच्या मानाने सुशीला, रजनी आणि सुमति या त्याच्याशीं संबंध
आलेल्या तिन्ही स्त्रिया अधिक कणखर आणि कमनीय वाटतात. त्याच्या प्रेमाला
मुकलेली सुशीला आपल्या ‘सद्भाग्या’ची जी छाननी रजनीजवळ करते, ती
जितकी विदारक तितकीच तिच्या बुद्धिमत्तेची निदर्शक आहे; व प्रतारणाशील
पतीच्या उपेक्षेमुळे अकालीं कोभेजून पडलेलें तिचें जांवितपुष्प आपल्या मृदु गंधाने
मन सानुकंप करतें. रजनी तिच्यापेक्षा जशी जास्त शिकलेली तशीच जास्त
कणखरहि असून, तिच्या या गुणांमुळेच ती हिमांशूच्या प्रतारणेला बळी पडलेली
नाहीं. “ माझा माझ्यावरच पूर्ण विश्वास आहे,” हें तिचें वाक्य तिच्या प्रसंगीं
पोलादाप्रमाणे कठोर होणाऱ्या कणखर स्वभावाचें उत्कृष्ट द्योतक आहे. महाबळे-
श्वरला तीं दोघे एकान्तांत असतां रात्रीं निजतांना आणि पहाटे झोपेंतून उठल्या-

वर रजनीने ज्या निग्रहाने आणि चातुर्याने हिमांशूचा आपल्याशीं लगट करण्याचा लाघवी प्रयत्न टाळला, तो निग्रह आणि तें चातुर्य जर आधुनिक तरुणींनी तिच्यापासून उचललें, तर त्यांच्यावरील प्रतारणेचे कितीतरी प्रसंग टळतील. “ तुमच्यावर प्रेम करतांना तुमचें पूर्वचरित्र जाणून घ्यावंसं मला नाही वाटत,” या तिच्या उद्गारांत जसा समंजसपणा तशीच अप्रिय सत्याला टाळण्याची वृत्तीहि दिसून येते. पण, जें अप्रिय सत्य तिने आपल्या प्रियकराच्या तोंडून ऐकण्याचें अशा रीतीने हेतुपुरस्सर टाळलें, तें पुढे मरणोन्मुख सुशीलेच्या रूपाने मूर्तिमंत तिच्यापुढे उभें राहिलें; व तिच्या भावनिर्भर, विश्वस्त हृदयाला प्राणान्तिक जखम झाली. पण एवढ्या एकाच आघाताने भागलें नाही. अनुतापाच्या धर्मांत त्याची आत्मशुद्धि झाल्यावर ती त्याच्याशीं प्रौढ वयांत विश्वस्त बुद्धीने विवाह करते. पण, त्यानंतरहि आयुष्याच्या अगदी आरंभां त्याने केलेल्या चोरट्या प्रणयसंबंधाचें जिवंत स्मारकच असा त्याचा कानीन पुत्र शशांक अचानक तिच्या मार्गांत येतो आणि पतीच्या पूर्वयुष्यांतील तें रहस्य तिच्या हृदयांतील वुजलेली जखम पुन्हा ढिववतें. त्या बिकट प्रसंगां त्याला क्षमा करण्यांत आणि त्याच्या बाजूने उभें राहाण्यांत जें तिचें औदार्य प्रकट झाल्याचें दिसतें, त्यांत किती सूक्ष्म उपरोध भरला आहे!

सुशीला आणि रजनी यांच्यापेक्षा सुमतीची जात अगदी भिन्न आहे. वैधव्यामुळे भावना वठून गेलेल्या त्या बालविधवेने हिमांशूजवळ प्रणययाचना केल्याचा तो करुण प्रसंग वाचतांना मला महाभारतांतील शर्मिष्ठेने ययातीजवळ केलेल्या असत्याच प्रकारच्या याचनेची आठवण झाली. पण प्रो. दांडेकर यांनी वर्णन केलेलें तिचें धीरोदात्त चरित्र वाचतांना एक शंका मात्र वारंवार मनांत येत होती. ती अशी की, कानीन पुत्र निर्माण करण्याचें हें धाडस त्या विधवा-कुमारीला पचलें कसे? तिची आई तिच्यावर रुष्ट होऊन तिला सोडून गेली. पण, शाळेंतील वरिष्ठ अधिकारी मात्र इतके समंजस दाखविले आहेत की, ते तिच्या या खासगी गोष्टीविषयी तिला कधीच जाब विचारीत नाहीत. हा प्रकार मला अशक्यप्राय वाटला. पार्श्वात्य राष्ट्रांतून विवाहबंधन आणि लैंगिक नीति ही दोन्ही अनेक कारणांमुळे शिथिल झालेली असतांनासुद्धा जिथें अनूढ मातृत्व हें गर्ह्य मानलें जातें, तिथें सुमतीचें अशा प्रकारचें धाडस आणि तेंहि शाळाखात्यांत

बिनतकार लपलें जातें, ही गोष्ट कोणाला अद्भुत वाटणार नाही? प्रो. दांडेकर यांच्या संबंध कादंबरींत अत्यंत अवास्तव अशी घटना जर कोणती असेल, तर ती, मला वाटतें, फक्त एवढीच. पण या घटनेच्या अवास्तवतेमुळे सुमतीच्या चारित्र्याविषयी मनांत उत्पन्न होणारा आदर मात्र कमी होत नाही. उल्लू हिमांशूने बडोद्याला नोकरी देण्याचें आमिष दाखवून जेव्हा तिला आपल्याजवळ राहावयाला पर्यायाने बोलाविलें, तेव्हा “मी तिथं आलें तर तुमच्या पत्नीला काय वाटेल?...मी माझ्यावरून जग ओळखतें. मला नसतं खपलं कोणी अशी खी आल्याचं” हें तिने आपल्या त्या अविचारी प्रेमिकाला दिलेलें उत्तर तिच्या सहृदयतेचें निदर्शक आहे. त्यामुळे सुमतीचा उपयोग जरी या कादंबरींत केवळ रहस्यपरिपोषापुस्ताच केलेला असला, तरी तिच्या स्वभावाच्या ज्या ओझरत्या छटा आपल्याला पाहावयाला मिळतात, त्यांची हृदयंगम स्मृति मनांतून बुजून जात नाही. रजनीच्या वृत्तीतील माधुर्यांत जितकी आकर्षकता आहे, तितकीच ती या अनूढ मातेच्या वृत्तीतील गांभीर्यांतहि आहे; व तिचें अलोकसामान्य चारित्र्य मनाला चटक लावतें.

सुमतीच्या या धाडसामुळे प्रस्तुत कादंबरींत एक प्रकारचें करुणपूर्ण रहस्य उत्पन्न झालें असून, कादंबरीचा शेवट गंभीर आणि हृदयस्पर्शी झाला आहे. हें रहस्य सुरवातीपासून कादंबरींत गोवून तें शेवटच्या घटकेपर्यंत रजनीला अज्ञात ठेवण्यांत प्रो. दांडेकर यांनी प्रशंसनीय रचनाकौशल्य प्रकट केलें आहे. दुसऱ्या प्रकरणांत हिमांशूसारख्या दिसणाऱ्या शशांकाला पाहिल्यावर त्याच्याविषयी रजनी आणि हिमांशु यांचें जें बोलणें होतें, तें वाचीत असतांना अशी कल्पना फार थोड्या वाचकांच्या मनांत आली असेल की, या साम्याचा विदारक उलगडा कादंबरीच्या शेवटच्या प्रकरणांत होऊन तिचें पर्यवसान विषण्ण वातावरणांत होईल. एकाच पुरुषाला दोन निरनिराळ्या स्त्रियांपासून झालेल्या मुलांनी अज्ञानानें एकमेकांवर प्रेम करावें आणि त्यांच्या त्या उत्कट प्रेमसंबंधामुळे त्यांच्या पित्याच्या आयुष्यातील अस्पृहणीय रहस्याचा परिस्फोट व्हावा, ही घटना पाश्चात्य कथावाङ्मयांत आता अतिपरिचित झालेली असून, श्री. अत्रे यांनी आपल्या ‘उद्याचा संसार’ या नाटकांतहि तिचा भीषण उपयोग केलेला आहे.

तेव्हा त्या घटनेत कोणत्याही प्रकारचे नावीन्य नाही. पण प्रो. दांडेकर यांनी तिचा या कादंबरीत केलेला उपयोग मात्र चतुराईचाच म्हणून कौतुकास्पद वाटतो. बाकी, आपल्या प्रियकराच्या वैवाहिक जीवनांत बिघाड उत्पन्न होऊ नये म्हणून त्याचे बडोद्याला येण्याचे आमंत्रण जी सुमति निग्रहाने नाकारते, तिच्याच पुत्राने त्याच्या उतारवयांत त्याच्या पूर्वयुष्यांतली या रहस्याचा परिस्फोट करावा, ही घटना तरी किती उपरोधपूर्ण आहे ! “ तूं अंधारांत गुपचुप केलेलं पाप उजेडांत घेऊन केव्हा ना केव्हा तरी तुला जाब विचारल्याशिवाय राहणार नाही,” हे बायबलांतील हॉल केन आणि हार्डी यांना स्फूर्तिकारक होऊन बसलेले वाक्य प्रस्तुत कादंबरीचे शेवटले प्रकरण वाचतांना सारखे मला आठवत होतें.

बाकी या सान्या हृदयविदारक ' प्रतारणे 'पासून बोध कोणता घ्यावा असे जर कोणी मला विचारले, तर मी असे म्हणेन की, “गतायुष्याच्या खोल पाण्यांत उगीच उडी मारावयाची नाही. त्यांत पायाला चिखल लागण्याचाच जास्त संभव” हे रजनीचे उद्गार या प्रौढ विवाहाच्या काळांत प्रत्येक युवयुवतीने नीट लक्षांत ठेवावे.

—मनोहर, नोव्हेंबर १९३८

एरंडाचे गुहाळ

८

बडोद्याचे प्रो. चिंतामण विनायक जोशी यांच्या कांहीं विनोदी कथांचा संग्रह या पुस्तकांत केलेला आहे. प्रो. जोशी यांचा हा पहिलाच ललित ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे, असें नाहीं. 'संशयाचें जाळें व आणखी कांहीं गोष्टी' हा त्यांचा कथासंग्रह दोन तीन वर्षांपूर्वीच प्रकाशित झालेला असून, मृदु-गंभीर भावनांना हल्लवारपणानें चाळविण्याचें त्यांचें कौशल्य त्यांत चांगलेंच प्रत्ययाला येतें. याशिवाय शालोपयोगी म्हणतां येतील अशींहि कांहीं पुस्तकें त्यांनीं लिहिलेलीं आहेत. पण, मराठी वाचकवर्गाला जर ते कोणत्या नात्यानें विशेष परिचित आणि प्रिय असतील, तर ते 'चिमणराव' म्हणूनच. त्यांनीं गुरुस्थानीं मानिलेल्या कोल्हटकरांचा मानसपुत्र 'सुदामा' किंवा त्यांचे गुरुबंधु कै. रा. ग. गडकरी यांचा मानसपुत्र 'बाळकराम' यांच्या नंतर मराठी वाचकांना जर कोणी मनमुराद रंजविलें आणि हंसविलें असेल, तर ते प्रो. जोशी यांनीं निर्माण केलेल्या 'चिमणरावा' नेंच होय. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या मागून विनोदाच्या क्षेत्रांत अनेक लेखकांनीं पदार्पण केलें; व स्वतःला हट्टानें विनोदी म्हणविणारीं पुस्तकेंहि अलीकडे बरीच निपजलेलीं आहेत. पण, कै. लिमये यांचा अपवाद सोडला तर कोल्हटकरांची परंपरा, त्रुटित आणि संघटित अशा दोन्ही रीतींनीं, चालू ठेवण्याचें श्रेय मुख्यतः प्रो० जोशी यांनाच दिलें पाहिजे. अलीकडील पिढीतील अशा या धुरंधर विनोदी लेखकाचे,

नियतकालिकांच्या फुटकळ अंकांतून विखुरलेले, लेख पुस्तकरूपाने एकत्रित झाल्या-बद्दल कोणाला समाधान वाटणार नाही? विशेषतः, 'पिटोची आत्महत्या' आणि 'वाताहत' या प्रोफेसरसाहेबांच्या हृदयस्पर्शी गोष्टी ज्यांनी वाचल्या असतील, त्यांना आज पुढे असलेल्या या संग्रहांतील 'कंपॅझिटरचा सूड' आणि 'त्याने लग्न कां केलें नाही' या मार्मिक गोष्टी वाचून त्यांच्या सूक्ष्म विनोदबुद्धीचे कौतुक केल्याविना राहणार नाही.

प्रो० जोशी यांनी आपला हा लेखसंग्रह मराठी वाङ्मयातील विनोदपीठाचे आचार्य जे कोल्हटकर, त्यांच्या चरणी शिष्यभावाने अर्पण केला आहे. कोल्हटकर हे महाराष्ट्रातील विनोदी वाङ्मयाचे जनक असल्यामुळे, विनोदाच्या क्षेत्रांत पाऊल ठेवणारा प्रत्येक लेखक हा त्यांचा एका अर्थाने ऋणानुबंधी असतो; व त्या दृष्टीने प्रोफेसरसाहेबांनी आपल्याला त्यांचे शिष्य म्हणवावे, यांत एक प्रकारचे औचित्य खचित आहे. पण, त्यांच्या आणि त्यांनी गुरु म्हणून गौरविलेल्या कोल्हटकरांच्या विनोदपद्धतीतच काय पण विनोदबुद्धीतहि प्रायः कोणत्याच प्रकारचे साम्य नाही. गडकरी यांचे विनोदी लेख वाचतांना जसा कोल्हटकरांच्या विनोदकल्पनांचा स्पष्ट वा अस्पष्ट प्रतिध्वनि मधून मधून कानांवर आदळतो, तसा प्रकार प्रस्तुत लेखसंग्रह वाचतांना बहुधा कुठेच घडत नाही. त्याचे कारण असे की, प्रोफेसरसाहेबांनी विनोदलेखनाची स्फूर्ति जरी कोल्हटकरांपासून घेतलेली असली, तरी आपल्या विनोदाचा प्रपंच मात्र अगदी स्वतंत्र बुद्धीने थाटला आहे. आणि, गुरु-शिष्यांच्या विनोदपद्धतीत जे इतके अंतर पडले आहे, ते याच कारणा-मुळे. कोल्हटकरांचा विनोद हा बुद्धिनिष्ठ, तर प्रो. जोशी यांचा विनोद हा स्थिति-निष्ठ आहे. कोल्हटकरांच्या विनोदाचा पाया जसा कल्पकता म्हणून सांगता येईल, तसा प्रोफेसरसाहेबांच्या विनोदाचा पाया निरीक्षण म्हणून दाखविता येईल. कारंजांतून उडणाऱ्या पाण्याच्या फत्राऱ्यांवर चित्रविचित्र विद्युत्प्रकाश पाडून जसा इंद्रधनुष्याचा आभास त्याच्या तुषारांतून उत्पन्न करावा, तसा वस्तुसृष्टीतील एकाद्या अनुभवावर म्हणा किंवा रूढीवर म्हणा आपल्या उज्ज्वल प्रतिभेचा प्रकाश पाडून कोल्हटकर हे मयासुराची सृष्टि निर्माण करितात. तसे प्रोफेसरसाहेबांचे नाही. त्यांच्या विनोदबुद्धीची वावडी कल्पनेच्या आकाशांत इतकी उंच भरारी मारित नाही की, तिच्यावर सूर्याचे तिरोहित किरण पडून ती तारकेसारखी

तळपावी. त्यांचा विनोद वस्तुस्थितीच्या निरीक्षणापासून स्फुरलेला व सर्वथैव तिला धरून असतो. त्यांच्या लेखांत कोटि किंवा श्लेष इतक्या विरलतेनें दृष्टीस पडतो कीं, त्यांचा आढळ होतांच कांहीं तरी अनोळखी भेटल्यासारखें मनाला वाटतें. अर्थात् कोल्हटकरांच्या शिष्यत्वाचें विरुद्ध जरी प्रोफेसरसाहेबांनीं केवळ कृतज्ञताबुद्धीनें आपल्या छातीवर मिरविलें असलें, तरी त्यांच्या आणि कोल्हटकरांच्या विनोदांत कोणत्याहि प्रकारचें साम्य नाहीं.

प्रस्तुत संग्रहांतील लेख म्हणजे प्रो० जोशी यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाचे मार्मिक नमुनेच आहेत. मात्र त्यांत कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदी वाङ्मयांतून आढळणारा कोटिबाजपणा जसा मुळीच नाहीं, तसाच भाषेचा घोंटीवपणाहि पण नाहीं. उलट त्यांचें लिहिणें दोषास्पद ठरेल इतकें सैल आहे. कोल्हटकरांनीं आपल्या नाटकांतून कुणवाळ भाषा वापरतांना सुद्धां जितकी तिच्या शुद्धतेबद्दल दक्षता घेतलेली आहे, त्याच्या निम्नानेहि दक्षता प्रो. जोशी यांनीं आपल्या लेखांतील भाषेच्या एकंदर शुद्धतेबद्दल घेतलेली नाहीं. त्यांनीं जे कोंकणी प्रयोग या सर्व लेखांतून सडळ हातानें वापरले आहेत, त्यामुळे विनोदाच्या परिपोषाला जरी क्वचित् मदत झालेली असली, तरी भाषेच्या सैलपणाला ते तितकेच कारण झालेले आहेत. पण, हे भाषादोष किंवा रचनेचा एकंदर ढिलेपणा वगळला, तर प्रस्तुत संग्रहांतील प्रायः सर्वच लेख विनोदप्रचुर आहेत, असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. विशेषतः, 'कंपोजिटरचा सूड' व 'जाहिरातीसंबंधी १८३२ शब्द' या लेखांतून निरीक्षण आणि कल्पकता यांचा उत्कृष्ट मेळ पडलेला दिसून येतो. 'प्रामाणिकपणाविषयीं आजीबाई' या लेखांतील वस्तुस्थितीचें चित्रण बहारीचें आहे. 'त्याने लग्न कां केलें नाहीं' या लेखांतील विनोद उपरोधिक व म्हणून हृद्य असून, स्वतःच्या अभ्यासजडतेमुळे प्रभावतीला मुकलेल्या प्रोफेसरमजकुरांबद्दल कुणालाहि अनुकंपा वाटेल. कै. गडकरी आणि कॅ. लिमये यांच्या लेखांतून अतिशयोक्तीचा अवलंब अतिशय केलेला आढळतो. प्रो. जोशी यांनीं अतिशयोक्तीचा उपयोग इतक्या माफक, प्रमाणांत आणि कुशलतेनें केला आहे कीं, त्यामुळे त्यांनीं रेखाटलेल्या वास्तव प्रसंगांतील विनोदाचें स्वरूप खुलून दिसतें. अशा तऱ्हेचा हा सुंदर कथासंग्रह प्रसिद्ध करून विनोदी वाङ्मयात नावीन्यपूर्व भर घातल्याबद्दल प्रोफेसरसाहेबांचें आम्ही अभिनंदन करितों.

आंधळा न्याय

१

पुरुषाने स्त्रीजीवनावर आत्मवृत्तपर कादंबरी लिहिणे योग्य होईल काय ? मी तरी या प्रश्नाचे उत्तर ' नाही ' असेच देईन. मी स्वतः अशा स्वरूपाची एक कादंबरी लिहिली आहे आणि ती लोकप्रियहि झाली आहे, याची मला जाणीव आहे. पण माझ्या सर्व कादंबऱ्यांत आत्मप्रतीतीच्या दृष्टीने ती कादंबरी मला हीणकस वाटते. आपटे आणि वरेरकर या मराठीतील दोघां श्रेष्ठ कादंबरीकारांनी अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या लिहिल्या असून, त्यांनी खळबळहि पुष्कळ उडवून दिली होती. त्यांपैकी ' पण लक्षांत कोण घेतो ' ही हरिभाऊंची कादंबरी, मला वाटते, अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांत स्त्रीहृदयाचे प्रतिबिंब त्यांतल्या त्यांत हुबेहुब वठण्याच्या दृष्टीने उत्कृष्ट ठरेल. वरेरकरांची कादंबरी परिणामकारक असली, तरी स्वाभाविक मात्र मुळीच वाटत नाही. पुरुषाने स्त्रीजीवनावर आत्मवृत्तपर कादंबरी लिहिणे हे त्याने रंगभूमीवर स्त्रीभूमिका करण्याइतकेच अनैसर्गिक आहे. कारण स्त्रीचे मन आणि जीवन ही एक स्वतंत्रच सृष्टि आहे; व दर्यावर्दीपणांत आयुष्य घालविलेल्या नावाज्याला वरुणसृष्टीच्या अंतरंगाविषयी बोलण्याचा अधिकार जितपत प्राप्त होईल, तितपतच अधिकार बाळपणापासून

मरेपर्यंत स्त्रियांच्या साक्षिध्यांत, निळनिराळ्या नात्यांनीं, आयुष्य घालविणाऱ्या पुरुषाला स्त्रीजीवनासंबंधी बोलण्याचा आहे.

हा प्रश्न आज मनांत उद्भवण्याचें कारण म्हणजे श्री. वि. वा. पत्की यांची 'आंधळा न्याय' ही कादंबरी. तिचा विषय ठराविक म्हणजे स्त्रीला पुरुषाच्या व्यसनप्रवणतेमुळे होणारा अन्याय हा असून, तिचें स्वरूप आत्मवृत्तपर आहे. कादंबरीची नायिका 'मंगला' ही आपली दुःखपूर्ण आत्मकथा मुखापासून उगमाकडे उलटा प्रवास करीत सांगते. या तिच्या आत्मकथनांत जिव्हाळा वैचित्र्य आणि बोध हे तिन्ही गुण असून, श्री. पत्की यांची गोड भाषाशैली आणि व्यवहारांतले सुबोध उपमादृष्टांत यांच्यामुळे तिचें वाचन मनाला आल्हाद देतें. रविकांताचें ध्येयवादी राजकारण आणि मनोहरची व्यसनाभिमुख कलोपासना यांच्या पार्श्वभूमीवर त्या दोघांच्या प्रेमपाशांत सापडलेल्या मंगलेच्या मनाची ओढाताण त्यांनीं सहृदयतेने रेखाटली आहे; व तिच्या जोडीला आपल्या नांवाला अनुरूप अशी कृति करणाऱ्या अभयेचें चमत्कृतिजनक उपकथानक घालून नायिकेच्या नाशाला कारण झालेलें तिचें मनोदौर्बल्य त्यांनीं पर्यायाने विशद केलें आहे. या चार प्रमुख पात्रांच्या भिन्न प्रवृत्तींच्या आविष्करणामुळे कादंबरींत वैचित्र्य उत्पन्न झालें असून, विशेषतः मंगला आणि अभया यांच्या स्वभावचित्रणांत लेखकाचें कौशल्य चांगलेंच अनुभवाला येतें. त्यांच्या मनोवृत्तींतील भेद मार्मिक आणि सूचक असून, त्यांतच कादंबरींतील बोधमर्म साठविलेलें आहे.

या कादंबरींतील मुख्य दोष हा की, तिचा पूर्वार्ध जितका संथ तितकाच उत्तरार्ध धावपळ करणारा आहे. जणू कांही कथौघाने कांहीं काळ सपाट मैदानावर रेंगाळून मग एकदम कड्यावरून उडी टाकली ! मनोहरचें मनोहरण करण्याच्या बाबतींत मंगलेला प्रतिस्पर्धी म्हणून घातलेलें जें रूथ हें महत्त्वाचें पात्र, तिच्याशीं आपली भेट काकासाहेब, माई किंवा इंदु या अगदीं दुय्यम पात्रांइतकी सुद्धा होत नाही. मनोहरची व्यसनाधीनता आणि नाश हे दोन्ही अपघातांसारखे जलद दाखविले आहेत. कदाचित् स्वतःच्या भावना पिंजून आणि खुलवून सांगण्याच्या भरांत नायिकेला आपल्या व्यसनी पतीकडे लक्ष द्यावयाला वेळ.

ज्ञाला नसेल किंवा त्याच्या भावना समजावून घेऊन विशद करणे जमलें नसेल. कारणे कांहीहि असोत, उत्तरार्धातील सगळ्या घटना आकस्मिक आणि अविश्लेषित वाटतात, एवढें मात्र खरें. आत्मवृत्ताप्रमाणे आत्मवृत्तपर कादंबरींतहि मनो-विश्लेषणावर जास्त भर असला पाहिजे. कारण, इतरांनी लिहिलेलें आपलें चरित्र आणि आपण स्वतः लिहिलेलें आपलें चरित्र यांत जर कोणता महत्त्वाचा फरक असेल तर तो हा की, पहिल्या प्रकारच्या चरित्रांत नुसत्या वर्णनाने काम भागूं शकतें, तर आत्मचरित्रांत प्रत्येक घटनेच्या वर्णनापेक्षाहि त्या त्या वेळच्या मनःस्थितीचा आविष्कार आणि विश्लेषण यांचो अपेक्षा जास्त केला जाते. आत्मवृत्त हें केवळ आत्मनिवेदनच नव्हे, तर आत्माविष्करण आणि आत्मसमर्थनहि असतें. त्या कसोटीला ही कादंबरी उतरत नाही.

पण हा दोष अर्थातच श्री. पत्की यांचा नव्हे, तर त्यांनी पत्करलेल्या कथनपद्धतीचा आहे. पहिल्याच सपाळ्याला त्यांनी स्त्रीचें आत्मवृत्त लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्यांना स्वतःच्या अनुभवांचा आणि अवलोकनाचा उपयोग फारसा करता आला नसावा; व स्त्रीजीवनाच्या ओझरत्यः आणि अपुःच्या परिचयामुळे कादंबरीला सखोलपणा किंवा व्यापकता आली नाही. गाढ आणि गूढ अशा आपल्या अनुमूर्तीचा आविष्कार आणि समर्थन करावयाला जेव्हा मनुष्य उद्युक्त होतो, तेव्हा त्याच्या आत्मवृत्ताला रंग चढतो आणि त्यांत जिव्हाळा उत्पन्न होतो. 'पण लक्षांत कोण घेतो' या कादंबरींत जो जिव्हाळा ओतप्रोत भरला आहे, तो संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे होणाऱ्या एकंदर कोंडमान्याचें शब्दचित्र हरिभाऊंनी यमूच्या मुखानें सविस्तर आणि सूक्ष्म असें वर्णन केल्यामुळे; केवळ एकट्या यमूच्या आत्मकथे-मुळे नव्हे. त्या संयुक्त कुटुंबपद्धतीच्या रगाळ्यांत जीं अनेक माणसें चिरडलीं गेलीं, त्यांपैकीं एक यमू; व आपल्या भोवतालच्या प्रत्येक व्यक्तीचा कोंडमारा ती सहृदयतेने आळवून आणि उकळून सांगते म्हणून तिच्या आत्मकथेला इतकी गाढता आणि विशालताहि आली आहे. हा गुग स्त्रीजीवनावरील नंतरच्या एकाहि आत्मवृत्तपर कादंबरींत नाही.

पण, श्री. पत्की यांची विषय आणि पद्धति यांची निवड चुकली असली, तरी त्यांच्या या पहिल्या ललित कृतींत प्रकट झालेले कलागुण उच्च दर्जाचे आहेत; व मला

अशी खात्री वाटते की, आत्मानुभूतीचा उपयोग करून जेव्हा ते आपली पुढील कादंबरी लिहितील, तेव्हा पहिल्या दर्जाची कलाकृति म्हणून तिच्याकडे बोट दाखविण्याची संधि मला मिळेल.

—मनोहर, एप्रिल १९४०

सदाफुली

१०

नागपूरचे विख्यात कादंबरीकार श्री. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. 'बंधनाच्या पलीकडे' आणि 'सुकलेले फूल' या त्यांच्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांनी चांगली लोकप्रियता मिळविलेली असून, विचारांच्या आणि रचनेच्याहि दृष्टीने त्यांच्यांत एक प्रकारचे मोहक नावीन्य आहे, यांत शंका नाही. विशेषतः 'बंधनाच्या पलीकडे' या कादंबरीपेक्षाहि 'सुकलेले फूल' या त्यांच्या लघुकादंबरीने तरुण वाचकांचीं मने अधिक आकृष्ट केली. कारण, ती कथा निव्वळ भावाविष्काराच्या दृष्टीने लिहिलेली असून, नव्या सुशिक्षित पिढीत जे प्रणयाचे नाजूक प्रश्न अलीकडे उद्भवू लागलेले आहेत, त्यांपैकीं एकाची गुंतागुंत तीत हळुवारपणाने उकलून दाखविलेली होती. आतां पुढे असलेली ही 'सदाफुली' कादंबरीहि बऱ्हांशी त्याच स्वरूपाची आहे. मात्र तिच्यांत 'सुकलेले फूल' या कथेप्रमाणे केवळ भावाविष्कारालाच प्राधान्य मिळालेले नसून, 'बंधनाच्या पलीकडे' या कादंबरीप्रमाणे तिच्यांत तात्त्विक चर्चाहि बरीच आलेली आहे. कदाचित् रचनेच्या फरकामुळेहि हे संमिश्र स्वरूप या कादंबरीला आले असेल. कारण, 'सुकलेले फूल' ही कथा आत्मवृत्तपर होती. पण, या नव्या कादंबरींत नायक-

नायिकांना ओळखणाऱ्या त्रयस्थाकडून वृत्तकथन हेत असल्यामुळे, तिच्यांत भावाविष्कार, कथानकाचा परिपोष आणि तात्त्विक प्रवचने यांची सरमिसळ झालेली दृष्टीस पडते. त्यामुळे असे झाले आहे की, ही कादंबरी धड विचारांना धक्के देत नाही किंवा धड भावनांचेहि कळोळ मनांत उत्पन्न करीत नाही. शिवाय तिची भाषाहि सैल आणि सदोष आहे. श्री. देशपांडे यांच्या भाषेत नेहमी जो ओघ आणि जें ओज आढळते, त्याचाहि या कादंबरीत अभाव दृष्टीस पडतो.

या कादंबरीचे कथानक जरी जिज्ञासेला चाळविणारे असले, तरी त्यांतील पात्रांचे स्वभावविकास आकर्षक किंवा उदात्त वाटत नाहीत. कादंबरीची नायिका 'तिलोत्तमा' ही कलासक्त म्हणून श्री. देशपांडे यांनी रेखाटलेली आहे. आणि तिचे फुलवेड, तिची रंगसंगतीची आवड, शुश्रूषेसारख्या जिकिरीच्या व शिसारी उत्पन्न करणाऱ्याहि कामाला कलेचे स्वरूप देण्याचे तिचे चातुर्य लेखकाने इतक्या सुंदरतेने वर्णन केले आहे की, ते वाचून अत्यंत रमणीय अशी कलोपासिकेची मूर्ति डोळ्यांपुढे उभी रहाते. पण, तिलोत्तमेच्या स्वभावाच्या ज्या छटा देशपांडे यांनी या कादंबरीच्या पुढील दोन भागांत रेखाटल्या आहेत, त्यांत भरलेले रंग इतके शबल आहेत की, त्यामुळे तिलोत्तमा ही, कीट्सने आपल्या सुप्रसिद्ध कवितेत वर्णिलेल्या एषाणहृदयी सुंदरीसारखी, तत्त्वशून्य, छचोर आणि चंचळ वाटते. कदाचित् हा दोष नायक म्हणून तिच्यापुढे उभ्या केलेल्या अशोकाचाहि असेल. देशपांडे यांनी आपल्या या नायकाच्या हावभावांत व चालण्यांत एक प्रकारचा नाजूकपणा, किंचित् स्त्रीगतिसूचक लकव होती, असे म्हटले आहे. पण, त्याच्या स्वभावाचे जें एकंदर चित्र त्यांनी या कादंबरीत रेखाटलेले आहे, त्यादरून त्याच्या केवळ हावभावात किंवा चालचैतन्य नव्हे, तर एकंदर मनोरचनेतच मुळी स्त्रीत्वाचा अंश वाजवीपेक्षा फाजिल असावा, असा भास होतो. लिंगशास्त्राच्या आधुनिक भाषेत बोलावयाचे म्हणजे तो स्त्रीप्रकृति (she-man) पुरुष होता. अशोक हा कलावंत होता; व लिंगशास्त्रज्ञांची एक कल्पना अशी आहे की, कलावंत (Artist) माणसे ही पुष्कळदा स्त्रीप्रकृति असतात. या त्यांच्या कल्पनेचे प्रदर्शन अशोकाच्या रूपाने देशपांडे यांना मराठी वाचकवर्गापुढे करावयाचे होते की काय, कोण जाणे ! अशा तऱ्हेचा पुरुष हा स्त्रीला मोहित करू शकतो, पण

तिच्या मनावर प्रभुत्व गाजवू शकत नाही; तिला आपल्याविषयी तो सानुकंप करितो, पण आदर वाटावयाला लावू शकत नाही; व तिला त्याच्याविषयी कितीहि प्रेम वाटले, तरी त्या प्रेमांत नुसता खेळकरपणा असतो, कणखरपणा असत नाही

ही कादंबरी वाचली, म्हणजे असे वाटते की, श्री. देशपांडे यांना अशा मृदुप्रकृति, कलाकुशल पुरुषाविषयी कलाप्रेमी स्त्रीच्या वृत्ति काय असतात, याचे शब्दचित्र रेखाटावयाचे होते. आणि, तेवढ्याचपुरते जर पाहिले, तर त्यांचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे, असे म्हणावे लागेल. कारण, अशोकाच्या चित्रण-चातुरीवर, त्याच्या डोळ्यांतल्या मोहक लुकलुकण्यावर, त्याच्या चालचर्येतल्या नजाकतदारपणावर लुब्ध झालेली कलासक्त तिलोत्तमा सुरेशवरहि जवळ जवळ तितकीच लुब्ध होते. आणि तिने कां होऊं नये? सुरेश हा उंच, देखणा, बोलण्यांत चटकदार व उत्तम खेळाडू होता; अशोकप्रमाणे लाजाळू, अबोल आणि घरकोंबडा नव्हे. अर्थात् अशा रुबाबदार तरुणाबरोबर तिलोत्तमेने अमर्याद मोकळेपणाने वागावे, त्याच्याबरोबर टेनिस खेळण्यांत तिने सारा दिवस घालवावा व तिला आपल्या आवडत्या अशोकाकडे लक्ष देण्याचेहि भान राहू नये, यांत काय नवल? जणुं कांहीं, अशोकाचे प्रेम म्हणजे घाईघाईने तोडून ओंच्यांत कोंबलेलीं फुले! “तीं सुकून गेलीं, तरी त्यांचे जसे तिला विशेष वाईट वाटत नसे,” तसेच सुरेशच्या सहवासाच्या लोभामुळे न कळत झालेल्या अशोकाच्या मनो-भंगाचेहि! कादंबरीच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या भागांत तिलोत्तमेच्या या दोलाचल वृत्तीचे जे वर्णन देशपांडे यांनी केले आहे, - ज्या तिच्या वृत्तीमुळे अशोक भांबावून जातो, शांतनु चिडून जातो! - ते दिसावयाला जरी विसंगत दिसले, तरी स्त्री-स्वभावाला आणि लिंगशास्त्राच्या एकंदर प्रमेयांना धरून आहे. म्हणूनच म्हणावयाचे की, ही कादंबरी स्वभावरेखनापुरती यशस्वी वाटते. ‘श्रीष्मकुटीतील झोंपाळ्यावर’ हे प्रकरण म्हणजे तिलोत्तमा आणि अशोक यांच्या प्रणयाचा मूर्तिमंत आविष्कारच होय. या प्रकरणांत अशोकाच्या आणि आपल्या पहिल्या एकांतातील भेटांचे-त्याच्या लाजाळूपणाचे आणि आपल्या स्वतःच्या धिटार्डचे-जे वर्णन तिलोत्तमेने केले आहे, त्याच्या प्रकाशांतच तिच्या प्रणयजीवनाचे निरीक्षण केले पाहिजे. म्हणजे तिच्या चंचलपणाचे नवल वाटत नाही. पण, एवढी गोष्ट मात्र खरी की, तिलोत्तमेच्या

प्रणयजीवनांतलें हें सारें चांचल्य-हृदयशून्यतेपर्यंत मजल मारणारा तिच्या हा नाचरेपणा पाहिल्यावर, त्या फुलवेळ्या कलासक्त लीलावतीविषयीं फारसा आदर चाटत नाही.

त्या दृष्टीनें ही कादंबरी निराशा करिते. तिच्या नायिकेविषयीं कौतुक वाटलें, क्षणभर लोभहि वाटला, तरी उत्कट प्रेम केव्हांहि वाटत नाही. आणि नायक ? त्याची फक्त कोंव येते. फ्रेंच कादंबरीकार अँबे प्रबोस्ट याची 'त्याची प्रिया' (His Lady) म्हणून एक कादंबरी आहे. त्या कादंबरीतील आपल्या सौंदर्यवती प्रियेच्या सुखलोलुपतेकडे व त्यामुळें तिच्या हातून पुनःपुन्हा घडणाऱ्या हृदयशून्य स्वैर कृत्यांकडे काणाडोळा करणाऱ्या प्रणयविचश नायकाविषयीं आपली जी श्रुति रहाते, तीच या कादंबरीतील अशोकाविषयीं ! त्याच्याविषयीं कौतुक, प्रेम किंवा आदर कांहींच वाटत नाही. शांतनु हा मूर्ख वाटतो तिलोत्तमेच्या सहवासान्त आयुष्य घालविलेल्या या मूर्खानें तिच्या अशोकाशीं झालेल्या लहरी वर्तनाबद्दल शिरा ताणताणून तिला दोष कां द्यावा, हें समजत नाही. तिचें वर्तन स्वाभाविक होतें, सुसंगत होतें,—तें बरें होतें कीं वाईट होतें, हा प्रश्न निराळा !—हें निदान त्याला तरी कळावयाला हवें होतें. अर्थात् त्याच्या ' ग्रीष्मकुटीतील निर्मल, निरागस दृश्यावरील' व्याख्यानानें हृदय हलत नाही, उलट हंसूं मात्र येतें. म्हणूनच म्हणावयाचें कीं, देशपांडे यांचा जो उद्देश गृहीत धरलेला आहे, तो जरी या कादंबरीच्या चित्रणांत सफल झालेला असला, तरी तो वाचावयाला उत्सुकता वाटत नाही, वाचतांना मन ओढ घेत नाही.

मात्र एका दृष्टीनें ही कादंबरी वाचनीय किंबहुना मननीय वाटते. ती दृष्टि ही कीं, तींत विसदृश प्रकृतीच्या स्त्रीपुरुषांच्या प्रणयजीवनाचें, मराठींत अपूर्व असें चित्र मार्मिकतेनें रेखाटलेलें आहे.

—' महाराष्ट्र,' १२ मार्च १९३३

महमुदाच्या स्वान्या

११

महाराष्ट्रांतील विद्वान् ग्रंथकार भारताचार्य चिंतामण विनायक वैद्य यांचे 'गझनीच्या महमुदाच्या स्वान्या' हे उद्बोधक पुस्तक नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. 'मध्ययुगीन भारत' या नांवाने वैद्यांची जी ग्रंथमाला आज पांच वर्षे इंग्रजी-मराठीतून एकदमच प्रसिद्ध होत आहे, त्या ग्रंथमालेच्या तिसऱ्या भागाचा हा एक खंड आहे. इसवी सनाच्या आठव्या शतकापासून मुसलमानांच्या स्वान्या हिंदुस्थानावर होऊ लागल्या. या स्वान्यांचा तत्कालीन हिंदु राज्यांवर आणि राजकारणावर किती अनिष्ट परिणाम झाला व त्यामुळे हिंदु समाजाची किती अपरिमित हानि झाली, याचे काळजाला पाळ पाडणारे विवेचन या ग्रंथांत केलेले आहे. कावूल-कंदाहाराच्या उत्तरेपर्यंत येऊन थडकलेली मुसलमानी सत्तेची लाट, गझनीच्या दिग्विजयी महमुदाच्या दुर्दम विजिगीषेमुळे, सिंधुनदाचे उल्लंघन करून हिंदुस्थानांत घुसली; व कावूलपासून कनोजपर्यंत पसरलेल्या वैभवशाली हिंदु राज्यांचा उच्छेद करून, महमुदाने हिंदुस्थानाच्या वायव्येकडील हा सर्व मुलूख मुसलमानी साम्राज्यांत सामील केला. इतकेच नव्हे, तर या प्रदेशांतील तमाम हिंदु जनतेलाहि मुसलमानी धर्माची जबरदस्तीने दीक्षा दिली. महमुदाने नऊ

शतकांपूर्वी केलेल्या या दिग्विजयाचे दुष्परिणाम आजहि आपण भोगीत आहों. महमुदाच्या या स्वाऱ्यांमुळे हिंदु आणि मुसलमान यांचा संबंध प्रथम कसा आला व त्या संबंधाचे पर्यवसान अखेर हिंदूंच्या राष्ट्रीय अधोगतीत कसे झाले, याचे मर्मभेदक विवेचन वैद्यांनी या पुस्तकांत केले आहे. वैद्यांचा हा ग्रंथ, केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनेच नव्हे, तर राष्ट्रीय दृष्टीनेहि अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तथापि, तो लिहितांना त्यांनी जितकी काळजी घ्यावयाला हवी होती, तितकी मुळीच घेतलेली नाही. या ग्रंथाची रचना अत्यंत अव्यवस्थित असून, सुव्रणाच्या आणि भाषेच्याहि दोषांनी तो बुजबुजलेला आहे. वैद्यांसारख्या आप्त आणि अभिजात ग्रंथकारांने असा ऐतिहासिक महत्त्वाचा ग्रंथ लिहितांना इतका अक्षम्य निष्काळजीपणा दाखवावा, याचे नवल वाटल्याशिवाय रहात नाही. 'महाभारताच्या उपसंहारा' नंतर वैद्यांचे जे ग्रंथ अलीकडे प्रसिद्ध झाले, त्या सर्वांत हा दोष सामान्यतः दृष्टीस पडतो. मराठी भाषेच्या भावी वैय्याकरणांना वैद्यांच्या वाङ्मयांतील हे भाषादोष आर्ष अपप्रयोगांची उदाहरणे म्हणून आपल्या ग्रंथांतून दाखल करावयाला निस्संशय उपयोगी पडतील !

परंतु, वैद्यांचा हा ग्रंथ कितीहि अव्यवस्थित लिहिलेला असला, तरी दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या सामान्य पुस्तकांच्या गर्दीत, ज्याविषयी घटकाभर थक्कून शांत मनाने विचार करावा, अशी त्याची योग्यता आहे, यांत मात्र मुळीच संशय नाही. महमुदाने हिंदुस्थानांत घातलेल्या हैदोसाची आठवण झाली, म्हणजे आज आपल्या मनांत इतकीच कल्पना येते की, या धर्मवेळ्या दिग्विजयी लुटारूने अनेक हिंदु देवालयांचा विध्वंस केला. पण महमुदाच्या स्वाऱ्यांचा हा फक्त एक तात्कालिक परिणाम झाला. त्याने विध्वंसिलेली मथुरेतील देवालये नंतर हिंदु राजांनी पुन्हा उभारली. पण, काबूल-कनोजपर्यंत पसरलेले त्याचे राजकीय साम्राज्य जरी त्याच्या मरणानंतर लगेच नष्ट झाले असले, तरी आर्यांच्या या प्राचीन मातृभूमीत त्याने स्थापिलेले मुसलमानांचे धार्मिक अधिराज्य मात्र आजहि तितकेच प्रबळ आहे. ते तत्कालीन हिंदूंनी नष्ट केले नाही; व आतां तर ते नष्ट करण्याची भाषा बोलण्यांतहि अर्थ नाही. महमुदाच्या हिंदुस्थानावरील स्वाऱ्यांना जे इतके महत्त्व इतिहासकार देतात, ते याच दृष्टीने. नदीला आलेल्या पुरामुळे

गांवांतील चार घरे कोसकून पडलीं अगर तीरांवरील वृक्षांचा उच्छेद झाला, तर त्याबद्दल वर्षानुवर्ष आश्चर्य वा उद्वेग करित कोणीहि बसणार नाही. पण, पाटलि-पुत्रासारखी प्रचंड शहरे ज्या वेळीं त्या पुरांत सांपडून नामशेष होतात, त्या वेळीं मात्र तो भयानक प्रसंग लोकांच्या आठवणींत आणि इतिहासांतहि कायमच ठाणे देऊन बसतो. तसेच वीरपुरुषांच्या दिग्विजयांचेहि आहे. महमुदापूर्वी हिंदुस्थानावर शक-हूणांच्या स्वान्या झाल्या नव्हत्या, असें नाही. पण, वावटळीमुळे उठलेल्या धुळीच्या लोटाने क्षणमात्र वस्तुजात झांकून जावे, त्यांतलाच तो प्रकार होय. त्या स्वान्यांचा हिंदुस्थानावर निदान अत्यंत विष्वंसक असा तरी चिरकालिक परिणाम कांहीं झाला नाही. परंतु, महमुदाने उत्तर हिंदुस्थान केवळ उध्वस्त केले इतकेच नव्हे, तर तत्रस्थ हिंदु जातींना धार्मिक दृष्टीने आत्मसात् करून, उत्तर आयर्लंडमध्ये इंग्लंडने निर्माण केलेल्या अल्स्टरप्रमाणे, त्या प्रदेशांत सुसलमानांच्या शाश्वत अधिराज्याची उभारणी केली. ज्या दिग्विजयामुळे समाजाचे राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट होते तो दिग्विजय तर भयंकर खराच; पण, ज्या दिग्विजयामुळे समाजाचे स्वातंत्र्य, संस्कृति आणि स्वत्व नष्ट होते व तो जेत्यांच्या जमातींत कायमचा जमा होऊन जातो, त्याला काय म्हणावे? त्याला नुसते भयंकर म्हणूनहि भागणार नाही. आपले निव्वळ राजकीय वर्चस्वच नव्हे, तर धार्मिक वर्चस्वहि इतरांवर लादून त्यांना आत्मसात् करावयाचे, ही दिग्विजयांची पद्धत फार विदारक. या पद्धतीमुळे जितांत कायमची फूट पडून, जेत्यांच्या आश्रयाला लालचावलेले त्यांच्या जुलमी सत्तेचे श्वान आपल्या जित बांधवांचे लचके तोडावयाला नेहमी उपयोगी पडतात. दिग्विजयाची ही मूलगामी पद्धत, हिंदुस्थानावरील स्वान्यांत, महमुदाने अमलांत आणली; व म्हणूनच आजहि त्याच्या दिग्विजयांचे दुष्परिणाम आपल्याला भोवत आहेत.

प्राचीन भारताच्या भव्य विस्ताराची अचूक कल्पना आल्याशिवाय महमुदाच्या या दिग्विजयांचे यथार्थ स्वरूप समजणार नाही. मध्यआशियाच्या बहुतेक भागाचा समावेश प्राचीन काळां भारतांत होत असे, हे कांहीं संशोधकांचे विधान जरी वादग्रस्त म्हणून विचारांत घेतले नाही, तरी काबूल-कंदाहाराचा सर्व प्रदेश म्हणजे आजचे अफगाणिस्थ नाचे राज्य मात्र नऊशें वर्षापूर्वी हिंदुस्थानांत-हिंदू-

च्या या मायदेशांत मोडत होते, हें निस्संशय. आज ज्या अफगाण-पठानां पहातांच हिंदूंच्या छातींत धडकी भरते, ते नऊशें वर्षांपूर्वी हिंदुच होते; व 'व्यूढोरस्को वृषस्कंधः शालप्रांशुर्महाभुजः' हें रघुवंशातील वर्णन ज्यांना लागू पडतें, त्या रजपुतांच्या शूर जातींतच त्यांचा समावेश तेव्हां होत असे. कंदाहार म्हणजे प्राचीन 'गांधार' हें गांधारीच्या पित्याचें राज्य, कौरवांचें आजोळ. खुद्द महमुदाचें राजधानीचें शहर जें गजनी, तेंहि यदुवंशातील गजराजानें वसविलें होतें, असें म्हणतात. महमुदानें ज्या वेळीं दिग्विजयाला आरंभ केला, त्या वेळीं अफगाणिस्थानांत शाही घराण्यांतील हिंदु राजे राज्य करीत असून, काबूल हीच त्यांची राजधानी होती. तथापि, आता या प्रदेशाला धार्मिक, राजकीय किंवा सामाजिक दृष्टीनें तर नाहींच, पण निव्वळ प्रादेशिक दृष्टीनेंहि 'हिंदुस्थान' म्हणण्याची सोय राहिलेली नाहीं! हा प्रदेश, काबूल-कंदाहाराचें-अफगाणिस्थानाचें हें राज्य भौगोलिक दृष्टीनेंहि हिंदुस्थानापासून आतां भिन्न झालें आहे. अफगाणिस्थानाप्रमाणेंच सिंध आणि पंजाब या प्रांतांतहि मुसलमानांचें धार्मिक अधिराज्य इतकें प्रबळ आहे कीं, या प्रांतांचा अद्याप हिंदुस्थानांत समावेश होतो, हेंच सुदैव. ही दारुण क्रांति महमुदाच्या दिग्विजयामुळें घडून आली. सिंध प्रांताचा उच्छेद अरबांनीं स. ७१२ तच केला होता. महमुदाची पहिली स्वारी त्यानंतर जवळजवळ तीनशें वर्षांनीं झाली. इ. स. १००१ मध्यें महमुदानें काबूल-पंजाबचा राजा जयपाल याचा प्रथम पेशावरास पराभव करून आपल्या हिंदुस्थानांतील दिग्विजयाला प्रारंभ केला. या पहिल्याच स्वारींत त्याला अगणित द्रव्य मिळालें. यानंतर आणखी नऊ स्वाऱ्या करून महमुदानें भाटिया, मुलतान, नगरकोट, ठाणेश्वर, मथुरा, कनोज, कलंजर आणि सोमनाथ हीं हिंदूंचीं वैभवशाली शहरे आणि क्षेत्रे धुळीला मिळविलीं; व पंजाब खालसा करून कायमचा गझनीच्या राज्याला जोडला. या प्रत्येक स्वारींत त्याला किती अलोट संपत्ती लुटता आली याचें वर्णन करणें खरोखरीच अशक्य आहे. इतकी गोष्ट मात्र खरी कीं, मध्य-आशियांतील रखरखीत वाळवंटांत कसा तरी जन्म काढणाऱ्या कंगाल मुसलमानांच्या कधीं दृष्टीलाहि पडलें नसेल असें वैभव त्यांना हिंदुस्थानांत पहावयाला मिळालें. आणि तें लुटतांना त्यांनीं कोणत्याहि प्रकारचा अत्याचार करावयाचा शिल्लक ठेविला नाहीं.

महमुदाचा दरबारी इतिहासकार उत्बी यानें या स्वान्यांतून मिळालेल्या लुटीचीं वर्णनें आपल्या इतिहासांत दिलीं आहेत. त्यावरून महमुदानें, हिंदुस्थानांतून लुटून नेलेल्या अपार संपत्तीची कांहीं कल्पना येते, इतकेंच. तो म्हणतो, महमुदानें ज्या वेळीं मथुरेतील उत्तुंग मंदिरांचीं सुवर्णमंडित शिखरें पाहिलीं, त्या वेळीं तें शहर स्वर्गांतूनच उतरलें असावें आणि कल्पनेनेंच त्याची उभारणी केली असावी, असा भास त्याला झाला ! नगरकोटच्या लुटीनें वर्णन करितांना तो म्हणतो:--

“ हिंदुस्थानांतील राजांनीं आपल्या प्रसिद्ध मूर्ति तेथें आणून ठेवल्यामुळें, तो त्यांचा खजिनाच बनला होता. मौल्यवान वस्तु आणि जवाहिर यांची ओझीच्या ओझीं मुक्ति मिळविण्यासाठीं तेथें पाठविलीं होती. जवाहिर, हिरे आणि दुर्मिळ संग्राह्य वस्तु सुलतानास इतकीं सांपडलीं कीं, हातांनीं तीं मोजतां आलीं नाहींत आणि हिशेबाच्या वशा त्यांची नोंद करावयास पुरेनात ! सोने व रुपें सुलतानानें आपले खजिनदार अलतूनताश व इस्तरजिन यांचे ताब्यांत दिलें; आणि जवाहिर आपल्या स्वतःच्या ताब्यांत ठेवून तें सर्व उंटांच्या व माणसांच्या पाठीवर घालून नेलें. त्यांतील जेवढ्याची गणती करितां आली, तेवढ्यावरून दिन्हमचीं १०७० पुडकीं आणि ७००।८०० मण सोने व रुपें त्या लुटींत सांपडलें, असें दिसतें ! रेशमी कापड व कपडे याविषयीं म्हणाल, तर तीं इतकीं होतीं कीं, सरकारी कारकुनांस त्यांची व्यवस्थित मोजदादच करितां येईना ! अशा तऱ्हेचें कसब व रम्य बनावट आपण कोठेंच पाहिली नाहीं, असें लोकांनीं कबूल केलें. त्यांना एक रुप्याचें प्रशस्त संबंध घर सांपडलें, तें साठ हात लांब व पन्नास हात रुंद होतें. त्यांत दोरांच्या सहाय्यानें अशी योजना केली होती कीं, सर्व घरांत एकच दालन करावें किंवा निरनिराळ्या खोल्या पाडव्या. तें घर लहान

मोठें करितां येत असे. त्यांत ग्रीक पद्धतीचें जरतारीचें काम केलेले रेशमी पडदे होते. शिवाय दोन सोन्याचे व दोन रुप्याचे पुतळे होते. अत्यंत विश्वासू असा अधिकारी किल्लाच्या रक्षणासाठीं ठेवून सुलतान गझनीला परतला. तेथें एका दिवाणखान्यांत गालिच्यावर त्यानें हिरे, मोत्यें, पुष्कराज व पाचू यांचें प्रदर्शन केलें; आणि निरनिराळ्या देशांचे मांडलिक रजवाडे व प्रांतांतून आलेले प्रतिनिधि आणि तुर्कांच्या राज्याचे वकील यांनीं तें पाहून आश्चर्यानें तोंडांत बोटें घातलीं. ” नगरकोटपेक्षांहि मथुरा आणि कनोज येथें महमुदाला किती तरी अधिक लूट मिळाली. महमुदानें जशी हिंदुस्थानांतील अलोट लंपत्ति लुटून नेली, तसेंच असंख्य हिंदु लोकांना जुलमानें बाटवून मुसलमान केलें. काबूलपासून कनोजपर्यंत जो प्रदेश त्यानें पादाक्रांत केला, त्यांत हिंदु शिल्पकच ठेवला नाहीं! इराण जिंकल्यावर ज्याप्रमाणे विजयी अरबी खलिफांनीं तेथील अग्निपूजक पारशी राष्ट्राचा उच्छेद केला, त्याप्रमाणें अफगाणिस्थान आणि पंजाब जिंकल्यावर महमुदानें तेथील मूर्तिपूजक हिंदु लोकांना मुसलमान केलें. ज्या थोड्या साहसी! लोकांनीं प्रतिकाराचा प्रयत्न केला, त्यांची कत्तल झाली.

महमुदानें आपल्या प्रत्येक स्वारींत ही जी लुटालूट आणि कत्तल केली, तिच्या बद्दल त्याला एकट्यालाच दोष कसा आणि कां म्हणून यावा? आपला दिग्विजय जगाला जाहीर करण्याची जेत्यांची ही नेहमींचीच पद्धत आहे. ‘नमयामास नृपाननुद्धरन्’ असें वर्तन करणारा दयाळु दिग्विजयी सम्राट् कवींच्या कल्पनासृष्टींतच आढळावयाचा. जितांच्या फाटलेल्या अंतःकरणांतून शरणागतीच्या किंकाळ्या बाहेर पडल्याशिवाय अगर त्यांच्या फुटलेल्या हृदयांतून रक्ताचीं कारंजीं वर उडाल्याशिवाय जेत्यांना जय मिळाल्याचें खरें समाधान होतच नाहीं, त्याला काय करणार? फरक इतकाच कीं, कांहीं जेते एकाच घोट्यासरसें जितांचें रक्त शोषून त्यांना निःसत्त्व करून सोडतात; तर कांहींना संयपणानें त्यांच्या रक्ताचें शोषण करित बसणें इष्ट वाटतें; कांहीं तरवारीच्या एका फटक्याबरोबर जितांना आपल्या धर्माची दीक्षा देतात; तर कांहींना, स्वतः अलिप्त राहून, धिम्मेपणानें परस्पर

धर्मप्रसार होऊं देणें अधिक मुत्सद्दीपणाचें वाटतें. ध्येय तेंच, फक्त धोरण निराळें ! पण महमुदाच्या या अमानुष दुष्टपणाची तितकी चीड येत नाही; चीड येते, ती हिंदूंच्या अगतिक दौर्बल्याची. मुसलमानांपेक्षा हिंदूंची संस्कृति निस्संशय किती तरी श्रेष्ठ होती. हिंदूंमध्ये शौर्याचाहि अभाव खचित नव्हता. पंजाब ही वीरांची—लढाऊ लोकांची जन्मभूमि म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध होती, आजहि तितकीच प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थान सरकारच्या लष्करांत सध्यांहि बव्हंशी पंजाबांतूनच रिक्रूटांची भरती होत असते. काबूल-पंजाबांतील हिंदु मांसाहार करित नव्हते, म्हणून मुसलमानांनी त्यांचा निःपात केला, असेंहि म्हणण्याची सोय नाही. पंजाबातील सर्वच हिंदु-ब्राम्हणसुद्धां-पूर्वी पराकाष्ठेचे मांसाहारी होते, आजहि आहेत. मुसलमानांप्रमाणें ते गोमांस खात नव्हते, एवढेंच एक त्यांचें वैगुण्य कदाचित् दाखवितां येईल ! पण, तेवढ्याच एका कारणामुळें महमुदानें त्यांचा पराभव केला आणि तेव्हांपासून आज हजार वर्षे ते पारतंत्र्यांत पचत आहेत, असें कोण म्हणेल ? उलट, सामान्यतः मांसाहार न करणाऱ्या मराठ्यांनीं मात्र मुसलमानांच्याच काय, पण शक-दृणांच्याहि स्वाऱ्यांचा अत्यंत यशस्वी रीतीनें प्रतिकार केला. किंबहुना, मुसलमानांच्या हिंदुस्थानातील दिग्विजयाला खरोखरी जर कोणी कायमचा पायबंद घातला असेल, तर तो सामान्यतः मांसाहारी नसलेल्या मराठ्यांनींच. संस्कृति, शौर्य, संपत्ति किंवा आहार यापैकीं कोणत्याच बाबतींत काबूल-पंजाबांतील हिंदु हे मुसलमानांना हार जाण्यासारखे नव्हते. मग महमुदानें त्यांचा इतका तडकाफडकी पराभव कसा केला ? आणि, एकदां पराभूत झाल्यावर सहा सात शतकें त्यांनीं पुन्हा वर डोकें कसे काढलें नाही ?

हिंदु समाजांतील एकात्मतेचा-राष्ट्रीय भावनेचा अत्यंतिक अभाव, हेंच या अनर्थाचें मुख्य कारण होय; व या कारणाची अत्यंत बोधप्रद मीमांसा वैद्यांनीं आपल्या या ग्रंथाच्या उपसंहारांत केली आहे. या कारणावरोबरच आणखी दुसरेंहि एक कारण वैद्य सांगतात; व तें म्हणजे वेदगळ धार्मिक समजुती हें होय. मूर्तिपूजा आध्यात्मिक उन्नतीच्या दृष्टीनें इष्ट असो वा नसो, इतकी गोष्ट मात्र खरी की, मूर्तीविषयी उत्पन्न झालेल्या अनिवार श्रद्धेमुळें हिंदूंचा, निदान महमुदाच्या दिग्विजयाच्या वेळीं तरी, बौद्धिक अधःपात झाला होता. तत्कालीन

सर्वच हिंदूंची मूर्तींच्या सामर्थ्यावर इतकी श्रद्धा होती की, मुसलमानांनी त्यांच्या-
वर शस्त्र उचलतांच, देवतांचा मूर्तीत संचार होऊन, त्या मुसलमानांचा संहार
करितील, असे त्यांना वाटे. सोमनाथावर ज्या वेळी महमुदाने हल्ला केला, त्या
वेळी तेथील हिंदूंनी देवाच्या मूर्तीजवळ आक्रोश करून, तूंच आतां या परचक्राचा
परिहार कर, अशी त्याला प्रार्थना केली !! कनोजच्या सम्राटाला महमुदाने
जिकलेले मुलतान पुन्हा काबीज करणे शक्य असूनहि, केवळ मुसलमान तिथल्या
पुरातन देवालयांतील सूर्याची मूर्ति फोडतील, या धाकाने तो मुलतानवर चढाई
करावयाला धजला नाही. या धार्मिक अंधश्रद्धेहूनहि राष्ट्रीय भावनेचा अभाव
हे कारण अधिक व्यापक आणि बलवत्तर आहे. मराठशाही का बुडाली याची
मीमांसा करितांना महाराष्ट्रांतील सर्वच इतिहासकार नेहमी सांगत असतात की,
मराठ्यांना केवळ आपला वैयक्तिक स्वार्थ साधण्याकरितां मराठशाहीच्या शत्रूंची
सरदारी पत्करावयालाहि शरम वाटत नसे. पण हा दुर्गुण केवळ मराठ्यांतच
होता, असे नाही. सर्व हिंदु समाजाचाच हा सनातन राष्ट्रीय दुर्गुण आहे. ज्या
महमुदाने हिंदूंची देवालये उध्वस्त केली आणि त्यांच्या बायकापोरांना गुलाम
म्हणून गझनीस नेऊन विकले, त्याच महमुदाच्या फौजेत हिंदु शिलेदारांचा भरणा
होता, ही गोष्ट, या राष्ट्राभिमानाच्या काळांत, कुणाला खरी वाटेल ? पण,
ऑक्सस नदीपलीकडील इलेकखानाचा उच्छेद महमुदाने आपल्या या हिंदु सैनि-
कांच्या शौर्याच्या जोरावरच केला, असे वर्णन इतिहासकारांनी केले आहे. पंजाब-
काबूल मधील हिंदु राज्ये महमुदाने कशी नष्ट केली, किंबहुना हिंदुस्थान प्रथम
मुसलमानांनी आणि पुढे इंग्रजांनी कसे काबीज केले, याला हिंदूंनील राष्ट्रीय भाव-
नेच्या सार्वत्रिक अभावाशिवाय दुसरे कारण संभवतच नाही.

आणि हाच बोध वेद्यांच्या या ऐतिहासिक ग्रंथापासून आज हिंदु समाजाने
घेतला पाहिजे. महमुदाच्या वैयक्तिक प्रभावाची वेद्यांनी या ग्रंथांत वर्णिलेली
महती योग्यच आहे. पण, त्याच्या चारित्र्याची तरफदारी करितांना, पुण्यश्लोक
शिवछत्रपतीबरोबर या आततायी लुटारूची तुलना करण्याचा व्यामोह वेद्यांना
पडावा, याचे मात्र उद्देगाने हसू आल्याशिवाय रहात नाही कुठे शिव छत्रपति
आणि कुठे महमुद ! शिव छत्रपतीने लूटमार केली असली, तरी ती स्वदेशांत

रणें देऊन बसलेल्या परकीयांचें सामर्थ्य खच्ची करण्यासाठी. केवळ लूट करण्यासाठी इतर राष्ट्रांवर स्वान्या करणाऱ्या महमुदाशी त्याच्या राष्ट्रीय दिग्विजयाची तुलना कशी होऊ शकेल ? या वावर्तीत वैद्यांपैक्षां सरदेसाई यांचेंच मत अधिक ग्राह्य आहे. हिंदुस्थानावर इतक्या स्वान्या करून या दिग्विजयी लुटारूनें मिळविलेल्या अगणित संपत्तीची अखेर कशी विल्हेवाट लागली याचें या ग्रंथांतील वर्णन वाचलें, म्हणजे अघटितघटनापट्ट काळाच्या विध्वंसक क्रीडेचें कौतुक वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. हिंदूंचीं मंदिरे लुटून नेलेल्या सोन्याचा आणि जवाहिराचा उपयोग करून महमुदानें गझनीस प्रचंड मशीद बांधली. पण, माणिक-मोत्यांनीं खचलेल्या मूर्तिभंजक महमुदाच्या या वैभवशाली मशिदीचा दोनशें वर्षांच्या आंतच चीनमधील मूर्तिपूजकांनीं विध्वंस केला. चंगिझखानानें, स. १२२६ मध्ये गझनीवर स्वारी करून, हिंदुस्थानांतून लुटून आणलेल्या संपत्तीनें भरलेली महमुदाची ही भव्य राजधानी पायासह खणून, जाळून, पोळून अगदीं बेचिराख करून टाकली ! ! अशा रीतीनें, उत्वीनें मोठ्या अभिमानानें वर्णिलेल्या दिग्विजयी महमुदाच्या देदीप्यमान राजधानीची, अवघ्या दोन शतकांच्या अवधींतच, दुर्दशा उडाली. तेव्हां ' कालाय तस्मै नमः ' हेंच खरें !

— ' महाराष्ट्र,' ३१ जानेवारी १९२६

राजवाडे लेखसंग्रह

११

१

कै० विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनग्रंथांना लिहिलेल्या प्रस्तावना पुण्याच्या 'चित्रशाळे'च्या चालकांनी स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्या आहेत. या प्रस्तावनांत मराठ्यांच्या इतिहासांतलil अनेक प्रसंगांचे आणि विषयांचे मूलगामी विवेचन राजवाडे यांनी केलेले असून, कोणत्याहि विषयाच्या अंतरंगाचा ठाव घेणाऱ्या त्यांच्या लोकोत्तर प्रतिभेचे सामर्थ्य त्यांचा हा संग्रह वाचतांना पानोपानी प्रत्ययाला येते. प्रो. द. वा. पोतदार यांनी या ग्रंथाच्या 'पुरस्कारां'त म्हटल्याप्रमाणे, राजवाडे यांच्या प्रस्तावनांनीच "महाराष्ट्राची अमोघ पैतृक संपत्ति 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' असे म्हणून महाराष्ट्रास पहाण्यास समर्थ केले." अशा या आज अनेक वर्षे दुर्भिक होऊन बसलेल्या प्रस्तावना पुन्हा प्रकाशित करून 'चित्रशाळे'च्या चालकांनी मराठी इतिहासाच्या अभ्यासकांना उपकृत केले आहे, यांत शंका नाही. राजवाडे यांच्या प्रस्तावनांचा समावेश लेखसंग्रहाच्या या पहिल्या भागांत केलेला असून, त्यांचे इतरहि लेखन आणखी चार भागांत प्रसिद्ध करण्यांत येणार आहे.

‘ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने ’ या नावाने राजवाडे यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांचे, बखरींचे आणि इतर लिखाणाचे एकंदर बावीस खंड प्रसिद्ध केले. यांपैकी कांही खंडांना त्यांनी विस्तृत प्रस्तावना लिहिलेल्या असून, मराठ्यांच्या इतिहासाशी वा भाषेशी संबद्ध असलेल्या निरनिराळ्या प्रश्नांची चर्चा त्यांत केलेली आहे. राजवाडे यांचे मराठ्यांच्या इतिहासाचे केवळ संशोधनच नव्हे, तर त्या संशोधनांतून निष्पन्न झालेले अनेक विषयांवरील विचार या प्रस्तावनांतच मुख्यतः सांठविलेले आहेत, असे म्हटले तरी चालेल. जगद्विख्यात इंग्रजी नाटककार बर्नार्ड शॉ याने आपल्या नाटकांनाहि अशाच पद्धतार प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. मात्र, त्याच्या नाटकाचा विषय आणि प्रस्तावनेचा विषय यांचा नेहमीच मेळ पडतो, असे नाही. तसेच राजवाडे यांचेहि होते. खंडांत ज्या विषयांवरील कागदपत्र छापलेले असतात, त्या विषयाची चर्चा प्रस्तावनेत केलेली असतेच, असे नाही. किंवा, खंडांतील कागदपत्रांशी ज्याचा यत्किंचितहि संबंध नाही, असा एकादा अगदी आगंतुक परंतु ऐतिहासिक वा भाषिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा विषय प्रस्तावनेत विवेचिलेला असतो. उदाहरणार्थ, चवथ्या खंडांत पेशवाईच्या उत्तरार्धाशी संबद्ध असे जुने लिखाण छापलेले असले, तरी त्याच्या प्रस्तावनेत मात्र शिवपूर्वकालीन आणि शिवकालीन घडामोडींचे विवेचन व शिवाजी महाराजांच्या बखरींचे समालोचन केलेले आहे. कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांचा निर्देश राजवाडे यांच्या तोलाचे संशोधक आणि इतिहासमर्मज्ञ म्हणून करितां येईल; व साने, पारसनीस प्रभृति प्राकालीन वा समकालीन संशोधकांविषयी तुच्छताबुद्धि प्रदर्शित करणाऱ्या आणि स्वतःशिवाय सहसा कुणाविषयीच कधी चांगले न बोलणाऱ्या या संशोधकशिरोमणीनेहि पेशवाईच्या इतिहासाविषयीची खरे यांची अनन्य मर्मज्ञता आपल्या एका लेखांत स्वयंस्फूर्तीने मान्य केली आहे. खरे यांची संशोधन-संपादनाची पद्धति अशी असे की, ज्या खंडांत जो विषय आलेला असेल, त्या विषयाचे विवेचन त्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केलेले असावयाचे; व जरूर तर टीपा देऊनहि त्या त्या पत्रांतील मुद्दा स्पष्ट केलेला असावयाचा. त्यामुळे खरे यांचे साधन-ग्रंथ संशोधकांना आणि अभ्यासकांना अतिशय सुगम वाटतात. उलट, राजवाडे यांच्या खंडाला केव्हां केव्हां प्रस्तावना नसते; व असली, तरी त्या त्या खंडाच्या दृष्टीने ती असून नसल्यासारखीच असते. आणि टीपा देण्याची आवश्यकता तर

त्यांना ऋधींच भासली नाही! जणु कांहीं, आपल्या इतकाच माहितगार वाचक आपल्या खंडाला मिळेल, अशी त्यांची अपेक्षा असे. त्यामुळे, खरे यांचे खंड जितके सुबोध, तितकेच राजवाडे यांचे खंड दुर्बोध होऊन बसले आहेत.

राजवाडे यांच्या संग्रहपद्धतीप्रमाणेच त्यांची विवेचनपद्धतीहि सदोष आहे. 'मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनां'चा पहिला खंड १८९८ साली आणि शेवटचा षाविसावा खंड १९१७ साली प्रसिद्ध झाला. या बावीस खंडांपैकी शेवटच्या अकरा खंडांना प्रस्तावना नाहीच म्हटलें तरी चालेल. अर्थात् राजवाडे यांची शेवटची म्हणजे अकराव्या खंडाची प्रस्तावना प्रसिद्ध झाल्याला आतां वीस वर्षे होऊन गेली आहेत. या वीस वर्षांच्या अवधीत मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी इतकें नवीन आणि क्रांतिकारक साहित्य उपलब्ध झालें आहे की, राजवाडे यांच्या प्रस्तावनांतील अनेक विधाने आतां केवळ सापवाद किंवा विवादास्पदच नव्हे, तर व्यर्थ होऊन बसली आहेत. तथापि, हा दोष व्यक्तिगत नव्हे; तो कालकृत व म्हणून अपरिहार्य आहे. जगांतील कोणताहि ऐतिहासिक वा संशोधनात्मक ग्रंथ या कालसंभूत आपत्तीतून सुटलेला नाही. परंतु हा कालकृत दोष जरी अपरिहार्य म्हणून वगळला, तरी ज्यांना सर्वथैव व्यक्तिगत म्हणतां येईल, असेहि दोष राजवाडे यांच्या प्रस्तावनांत आणि इतरहि सर्व वाङ्मयांत अनेक आढळतात. त्यांच्या वाङ्मयातील मुख्य किंबहुना सर्वातिशायी दोष हा की, ते एकदा लिहूं लागले म्हणजे त्यांच्या लिहिण्याला इतके फांटे फुटतात की, मग त्यांच्या त्या वाग्विस्तारांत प्रारंभबिंदूच काय, पण प्रतिगद्य विषयहि बेपत्ता होऊन जातो. 'प्रतिभेला मर्यादा माहितच नसतात' (Genius knows no bounds) असे एक इंग्रजी सुभाषित आहे. तें राजवाडे यांच्या लेखन-शैलीला उत्तम लागू पडतें. विद्वान् पण गोष्टीवेलहाळ हरदासाच्या रसभरित कीर्तनांत ज्याप्रमाणे केव्हां कोणता विषय निघेल याचा नेम नसतो, तसेच राजवाडे यांचेहि असे. अर्थात्, 'येषां स्वैरकथालाप उपदेशा भवंतिच' अशा असा-मान्य कोटींतीलच राजवाडे हे असल्याकारणाने, त्यांचे हे स्वैरालापहि अत्यंत अर्थपूर्ण आणि उद्बोधक झाले आहेत, ही गोष्ट निराळी!

राजवाडे यांचा दुसरा दोष असा की, त्यांचे लिहिणे अतिरेकी आणि पूर्वग्रहदूषित असते. मनुष्य म्हटला की, त्याला पूर्वग्रह हे असावयाचेच. परंतु स्वतःचे पूर्वग्रह कितीहि प्रबळ आणि स्वतःला प्रिय असले, तरी आत्म्यौ-पम्यबुद्धि जागृत असलेला विवेकी मनुष्य, त्यांच्या अविचारी अभिनिवेशाने, प्रतिपक्षावर सहसा तोंड टाकोत नाही. स्वमताविषयी अभिमान प्रकट करितांना परमताचा उपहास केलाच पाहिजे, असे नाही. परंतु अभिमान हा औचित्याच्या मर्यादेपलीकडे जाऊन त्याचे जेव्हां अहंकारांत पर्यवसान होते, तेव्हां परमताविषयी तुच्छता प्रकट केल्याविना स्वमताचे मंडन मनुष्याला करितांच येत नाही. त्यांतच आणखी पूर्वग्रह शिरजोर असले, म्हणजे मग पहावयालाच नको ! राजवाडे यांचे पूर्वग्रह इतके प्रबळ आणि आत्मप्रत्यय इतका उत्छृंखळ होता की, त्यांच्या लेखांत इतरांविषयी जागोजाग अकारणहि प्रकट झालेला अनादर पाहिला, म्हणजे ' न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषदते ' या भवमूतीच्या वचनाची सार्थकता मनाला तीव्रतेने पटते ! ' ब्रह्मेश्वरस्वामींच्या चरित्रां ' त पारसनीसांनी केलेले स्वामींचे गुण-वर्णन अवास्तव आणि अतिशयोक्त आहे, हे निस्संशय. पण म्हणून काय राजवाडे यांनी विचारल्या पारसनीसांना इतिहाससंशोधनाला नालायक ठरवावे ? आणि, राजवाडे यांनी पारसनीसांना नालायक ठरविले, तरी महाराष्ट्र ते खरे कसे मानील ? खुद्द राजवाडे यांच्या प्रस्तावनांत अतिशयोक्ति, विसंगति, विपर्यास, तर्कट वगैरे दोष काय कमी आहेत ? पण, दुसऱ्याच्या झुल्लकहि दोषांचा सहानु-भूतीने विचार करणे हे राजवाडे त्यांच्या स्वभावांतच नव्हते, त्याला ते तरी काय करणार ? शिवाय, व्यक्तीवरून एकदम जातीवर घसरण्याची जी एक खोड राजवाडे यांना जडलेली होती, तिच्यामुळेहि त्यांचे लिखाण अनेक ठिकाणी अत्यंत दूषित झालेले आहे. आणखीही एक दोष त्यांच्या लिहिण्यांत दिसून येतो. स्वतःचे विचारच काय पण सामान्य तर्कसुद्धां सिद्धांतांच्या भाषेत मांडण्याची त्यांना सवय होती. त्यांच्या हयातीतच त्यांचे प्रत्येक विधान वेदवाक्य मानणारा भक्तगण निर्माण झाला होता. त्यामुळे, कोणत्याहि प्रकारचे निस्संदिग्ध प्रमाण देण्याची परवा न करितां, स्वतःची भरमसाट अनुमाने सिद्धां-तांच्या ठांशीव भाषेत प्रतिगदन करण्याची त्यांची ही प्रवृत्ति उत्तरोत्तर वाढतच गेली. इतिहाससंशोधनाच्या कार्यातील राजवाडे यांचे स्थान अनन्यसामान्य असल्या-

मुळें त्यांच्या प्रस्तावनांतील सर्वच माहिती आणि विधानें यापुढेंहि सिद्धांतवत मानलीं जाण्याची फार भीति आहे.

पण, राजवाडे यांनीं इतरांच्या मतांचें परीक्षण करितांना जी निर्घृण चिकित्सक बुद्धि आमरण वापरली, तीच त्यांच्याहि मतांचें परीक्षण करितांना नवीन पिढीनें वापरली पाहिजे. वस्तुतः 'चित्रशाळे' नें प्रसिद्ध केलेल्या या प्रस्तावनासंप्रहाला माहितीच्या चुका दर्शविणाऱ्या टीपा देणें अत्यंत अवश्य होतें. अशा टीपांच्या अभावीं प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचनानें भाविक वा अनभ्यस्त वाचकांची दिशाभूल होण्याची फार भीति वाटते. तथापि, सुदैवानें प्रो. पौतदार यांनीं या प्रस्तावना वाचतांना 'पूर्ण सावधगिरी' बाळगण्याचा इषारा आरंभोच दिलेला असल्याकारणानें, ही भीति अंशतः कमी झाली आहे. असो. राजवाडे यांची विद्वत्ता, लेखनशैली आणि स्वार्थत्याग निरुपम होता, यांत शंका नाही. भांडारकर, राजवाडे, तेलंग, शं. बा. दीक्षित, टिळक, चिंतामणराव वैद्य प्रभृति जे हाताच्या बोटांवर मोजण्यासारखे प्रतिभाशाली पंडित आणि संशोधक महाराष्ट्रांत जन्माला आले, त्यांत राजवाडे यांची गणना होते. किंवाहुना, बाळ्मयतपस्येच्या दृष्टीनें त्यांची योग्यता या सर्वच पंडितांहून कांकणभर अधिक आहे, असें म्हटलें तरी शोभेल. विशिष्ट विषयाला आपलें आयुष्य वाहून घेऊन त्यांच्या सिद्धतेसाठीं निष्ठेनें आणि निस्स्वार्थ बुद्धीनें आमरण झटणाऱ्या अनन्यचित्त पुरुषांनाच तपस्वी ही पदवी यथार्थतेनें लागू पडते. इतिहाससंशोधनाच्या जगड्व्याळ क्षेत्रांत राजवाडे हाच एक अद्वितीय तपस्वी महाराष्ट्रांत होऊन गेला. तथापि, राजवाडे यांचे गुण जसे उत्कट होते, तसेच दोषहि उत्कट होते; व म्हणूनच त्यांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना सावधगिरीचा इषारा देण्यासाठीं त्यांच्या दोषांचा विचार इतका विस्ताराने केला आहे.

—'महाराष्ट्र', २० मे १९२८

नेपाळचा प्रवास

१३

नेपाळ हें जगांतील एकच एक स्वतंत्र समजलें जाणारें हिंदु राष्ट्र असल्या-मुळे हिंदु समाजाला त्या राष्ट्राविषयी साहजिकच एक प्रकारचा अभिमान आणि आपलेपणा वाटतो. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील हिंदु संघटनांच्या चळवळींचा पुढाकार घेऊन नेपाळने स्वतःच्या आणि एकंदर हिंदु जातीच्याहि उन्नतीचें कार्य साधावें, अशी आकांक्षा पुष्कळ हिंदु पुढाऱ्यांची आहे. ही आकांक्षा अगदींच अयोग्य आहे, असें नाही. तुर्की सम्राटांच्या टांचेखालीं दडपलेल्या ग्रीस वगैरे ख्रिस्ती राष्ट्रांना इतर स्वतंत्र ख्रिस्ती राष्ट्रांचा आधार वाटे; व त्यांच्याच अप्रत्यक्ष सहाय्या-मुळे अखेर तीं राष्ट्रें तुर्कांच्या मगरमिठींतून मुक्त झालीं. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या पोलादी पाशांत सांपडलेल्या इजिप्त, इराक वगैरे मुसलमान राष्ट्रांना आज तुर्कस्थानाचा केवढा आधार वाटतो, हें प्रसिद्धच आहे. किंबहुना, ज्यांना स्वतःचा असा देश नाही आणि हिंदभूमीच्या अज्ञोदकावर शतकानुशतकें पिंड पोसला गेला असतांहि कृतज्ञताबुद्धीनें तिलाच आपला मायदेश मानण्याइतका मनाचा मोठेपणाहि ज्यांच्या ठिकाणीं नाही, त्या हिंदुस्थानांतील मुसलमानांनाहि तुर्कस्थान वगैरे मुसलमानी राष्ट्रां-विषयी वाटणाऱ्या प्रेमाचें प्रसंगोपात्त होणारें प्रदर्शन सर्वांच्या परिचयाचेंच आहे.

अशा स्थितीत, ज्यांना जगांत धार्मिक किंवा राजकीय दृष्टीने दुसरा कोणी आपंगिता नाही, अशा हिंदु लोकांना, त्यांच्या सध्यांच्या विपन्नावस्थेत, स्वतंत्र आणि शौर्यशाली नेपाळची आशा वाटावी, यांत आश्चर्य कसले ?

आश्चर्य हे की, ज्या या स्वतंत्र हिंदु राष्ट्राकडे आज अखिल हिंदु समाजाचे ढोळे लागून राहिलेले आहेत, त्याची प्रत्यक्ष माहिती करून घेण्याचा प्रयत्न मात्र हिंदु लोक फारसा करीत नाहीत. त्या दृष्टीने, श्री. संपतराव गायकवाड यांनी नेपाळांतील आपल्या प्रवासाचे हे छोटे पण उपयुक्त माहितीने भरलेले पुस्तक प्रसिद्ध करून मराठी वाचकांना निस्संशय उपकृत केले आहे. नेपाळ हे हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवरील एक राष्ट्र असल्यामुळे इंग्रजांना साहाजिकच त्याचे महत्व अतिशय वाटते; व आपल्या साम्राज्यविस्ताराच्या कार्याला बाधक किंवा साधक असे जे काही असेल, त्याची पुरेपूर माहिती करून घेण्याच्या त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे, हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवरील या लढाऊ राष्ट्रावर वर्णनात्मक आणि परिचायक असे अनेक ग्रंथ राइट, टॅपल, ब्रूस, लॅडर, हॉगसन प्रभृति इंग्रज लेखकांनी लिहिलेले आहेत. उलट, मराठी भाषेत मात्र या विषयावर कविचरित्रकार श्री. ज. र. आजगांवकर यांचे 'नेपाळवर्णन' हे एकच पुस्तक आढळते. श्री. संपतराव गायकवाड यांच्या या पुस्तकावरून नेपाळविषयी जी कल्पना होते. ती फारशी उत्साहजनक नाही. सर आल्फ्रेड लायल यांनी आपल्या ब्रिटिशांच्या हिंदुस्थानांतील राज्यविस्तारावरील ग्रंथांत ब्रिटिश सरकारच्या सीमाविषयक धोरणासंबंधी लिहिलेले तांना असे उद्गार काढले आहेत की, "आमचे धोरण नेहमी असे असते की, सरहद्दीवरील राष्ट्र लढाऊ पण अर्धवट रानटी असे असावे. सरहद्दीवरील राष्ट्र सुसंस्कृत असले, तर ते डोईजड होऊन त्याला खरोखरीच बरोबरीच्या नात्याने वागविण्याचा प्रसंग येईल. परंतु नाममात्र स्वतंत्र आणि अर्धवट रानटी असे लढाऊ राष्ट्र सरहद्दीवर असले, म्हणजे शेजारपणाची शिरजोरी त्याच्या परराष्ट्रीय संबंधांवर गाजवितां येऊन, हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीचे परस्पर उत्तम संरक्षण होते ! सरहद्दीवरील अफगणिस्थान, नेपाळ वगैरे रानटी राष्ट्र स्वतंत्र राहाण्यांतच आमचा फायदा आहे; तीं आमच्या ताब्यांत असण्यांत तितकासा फायदा नाही." ब्रिटिश सरकारच्या या धोरणाला सर्वथैव अनुरूप आणि इष्ट अशीच या

सरहद्दीवरील स्वतंत्र हिंदु राष्ट्राची स्थिति असून, गेल्या अर्धशतकाचा त्याचा इतिहासहि, शौर्याच्या दृष्टीने जरी कितीहि उज्ज्वल असला तरी, राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने मात्र अत्यंत उद्वेगजनक आहे.

ब्रिटिशांची सत्ता हिंदुस्थानांत दृढमूल झाल्यावर, हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवर असलेल्या नेपाळ, अफगाणिस्थान वगैरे राष्ट्रांकडे त्यांचे लक्ष साहजिकच गेले; व १७९२ साली त्यांनी नेपाळशी मित्रत्वाचा तह केला. पण, इतर राष्ट्रांच्या यादवीत हात घालून स्वतःचे कल्याण साधण्याच्या ब्रिटिशांच्या नेहमीच्या धोरणामुळे, हे मित्रत्व फार दिवस टिकले नाही. १८१४ साली इंग्रजांनी नेपाळविरुद्ध युद्ध पुकारले. या युद्धांत नेपाळचा पराभव होऊन जित आणि जेते यांच्यांत पुन्हा एकदां मित्रत्वाचा तह झाला. जित आणि जेते यांच्यांतील मित्रत्वाला नेहमीच माडलिकत्वाचे स्वरूप येत असते; व तसाच प्रकार नेपाळच्याहि बाबतीत घडला. या मित्रत्वाच्या तहामुळे ब्रिटिश सरकारचे तीन फायदे झाले: पहिला फायदा हा की, सर आल्फ्रेड लायल यांनी म्हटल्याप्रमाणे, सरहद्दीवरील या लढाऊ राष्ट्रावर ब्रिटिशांचे प्रभुत्व स्थापन होऊन हिंदुस्थानाच्या उत्तर सीमेचा कायमचा बंदोबस्त झाला. दुसरा फायदा असा झाला की, ज्या नेपाळने अठराव्या शतकाच्या अखेरीस आपल्या राज्याचा विस्तार काश्मीरपासून गंगासागरपर्यंत करित आणला होता, त्या नेपाळी राष्ट्राची विजिगीषु क्षात्रवृत्ति तराईच्या दलदलीत कायमची कोंडली गेली. हा तह झाल्यापासून गेल्या शंभर वर्षांत नेपाळचे अतुलबलशाली सैन्य स्वतःच्या दिग्विजयार्थ कधीच बाहेर पडले नाही; चार दोन वेळां जे काय बाहेर पडले असेल, ते केवळ ब्रिटिशांच्या दिग्विजयाकरितां ! या मैत्रीच्या तहामुळे सिमला, नैनिताल वगैरे पूर्वी नेपाळच्या राज्यांत मोडणारी हवाशीर ठिकाणे ब्रिटिशांना मिळाली; व नेपाळच्या राज्याचा विस्तार होण्याऐवजी संकोच मात्र झाला !

तथापि, या मित्रत्वाच्या तहामुळे ब्रिटिशांचा जो तिसरा फायदा झाला, तो याहिपेक्षां महत्त्वाचा होय. गुरख्यांची जात ही जगांत ज्या लढाऊ जाती आहेत त्यांत अग्रगण्य ठरेल. पठाण हा शूर असला, तरी चिवट नव्हे; रजपूत हा पठाणाहिपेक्षां धैर्यशाली असला, तरी शूर नव्हे; व धैर्य आणि शौर्य हे दोन्हीहि

युग जरी जगांत लढाऊपणाबद्दल नांवाजलेल्या कोसक आणि तुर्क लोकांच्या अंगी एकवटलेले असले, तरी ते चिवट नव्हेत. कोसक चिवट नसल्यामुळेच त्यांना खुज्या पण चिवट जपानी सैनिकांपुढे हार खावी लागली. रणांगणांत काय किंवा भुत्सद्देगिरींत काय, शौर्य आणि धैर्य या निव्वळ पौरुष गुणांपेक्षा, चिवटपणाच यशाला अधिक कारण होत असतो. आज अर्धे अधिक जग आक्रमून बसलेली इंग्रजांची जात साऱ्या जगांत चिवट ठरेल. गुरखे हे जितके शूर, तितकेच धैर्यशाली व जितके धैर्यशाली तितकेच चिवट आहेत. अशी ही गुरख्यांची शूरांतील शूर आणि चिवटांतील चिवट जात, नेपाळ आणि हिंदुस्थान सरकार यांच्या मित्रत्वामुळे, ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या धुरेला कायमची जुंपली गेली. तोफेचा गोळा हसतमुखाने झेलणारी जी गुरखा वीरांची छाती पददलित हिंदु जातीच्या भविष्यवाची उद्धारक व्हावयाची, ती आज हिंदु जातीला टांचेखाली तुडविणाऱ्या ब्रिटिश सत्तेची केवळ हिंदुस्थानांतीलच नव्हे, तर जगांतील अमेच तटबंदी होऊन बसली आहे. ज्या अतुल शौर्याचा विनियोग स्वजातीला आणि स्वधर्माला दास्यांतून मुक्त करण्यासाठी व्हावयाचा, त्या शौर्याचा व्यय आज स्वजातीला आणि स्वधर्माला दास्याच्या गर्तेत डांबून ठेवण्यासाठी होत आहे.

सर्व जगामध्ये शूरांत शूर म्हणून नांवाजलेली ही गुरखा जात शरीराने आणि मनानेहि कशी गुलाम झाली आहे, याचा प्रत्यय गेल्या महायुद्धात सर्व जगाला आला. महायुद्धाची पर्वा साधून, 'इंग्लंडवरील संकट तीच आमचा संधि' या कातिकारकांच्या तत्वानुसार, त्या वेळी ब्रिटिशांच्या अंकित असलेल्या अफगाणिस्थानां त्यांच्याविरुद्ध युद्ध पुकारून स्वातंत्र्य संपादन केले. उलट नेपाळने काय केले? तर ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला जय मिळण्यासाठी युरोपच्या रणांगणात आपल्या रक्ताचा सडा शिंपला व आपल्या अतुल बाहुबलाने हिंदुस्थानाच्या वायव्य सरहद्दीचे संरक्षण केले! हिंदुस्थानाचे ब्रिटिश सेनापति सर विल्यम बर्ड्युड याने गेल्या वर्षी गुरखा मेमोरियलचे अनावरण करितांना नेपाळच्या-गुरखा राष्ट्राच्या-या महायुद्धांतील कामगिरीविषयी असे उद्गार काढले की, "गुरखा वीरांची छाती ही ब्रिटिश साम्राज्याची हिंदुस्थानांतील तटबंदी आहे!" सत्तावन सालच्या बंडानेहि ब्रिटिश सत्तेच्या मगरमिठीतून हिंदुस्थानाला मुक्त करण्याची बंडखोरांची महत्वा-

कांशा या अभेद्य तटबंदीवर आदळूनच छिन्नविच्छिन्न झाली. इतकेंच नव्हे, तर नंदाचा वणवा विझल्यावर देशोधडीला लागलेल्या हतभागी नानासाहेब पेशव्यांना आश्रय देण्याचेंहि जंगवहादुरानें नाकारलें ! १९०८ सालच्या दडपशाहींच्या वेळीं, नेपाळच्या महाराजांनींहि, हिंदुस्थानांतील इतर सामान्य संस्थानिकांप्रमाणें, राष्ट्रीय पक्षाच्या चळवळीचा जाहिरनामा काढून धिक्कार केला. महायुद्धानंतर नेपाळच्या या मित्रनिष्ठेनें-साम्राज्यनिष्ठेनें म्हणजेच अधिक योग्य होईल !-ब्रिटिश सरकार प्रसन्न होऊन त्यांनीं नेपाळला स्वातंत्र्य बहाल केलें. पण, मिळविलेलें स्वातंत्र्य आणि मिळालेलें स्वातंत्र्य यांत केवढें अंतर ! नेपाळप्रमाणेंच इजिप्त आणि इराक या राष्ट्रांनाहि इंग्लंडकडून स्वातंत्र्य मिळालेलें असून, नेपाळच्या राजाधिराजांप्रमाणें इजिप्तचे फौद आणि इराकचे फैजूल यांनाहि 'हिज मॅजेस्टी' ही स्वातंत्र्य-सूचक पदवी आहे. पण हें मिळालेलें किंवा दिलेलें—मिळविलेलें किंवा घेतलेलें नव्हे !-स्वातंत्र्य किती मिळमिळीत असतें, हें आज इजिप्त आणि इराक येथे चाललेल्या उलाढालींवरून आपल्या प्रत्ययाला येतच आहे. तसल्या त्या मिळमिळीत स्वातंत्र्यापेक्षा हिंदुस्थानाचें झळझळीत दास्य फार बरें ! नेपाळ आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यांत १९२३ सालीं जो स्वातंत्र्याचा तह झाला, त्यांत एक कलम असें आहे कीं, नेपाळनें युद्धसामग्री वाटेल तितकी आणावी, पण तिचा उपयोग इंग्रजांविरुद्ध मात्र कधीं करूं नये. आणि स्वतंत्र नेपाळनें हें कलम मान्यहि केलें आपल्या ताब्यांतील जित राष्ट्रांना स्वातंत्र्य देण्याचें इंग्लंडचें औदार्य परिणामी त्या राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यविकासाला कसें मारक होतें, याचाच हा एक मासला नव्हे काय ? मांडलिकीला मैत्री आणि गुलामगिरीला स्वतंत्रता अशीं नांवें देण्याचा प्रघात पाहून ब्रिटिशांनीं त्या शब्दांचें सगळें सौंदर्य, स्वारस्य आणि शुद्धता भ्रष्ट केलां आहे.

अशा या स्वतंत्र हिंदु राष्ट्राकडे हिंदु समाजानें आशेनें डोळे लावण्यांत काय अर्थ आहे ? गुरखे शूर असले, तरी त्यांच्या शौर्याचा आम्ही अभिमान वहावा, असें कोणतें सत्कार्य त्या शौर्याकडून घडलेलें आहे ? गुलामगिरीच्या प्रसाराला वाहिलेलें तें शौर्य !-तें कितीहि अतुल असलें, तरी स्वातंत्र्याकांक्षी मनाला तरी त्याची चाड आणि चिळसच आली पाहिजे. श्री. संपतराव गायकवाड यांनीं आपल्या पुस्तकांत नेपाळमध्ये सध्यांच्या मुख्य प्रधानांनीं केलेल्या सुधारणांची

माहिती दिली आहे. त्या सुधारणा उपयुक्त आहेत, हे तर खरेच. पण, त्यांनी न निर्देशिलेली अशीहि एक सुधारणा आज नेपाळांत होत आहे. ती म्हणजे गुरखा लोकांच्या मनोवृत्तींत घडत असलेले परिवर्तन ही होय. गुरखा जातींत राष्ट्रीय भावनेचा उदय झालेला असून, नेपाळांत राष्ट्रीय चळवळीला नुकताच प्रारंभ झाला आहे. नेपाळविषयी-अनेक ब्रिटिश पदवीपदके आपल्या छातीवर डौलाने मिरविणाऱ्या नेपाळच्या महाराजांविषयी नव्हे !-आशा करावयाला जर कांहीं जागा असेल, तर ती एवढीच. परिस्थितिपराङ्मुख स्मृतिकारांच्या जुलमी नियमनांनी जखडलेला नेपाळ तीहि बंधने झुगारून देण्याच्या उद्योगाला आतां लागला आहे. धार्मिक गुलामगिरी नेपाळांत केवढी आहे याची कल्पना यावयाला एकच गोष्ट सांगितली असतां पुरे होईल. ती ही की, नेपाळच्या राजाधिराजांना सिंहासनाचा त्याग केल्याविना स्वदेशाच्या सीमेबाहेर पाऊल टाकतां येत नाही ! असल्या जुलमी धर्मबंधनांनी जखडलेले राष्ट्र जर महन्वाकांक्षांना पारखे होऊन बसले असले, तर त्यांत नवल काय ? असो. श्री. संपतराव गायकवाड यांच्या पुस्तकांतील माहिती मनोरंजक आहे; व नेपाळी जनतेच्या आकांक्षांची कांहींच कल्पना जरी या पुस्तकावरून येण्याचा संभव नसला, तरी या सचित्र प्रवास-वर्णनामुळे नेपाळांतलि चालीरीतींचा मात्र चांगला परिचय होईल.

—‘ महाराष्ट्र ’, १० फेब्रुवारी १९२९

समरभूमि

१४

“ हें जीवित म्हणजे एक समरभूमि आहे. इथं लहान मोठ्या जखमा ह्या व्हायच्याच. त्या धैर्याने सोसल्या, आत्मविश्वास ठक्कं दिला नाही, तरच मनुष्य स्वतः सुखी होतो अन् दुसऱ्याला सुखी करू शकतो....”

प्रो० फडके यांच्या नव्या कादंबरीतील वाक्य आहे हें. तें वाचल्याबरोबर माझ्या डोळ्यांपुढें किती तरी प्रसंग झरझरा येऊन गेले. कारण त्या वाक्यांत त्यांच्या स्वतःच्या आयुष्यातील अनुभूति सांठविलेली आहे. त्यांच्याशी माझा परिचय झाल्याला जरी आतां चौदा वर्षे होत आली असली, तरी रेल्वेच्या दोन फाट्यांनीं मधून मधून एकमेकांना छेदून जावें, तसा आमच्या त्या स्नेहसंबंधाचा थोडासा प्रकार आहे. श्री० रणछोडदास लोटवाला यांनीं चालविलेल्या सोशॅलिस्ट होस्टेलमध्ये १९२२ च्या उन्हाळ्यांत प्रो० फडके यांना प्रथम पाहिल्याचें मला आठवतें. डांगे, जोगळेकर, पर्वते प्रभृति माझ्या साम्यवादी मित्रांचा अड्डा त्या होस्टेलमध्ये होता. तेथें गप्पा मारावयाला गेलों असतांना केव्हां तरी ओझरते प्रो० फडके माझ्या दृष्टीस पडले. त्या वेळीं ते आजच्या इतके प्रसिद्ध अर्थातच नव्हते. पण, असहकारितेच्या चळवळींत अचानक उडी घेतल्यावर लगेच तिच्यां-

तून बाहेर सटकल्यामुळे, त्यांच्याविषयी एक प्रकारची जिज्ञासा तेव्हा सुद्धा विद्यार्थि-वर्गात उत्पन्न झालेली होती; व त्यांच्या संपादकत्वाखाली त्या सुमारास निघत असलेल्या 'विनोद' साप्ताहिकांतील वावदूक लेखनामुळेहि त्यांच्याकडे तरुण वाचकांचे चित्त वेधले गेले होते.

१९२० साली असहकारितेच्या चळवळीत न्यू पूना कॉलेज सोडल्यापासून तो १९२६ साली राजाराम कॉलेजात स्थिर होईपर्यंतचा प्रो० फडके यांच्या आयुष्यातील काळ म्हणजे प्रतिकूल दैवाशी झालेला त्यांचा समरप्रसंगच होय. त्या प्रसंगाची चुणूक १९२४ च्या सप्टेंबरमध्ये नागपुरास त्यांच्याशी माझी ओळख झाल्यावर माझ्याहि थोडी अनुभवाला आली. आम्ही दोघे दीड दोन महिन्यांच्या अंतराने नागपुरास आलो होतो; व वादळांत नौका फुटून कुठल्या तरी किनाऱ्याला लागलेल्या मुशाफरांसारखी आमची मनःस्थिति होती. त्यामुळे आमच्या ओळखीचे पर्यवसान लवकरच स्नेहांत होऊन प्रो० फडके यांनी हिस्लॉप कॉलेजात स्थापन केलेल्या महाराष्ट्रभाषासंवर्धक मंडळाच्या विविध कार्यक्रमांत मी त्यांच्या प्रेरणेने बराच भाग घेतला. त्यांचा आयुष्यक्रम तेव्हा इतका कांही साधा होता की, धूम्रपानाचे व्यसन सुद्धा त्यांना लागलेले नव्हते. सौंदर्य आणि संगीत यांचे वेड त्याहि वेळी त्यांना होते; व शुक्रवार तलावांतून चांदण्या रात्री नौकाविहार करीत असतां त्यांच्याबरोबर निरनिराळ्या विषयांवर मारलेल्या लज्जतदार गप्पांचे स्मरण माझ्या मनाला अद्यापहि आल्हाद देते. त्या गप्पांच्या ओघांत मी एकदां त्यांना विचारले होते, "तुम्हाला लिहिण्याची इतकी हौस असतां तुम्ही केमरी कचेरी कां सोडलीत?-" त्यावर ते मला असे म्हणाल्याचे आठवते की, "रोज सकाळी उठल्यावर दुसऱ्याची बिंगं हुडकीत वसून त्यावर टोंचा मारित बसण्याचा मला लवकरच कंटाळा आला अन् शिवाय वर्तमानपत्राच्या धंद्यांतली दगदगहि माझ्या स्वभावाला परवडण्यासारखी नव्हती."

या उद्गारांत, मला वाटते, त्यांच्या स्वभावाचे मर्म ग्रथित झालेले आहे. त्यामुळेच डी व्हॅलेरा आणि मॅक्सविनी यांच्यासारख्या स्वातंत्र्यवीरांची चरित्रे जरी त्यांनी समरसतेने लिहिली व 'टॅपोरल पॉवर' सारख्या मेरी कॉरेलीच्या अर्धवट राजकीय स्वरूपाच्या कादंबरीचा मराठी अनुवाद केला, तरी प्रचलित राजकारणाच्या

घकायकीच्या माभल्यांत प्रत्यक्ष उडी घेण्याची ईर्ष्या मात्र त्यांना कधीच झाली नाही. पण, असहकारितेच्या चळवळींत भाग घेण्याचें आणि त्याहिपेक्षां आपल्या वक्तृत्वाच्या जोरावर विद्यार्थ्यांना त्या चळवळींत ओढण्याचें जें एक साहस त्यांनीं तारुण्याच्या जोषांत केलें, त्याचा मोठा विदारक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होऊन लहानमोठ्या अनेक जखमा त्यांना पुढील सहासात वर्षांत सोसाव्या लागल्या.

नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजांतून संततिनियमनाचा प्रसार केल्याच्या सबबीवर ज्या दिवशीं त्यांना अचानक काढून टाकण्यांत आलें, तो दिवस मला अजुनहि आठवतो. त्या अनपेक्षित आघातामुळें पहिल्या सपाट्याला जरी त्यांचें मन खचल्यासारखें झालें, तरी वडील आणि पत्नी यांची दिलासा देणारीं पत्रें हातीं पडल्याबरोबर त्यांच्या मनाचा उल्हास परत आला आणि नागपुरांतलें ते त्यांच्या वास्तव्याचे अखेरचे दिवस आम्ही आतिशय मजेंत घालविले दुःखद विचारांचें धुकें मनाच्या आभाळांत फार काळ सांकळून रहावें, हें त्यांना रुचत नाही. त्या धुक्याचें लगोलग दहिंवर होऊन कोमेजलेल्या जीवितपुष्पाला टवटवी यावी, असा त्यांचा प्रयत्न असतो. उत्कट भावनांच्या अथांग डोहांत उडी घेण्याची त्यांना इच्छा नाही. जीवनाच्या हंसऱ्या, फेंसाळ लहरींवर हळुवारपणानें हेलकावे घेण्यांतच त्यांना आनंद होतो, आयुष्याची इतिकर्तव्यता वाटते. या त्यांच्या वृत्तीमुळें त्यांच्या कादंबऱ्यांतून अंतःकरणाला पीळ पाडणारे करुणभीषण प्रसंग सहसा आढळत नाहींत.

आज पुढें असलेली ' समरभूमि ' ही कादंबरी त्या दृष्टीनें नमुनेदार आहे. ती वाचतांना लोटवाला यांनीं काढलेलें सोशॅलिस्ट होस्टेल, त्यांची गाधीवाद्याला विरोध करणारीं वृत्तपत्रें आणि त्यांत काम करणाऱ्या साम्यवादी तरुणांचे कडाक्याचे वादविवाद यांची मला आठवण झाली. त्या तरुणांपैकीं बहुतेक पुढें प्रथम कानपूर आणि नंतर मीरत कटांच्या खटल्यात गोंवले गेले; व लहानपणीं प्राणान्तिक जखम झाल्यामुळें मनुष्य जसा जन्म चा अधु व्हावा, तशी त्यांची जीवितें कायमचीं जायबंदी झालीं. पण, त्या धाडसी तरुणांच्या हालचालीं-पासून अंशमात्र स्फूर्ति घेऊन लिहिलेल्या या कादंबरींत मात्र राजकाय ध्येयवादा-

च्या जीवितावर होणाऱ्या या विदारक परिणामांची भीषणता दृष्टीस पडत नाही. राजकीय ध्येयवाद ही ज्यांच्या आयुष्यांतील प्रेरक आणि प्रभावी शक्ति झालेली असते, त्यांच्या सान्ना कामना आणि भावना त्या शक्तीच्या ऊर्जस्वल दीप्ताने होरपळून जातात; व ज्वालामुखीच्या निर्वृक्ष पठाराप्रमाणे त्यांचा ज्वलत् जीवनक्रम हा रखरखीत होऊन जातो. त्या मानाने प्रो. फडके यांनी प्रस्तुत कादंबरीत रेखाटलेले सुरेंद्राचे प्रणयजीवन किती ललितरम्य आहे ! एका इराणी कवीने स्वर्गाविषयी असे म्हटले आहे की, “ तेथे शृंगाराशिवाय विषय नाही, सौंदर्याशिवाय स्त्री नाही आणि वियोगाशिवाय दुःख नाही. ” प्रो० फडके यांच्या कादंबऱ्यांना जर हे वर्णन लागू केले, तर ते चूक होईल काय ? फार कशाला, मुद्दाम राजकीय म्हणून लिहिलेली ही कादंबरीसुद्धा त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांहून फारशी निराळी नाही. फरक इतकाच की, त्यांच्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांतून नायकनायिकांचा विरह घडवून आणावयाला जेथे कोणी ना कोणी तरी दुर्जन आणि त्याची दुष्कृति कारण झालेली आहे, तेथे या कादंबरीत त्या दुर्जनाची जागा सरकार आणि त्याची सोटेशाही यांनी घेतल्याचे आढळून येते. अर्थात् बोलशोव्हिक किंवा नाझी राजवटीवरील ‘अँड क्वाएट फ्लोज द डॉन’ मॉर्टल स्टॉर्म’ किंवा ‘ओपर-मॅन’ या पाश्चात्य कादंबऱ्यांप्रमाणे प्रस्तुत कादंबरीचा वर्ण्य किंवा प्रतिपाद्य विषय राजकीय संघर्ष हा नसून सुरेंद्र आणि शोभना यांच्या जीवनांत समरसप्रसंग उत्पन्न करण्यासाठीच केवळ राजकीय चळवळीचा उपयोग त्यांनी तीत केलेला आहे.

तरी सुद्धा ‘ प्रवासी’पेक्षा ही कादंबरी राजकीय दृष्ट्या मला अधिक यशस्वी वाटली. ‘ प्रवासी ’ तील राजाभाऊपेक्षा सुरेंद्र हा राजकारणशी जास्त समरस झालेला असून, त्या कादंबरीतील कथानकाला जसे राजकीय चळवळीचे कालखंड मुद्दाम चिकटविल्यासारखे दिसतात, तसा प्रकार या कादंबरीत घडलेला नाही. सुरेंद्र हा बोलून चालून राजकीय नायक आहे. त्यामुळे, प्रणयाच्या खालोखाल किंवा त्याला उद्दापक म्हणून का होईना, राजकारणाला या कादंबरीत महत्त्वाचे स्थान मिळाल्याचे दृष्टीस पडते. हे राजकारण कितपत खोल किंवा पुरोगामी आहे हा प्रश्न निराळा. पण, सुरेंद्र आणि शोभना यांच्या प्रणय-जीवनांत रस आणि रंग निर्माण करण्यासाठी गेल्या दहा वर्षांतील कांही क्षोभकारक राजकीय

घटनांचा प्रो फडके यांनी कुशलतेने उपयोग केला आहे, यांत मात्र शंका नाही. मुंबईचे सोशॅलिस्ट होस्टेल आणि त्यांतील साम्यवादी तरुणांच्या हालचाली यांचे या कादंबरीत पडलेले ओझरते प्रतिबिम्ब हृदयंगम असून, गांधीजींची तत्त्वे आणि मार्ग यांच्यावर तीत वेळोवेळी केलेली धांवती टीकाहि फार समर्पक वाटते. कर्नल बुलेटवरील गोळीबाराचा प्रसंग कोणत्या वास्तविक घटनेवरून उचललेला आहे, हे स्पष्ट करण्याचा गरज नाही. पण, त्या घटनेला जी कलाटणी प्रो. फडके यांनी दिली आहे, ती अधिक रहस्यपूर्ण असून तिच्यामुळे एका जगद्विख्यात क्रांतिकारकाच्या अद्भुतसपूर्ण जीवनांतील कांहीं घटनांचा उपयोग त्यांना करून घेतां आला आहे. या विविध घटनांमुळे प्रस्तुत कादंबरीत वैचित्र्य आणि रहस्यमयता जशी उत्पन्न झाली आहे, त्याचप्रमाणे गांधीवादी, अत्याचारी आणि साम्यवादी या हिंदुस्थानांतील तिन्ही राजकीय पंथांची मनोवृत्ति आणि तत्त्वज्ञाने यांचे दिग्दर्शनहि ओघाओघाने होऊन गेल्याचे आढळते. सुरेन्द्र किंवा राजीव यांचे संवाद राजकीय दृष्ट्या जरी कदाचित् उथळ वाटण्यासारखे असले, तरी गांधीवादावरील वर्तमानपत्री टीकेचा खळखळाट त्यांत चांगलाच कानांवर येतो. ज्या कादंबरीमध्ये राजकीय घटना या, मृच्छकटिक नाटकांतील राजपरिवर्तनाप्रमाणे, उद्दीपक किंवा उपाख्यान म्हणूनच योजिलेल्या आहेत, तेथे यापेक्षा अधिक व्यापक किंवा मूलगामी राजकारणाची अपेक्षा करणे अन्यायाचे होईल. प्रो. फडके यांचे चातुर्य किंवा यश या गोष्टीत आहे की, सुरेन्द्र आणि शोभना यांच्या प्रणयजीवनाच्या प्रवाहांत राजकीय आपत्तीचे आवर्त उत्पन्न करून त्यांनी गेल्या दहा वर्षांतील घडामोडींचा रसपरिपोषासाठी मोठा सफाईने उपयोग केला आहे.

‘ समरभूमि ’ वाचीत असतांना माझ्या मनांत जर कोणता एक विचार वारंवार आला असेल, तर तो हा की, प्रो. फडके यांच्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांप्रमाणे ही कादंबरी वाचतांना मनाला ओढ का लागत नाही ? याचे कारण, मला वाटते, तिच्यात असलेला कोणत्याहि प्रकारच्या गुणोत्कटतेचा अभाव. उत्कटतेशिवाय ओढ किंवा आकर्षण नाही. ‘ प्रवास ’ कादंबरींतील पंजाबराव सरंजामे, राजाभाऊ आणि उमा यांच्या स्वभावांत अशी कांहीं लोकोत्तर उत्कटता आहे की, त्यामुळे त्यांच्या चरित्रांत एका परीने अद्भुतपणा उत्पन्न झाला असून, त्या कादंबरींतलि

राजकीय घडामोडींची आगंतुक वृत्तवर्णनें जरी कंटाळवाणीं वाटलीं, तरी या तीन व्यक्तींच्या चरित्रामुळे तिला विलक्षण आकर्षकता आली आहे. 'प्रवासी' च्या पहिल्या प्रकरणांत दिलेला संरजामे वकीलांचा पूर्ववृत्तांतच मुळीं किती झकास वाटतो ! राजाभाऊच्या स्वभावांतील विलासपरता आणि त्यागबुद्धि यांचें चमत्कारिक मिश्रण व परित्यक्त उमेचा त्याच्याविषयींचा गूढ पण धाडसी अनुराग यामुळें पहिलें प्रकरण वाचून उद्भवणारें कादंबरीच्या कथानकाविषयींचें कुतूहल शेवटपर्यंत कायम रहातें. अशा प्रकारची कोणतीहि गुणांची किंवा दोषांची उत्कटता 'समरभूमि' तील पात्रांत नाहीं. या कादंबरीची नायिका शोभना हिला असामान्यतेचें वेड होतें या कल्पनेनेंच कीं काय आपल्या उजव्या हातांत एक अन् डाव्या हातांत तीन अशा सोन्याच्या विषम बांगड्या ती घालीत असे, हें खरें. पण उमेच्या साहसी जीवनाच्या मानानें तिचें प्रणयाकुल जीवन सर्वच दृष्टींनीं फिकें वाटतें; व तिनें असामान्य म्हणून निवडलेला प्रियकरसुद्धां, त्याच्यावर ओढबलेली संकटांची परंपरा लक्षांत घेऊनहि, आपल्या असामान्यतेचा ठसा कांहीं मनावर उमटवूं शकत नाहीं. पण, राजकीय कल्पना आणि घटना यांच्या चित्रणाला अवश्य असलेलें ओज प्रो. फडके यांच्या लेखणांत नसल्यामुळेंच कदाचित्, या कादंबरीतील रंगभरण इतकें तेजोहीन आणि अनाकर्षक वाटत असावें. कारण, सुरेंद्र आणि शोभना यांच्या प्रणयजीवनाचे जे जे कांहीं प्रसंग तींत आलेले आहेत, त्यांचें वर्णन प्रो. फडके यांनीं नेहमीं प्रमाणेंच समरसतेनें आणि सरसतेनें केलेलें आढळतें. रंगभरणाचा अपुरेपणा जो काय जाणवतो, तो फक्त राजकीय घटनांच्या रेखाटनामध्ये. कादंबरीची भाषा अतिशय सुबोध असली, तरी तींत मनाला भुरळ पाडणारें नेहमींचें लालित्य नाहीं; व 'जन्मभूमि' किंवा 'हरिजन' या शब्दांवरील पांचट कोट्यांमुळें विनोद करण्याचा प्रयत्नहि विफल झाला आहे.

तरी सुद्धां या कादंबरीची नायिका शोभना ही मला लोभनीय वाटते; व तृतीयेच्या अंधुक चंद्रप्रकाशांत अस्पष्ट पाहिलेली एखाद्या स्त्रीची कमनीय रेषाकृति जशी मनांत घोळत रहावी, तशी तिची विरहगंभीर मूर्ति माझ्या डोळ्यांपुढें वारंवार येते. 'प्रवासी' तील उमेशिवाय प्रो० फडके यांची दुसरी कोणतीहि नायिका इतकी जिवन्त वाटत नाहीं. प्रो० चिंतामणराव जोशी यांनीं, प्रो० फडके

यांच्या नायिका या कचकड्यांच्या बाहुल्यांसारख्या असतात, असे म्हटले आहे; व नटणे, मुरडणे आणि प्रणयचेष्टा करणे याशिवाय दुसरे काही त्यांच्या हातून धडलेले दिसत नाही ही गोष्ट लक्षांत घेतली असता प्रो० जोशी यांचा हा अभिप्राय निष्ठुर खरा पण एकंदरीत समर्पक वाटतो. 'प्रवासो' कादंबरीतील उमेचे वर्णन जेव्हां मी वाचू लागलो, तेव्हां हरिभाऊ आपटे यांच्याच एखाद्या नायिकेचे वर्णन मी वाचीत आहे की काय, असा भास मला झाला. कारण, प्रो० फडके यांनी निर्माण केलेल्या इतर ललितवनितांप्रमाणे उमा ही लिवलिवीत नसून, दुर्गा, कमला, मथू, पद्मा, ताई प्रभृति हरिभाऊंच्या नायिकांप्रमाणे ती सोशिक पण कणखर आहे. शोभना ही तितकी सोशिक नाही किंवा कणखरहि नाही. जीवितांतील समर-प्रसंगांना तोंड देण्यासाठी अवश्य असलेल्या तेजस्वितेपेक्षां प्रणयलीला करावयाला जरूर असलेले लालित्यच तिच्या ठिकाणी अधिक आहे, हे खरे; व 'खरंच मला लग्नाची भीति वाटते,' या तिच्या उद्गारांत गांभीर्य किंवा ज्ञातुर्य यांच्यापेक्षां असामान्यत्वाची पोरकट आवडच जास्त दिसून येते, यांतहि काही शंका नाही. पण, प्रणय आणि विलास यांच्या पेक्षां जास्त चाहण्यासारखे काही तरी जीवितांत आहे आणि त्याच्यासाठी त्या दोहोंचाहि त्याग जरूर तर केला पाहिजे, या जाणिवेमुळे शोभनेच्या वृत्तीत जी साहसाची चमक उत्पन्न झाली आहे, तिच्या मधुर द्युतीने मन मोहून जाते उमेप्रमाणे तिच्या त्यागांत आणि साहसांत हृदयाला पीळ पाडण्याची शक्ति नसली, तरी प्रेम आणि जीवित यांच्याविषयीच्या तिच्या कल्पना प्रो० फडके यांच्या इतर नायिकांच्या कल्पनांपेक्षां पुष्कळच उन्नत आणि प्रगत आहेत. त्यामुळे तिचे व्यक्तित्व मनाला चटका लावते.

“ कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक काय वाटेल त्या थापा मारतात. त्यांचे लिहिणे वाचावं अन् विसरावं, हेच चांगले! ”

सुरेंद्राच्या तोंडचे उद्गार आहेत हे. पण शोभनेला विसरून जाणे, हे सुरेंद्राप्रमाणेच वाचकांनाहि अशक्य नाही काय?

— 'मनोहर', सप्टेंबर १९३८

अल्बेरुणीची गीता

१९

पुण्याच्या टिळकविद्यालयांतील आचार्य श्री. वि. प्र. लिमये यांच्या गीते-
वरील विविध निबंधांचा संग्रह प्रस्तुत पुस्तकांत केलेला आहे. 'अल्बेरुणीची गीता'
हे या निबंधसंग्रहाचे नांव वाचून, विशेषतः या हिंदुमुसलमानांच्या वैमनस्याच्या
काळांत तरी, मराठी वाचकांना मोठे कुतूहल वाटेल. त्यांतहि, ज्या या
'अल्बेरुणी'चे नांव भगवद्गीतेला चिकटलेले आहे, तो फारशी तत्वज्ञ सोमनाथाची
मूर्ति फोडण्याच्या व अनेक हिंदु मंदिरांचा विध्वंस करणाऱ्या गजनीच्या मूर्तिभंजक
महमुदाचा आश्रित होता आणि त्याच्याच स्वारीबरोबर हिंदुस्थानांत आला होता,
हे कळल्यावर तर त्यांच्या आश्चर्याला सीमा राहणार नाही. परंतु, खरा
ज्ञानी मनुष्य हा धर्म आणि जाति यांच्या अभिनिवेशापासून अलिप्त असतो व
मनुष्याने ज्ञानाच्या क्षेत्राला घातलेली कोणतीहि कृत्रिम मर्यादा त्याची ज्ञानपिपासु
बुद्धि जुमानत नाही, याचे अल्बेरुणी हे एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. अत्याचारी
महमुद हा ज्या वेळी हिंदूंच्या मूर्ति आणि मंदिरां फोडण्याच्या आसुरी उद्योगांत
मग्न झालेला होता, त्या वेळी त्याच्या स्वारीबरोबर आलेला त्याचा हा आश्रित
तत्वज्ञ हिंदु पंडितांच्या सहाय्याने त्यांच्या तात्विक आणि धार्मिक ग्रंथांचा

परिचय करून घेत होता; व धर्मवेडा महमुद इकडे हिंदूंचे धर्मांतर ज्या वेळी तरवारीच्या जोरावर घडवून आणत होता, त्या वेळी हा इराणातील 'ज्ञानियांचा राजा' एकांतांत बसून हिंदु पंडितांच्या सहकारितेने हिंदूंच्या धार्मिक ग्रंथांचे अरबीत भाषांतर करीत होता ! आणि, आश्चर्य हे की, महमुदाने हिंदुस्थानांतून लूटमार करून नेलेली अगणित संपत्ति ही, कालाच्या उपरोधप्रियतेमुळे, आज केवळ स्मृतिशेष होऊन बसली असून, उलट त्याच्याबरोबर गेलेल्या अल्बेरुणीने भारतीयांच्या ज्ञानक्षेत्रांत त्यांच्याच सहकारितेने केलेली लूट मात्र अद्यापहि जगाच्या ज्ञानविकासाच्या आणि सांस्कृतिक इतिहासशोधनाच्या कार्याला उपयोगी पडत आहे. विशेषतः, हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीने तर, मेगस्थेनोस, फाहिआन, ह्युएनत्संग प्रभृति इतर कोणत्याहि प्राचीन परदेशीय लेखकाच्या भारतविषयक ग्रंथांपेक्षां अल्बेरुणीचे ग्रंथ निःपक्षपाताने आणि चौकसपणाने लिहिलेले असल्यामुळे, संशोधकांना अधिक विश्वसनीय आणि उपयुक्त वाटतात.

अल्बेरुणी ऊर्फ, त्याचे पूर्ण नांव द्याबयाचे तर, अबू रायन अल्बेरुनी याचा जन्म इराणांत इ. स. ९७३ मध्ये झाला. तो खिवाचा अमीर मामून याचा आश्रित होता. या अमीराच्या पदरीं अँबिहसेना, अबुल हसन प्रभृति इतरहि अनेक विद्वत्तने होती. गजनांचा महमुद हा जसा द्रव्यलोभी तसाच विद्वत्तनांचाहि लोभी होता. त्याने या अमीराला असा खलिता पाठविला की, ' आपल्या पदरच्या सर्व विद्वत्तनांना तूं माझ्या दरबारीं पाठवून दे !' त्याप्रमाणे अल्बेरुनी हा अमीर मामून याचा आश्रय सोडून केवळ नाइलाजाने सुल्तान महमुद याच्या आश्रयाला आला. अल्बेरुनी हा ज्योतिषादि अनेक शास्त्रांत निपुण होता. एकदां महमुद आपल्या विश्राममंदिरांत बसला असतां त्याला अल्बेरुनीच्या ज्ञानाचा पडताळा पाहण्याचो हुकी येऊन त्याने त्याला अशी आज्ञा केली की, " मी या मंदिराच्या कोणत्या दारांतून बाहेर पडेन, याचे भक्ति तूं वर्तव ' याप्रमाणे त्याला आज्ञा केल्यावर महमुद गुपचुप, कोणत्याहि दाराचा उपयोग न करितां, मुद्दाम भिंतीला भगदाड पाडून त्यांतून बाहेर पडला ! नंतर सुल्तानाने अल्बेरुनीला बोलावून त्याने वर्तविलेले भक्ति पाहिले. तो त्यांत, सुल्तान सरळ दाराने बाहेर न पडतां भिंतीला भगदाड पाडून बाहेर

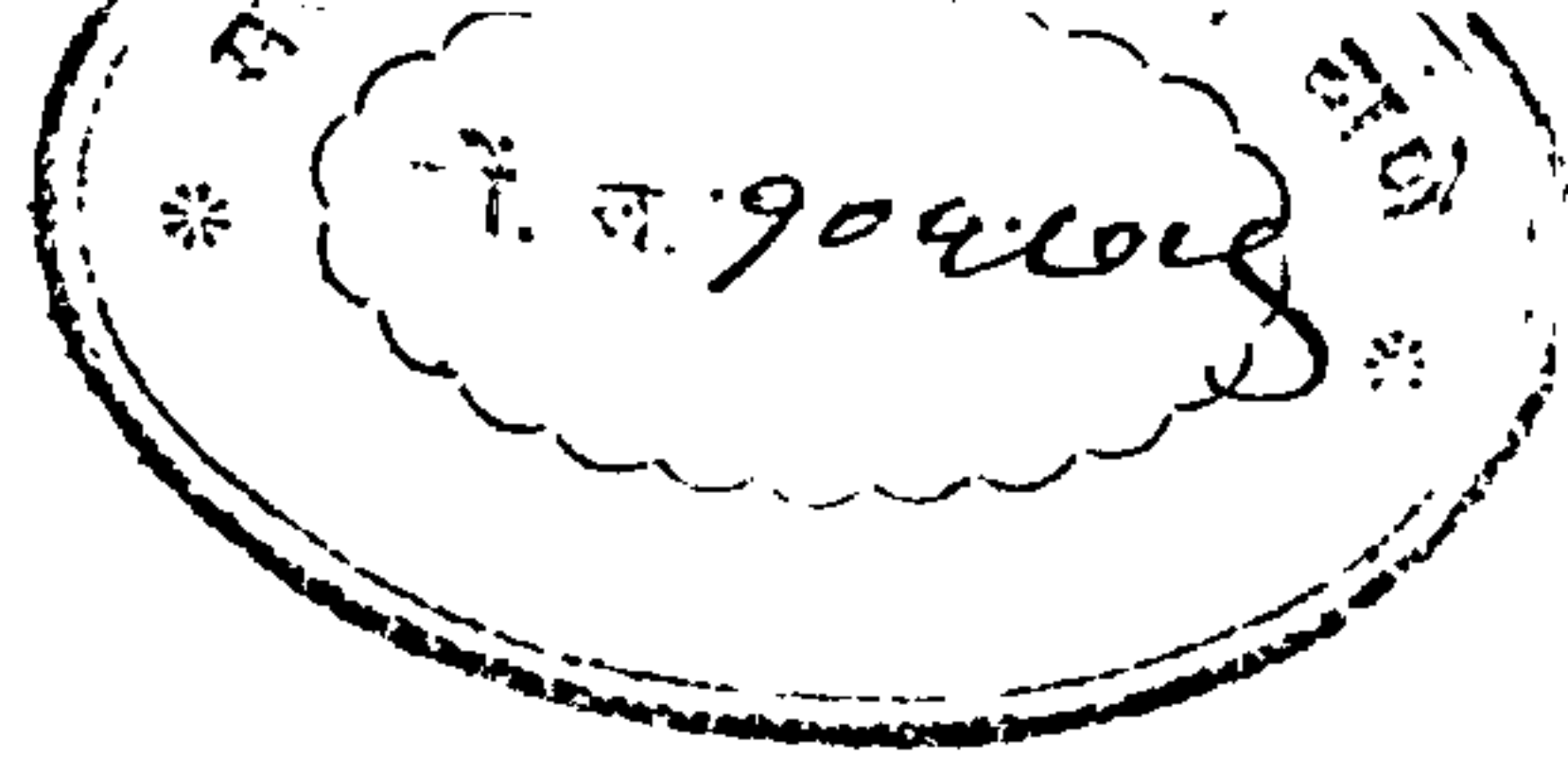
घडेल, असें वर्तविलेले त्याला आढळले. तेव्हां, त्या थोर पंडिताची फजिती करण्याचा आपला डाव आपल्याच अंगावर उरटलेला पाहून, त्या चिडलेल्या सुल्तानाने त्याला तुरुंगांत टाकले ! अशा रीतीने महमुदाच्या 'भयंकर प्रसादा'चे सुख अनुभवित अल्बेरुणीचे आयुष्य गेले. त्याने 'कॉन्सॉलजी ऑफ एन्शंट नेशन्स,' 'इंडिका,' 'उज्योतिःशास्त्र' इत्यादि अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. त्याच्या हिंदुस्थानावरील 'इंडिका' या ग्रंथाविषयी त्याचे भाषांतरकार डॉ० संचौ यांनी असे उद्गार काढले आहेत की, "या अर्वाचीन काळांतहि एकादा मनुष्य जर संस्कृत भाषेचा आणि हिंदु धर्मशास्त्रांचा अभ्यास करून त्यावर ग्रंथ लिहू म्हणेल, तर त्यालाहि अल्बेरुनी इतका सामान्यतः निर्दोष ग्रंथ लिहिणे कठीण जाईल." त्याने संस्कृत ग्रंथांची अरबीत आणि अरबी ग्रंथांची संस्कृतांत याप्रमाणे एकंदर वीस ग्रंथांची भाषांतरे केली. त्याच्या 'इंडिका' या ग्रंथांत हिंदुस्थाना-विषयी जितकी व्यवस्थित आणि विश्वसनीय माहिती सांपडते, तितकी प्रायः दुसऱ्या कोणत्याच प्राचीन ग्रंथांत आढळत नाही. आचार्य लिमये यांनी केवळ इराणालाच नव्हे, तर सर्व मानवजातीलाहि भूषणभूत असलेल्या या तत्वज्ञान्याच्या चरित्राची थोडी तरी माहिती जर आपल्या निबंधांत दिली असती, तर बरे झाले असते.

। अल्बेरुणीच्या हिंदुस्थानविषयक ग्रंथांत गीतेतील सामान्यतः १६० श्लोकांचे रूपांतर आले आहे. आचार्य लिमये यांनी संचौच्या इंग्रजी भाषांतरांतील गीतेच्या रूपांतराचा भाग सटीक दिलेला असल्यामुळे अल्बेरुणीने केलेल्या चुका आणि विपर्यास यांची उत्तम कल्पना येते. महाभारताचा उल्लेख त्याने नुसता 'भारत' या शब्दाने केलेला असून, श्रीकृष्णाचा उल्लेख 'वासुदेव' या शब्दाने केला आहे. हे दोन्ही उल्लेख संशोधकांना मननीय वाटतील. गीतेतील 'यो यो यां यां तनुं...' या श्लोकाच्या आधाराने जरी त्याने मूर्तिपूजेविरुद्ध व्याख्यान झोडले असले, तरी हिंदु धर्मातील पुनर्जन्म, आत्म्याचे अमरत्व इत्यादि कल्पनांविषयी मात्र त्याने सहानुभूतीने लिहिले आहे. अल्बेरुणी हा त्याचा समकालीन तत्वज्ञ ऑव्हिसेना आणि उत्तरकालीन तत्वज्ञ उमर खय्याम याच्याप्रमाणे संशयवादी होता, असे दिसते. निदान इस्लाम धर्मावर तरी त्याची अढळ श्रद्धा नव्हती, हे खास. त्यामुळे, गीतेतील पुनर्जन्मादि तर्कसिद्ध कल्पना त्याला मननीय वाटल्या असल्या, तर त्यांत नवल

नाहीं. विशेषतः आत्म्याचें. अमरत्व, पुनर्जन्म, अवतारवाद इत्यादि कल्पनांवर श्रद्धा ठेवणारे आणि तितक्यापुरता इस्लामी धर्म अमान्य असलेले अनेक मुसलमानी पंथ त्या वेळीं इराणांत होते. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असता, गीतेविषयी अल्बेरुणीची दृष्टि इतकी सहानुमतीची कां राहिली, याची कल्पना येईल. आचार्य लिमये यांचे इतरहि निबंध मननीय आहेत. विशेषतः 'गीतेतील पाठभेद' या निबंधांत 'अन्यदेवताभक्ता' आणि 'नामयज्ञ' या समासांचा त्यांनीं सुचविलेला नवीन विग्रह व 'गहना कर्मणोगतिः' या प्रचलित पाठाऐवजी 'गहनाऽकर्मणो गतिः' हा त्यांनीं सुचविलेला पाठ अधिक मार्मिक आणि अर्थबोधक वाटतो. 'अर्थभेद' या प्रकरणांतीलहि आचार्यांच्या अनेक कल्पना नवीन आणि विचारप्रवर्तक आहेत. एकंदरीत श्री. लिमये यांचा हा निबंधसंग्रह महाराष्ट्राच्या गीताज्ञानांत नवीन भर घालून गीताचर्चेला चालन देईल, यांत संशय नाही.

—'महाराष्ट्र.' ९ फेब्रुवारी १९३०,

केळकरांची 'गेली पांच वर्षे'

१६

श्री० नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या गेल्या सहा वर्षांतील (१९२०-२६) राजकीय लेखांचा आणि भाषणांचा संग्रह या ग्रंथांत केला आहे. असहकारितेची चळवळ १९२० सालच्या ऑगस्टमध्ये सुरू झाली; व गेल्या सहा वर्षांत त्या चळवळीचे रूपांतर होत होत, आज अखेर प्रतियोगी सहकारितेत तिचे पर्यवसान झालेले आपण पहात आहो. हिंदी राजकारणांतील या अभूतपूर्व घडामोडीचे सूक्ष्म आणि सुसंगत समालोचन या लेखसंग्रहांत केलेले असल्यामुळे, 'गेल्या पांच वर्षांच्या राजकारणांतील स्थिरांतराचा इतिहास' असे जें दुसरे नांव या ग्रंथाला संग्राहक श्री. का. न. केळकर यांनी दिले आहे, तेंहि योग्यच ठरेल. केळकरांचा हा लेखसंग्रह म्हणजे महात्मार्जींच्या असहयोगावरील उत्कृष्ट टीकात्मक ग्रंथच होय. असहयोगाच्या अंगोपांगांचे आणि विशेषतः त्याच्या दीर्घसूत्री, दुरत्यय कर्मकांडाचे इतके कठोर पण सदानुभूतिपूर्वक केलेले समालोचन अन्यत्र क्वचितच आढळेल. ही टीका कांहीं, सर शंकरन् नायर किंवा ना० श्रीनिवास शास्त्री यांच्याप्रमाणे, असहकारितेच्या चळवळीपासून सर्वथैव फटकून राहून, केवळ तिहाइतपणाच्या तुच्छतागर्भ दिमाखाने केलेली नाही. त्या चळवळीत प्रामुख्याने भाग

घेतलेल्या आणि तिचे एकंदर धोरण बदलावयालाहि ज्याचे कर्तृत्व अंशतः कारण झाले आहे अशा, तुल्यबल जरी नव्हे तरी, तुल्यबुद्धि पुढाऱ्याने लिहिलेला हा ग्रंथ आहे. सेनाध्यक्षाचे धोरण मान्य नसतांहि केवळ शिस्तीखातर ते अमलांत आणणाऱ्या सेनापतीने पुढे अनुभवांती अपेशी ठरलेल्या त्या धोरणावर ऐतिहासिक विवेचनात्मक ग्रंथ लिहिला असतां, तो जितका उद्बोधक होईल, तितकाच केळकरांचा हा लेखसंग्रहहि उद्बोधक वाटतो. असहकारितेच्या चळवळीशी कांहीं काळ तरी केळकर अगदीं समरस झालेले असल्यामुळे, त्या चळवळीची आणि तिच्या सूत्रधाराचीहि जीं मर्मस्थाने इतरांना आकळणे प्रायः अशक्य, तीं या ग्रंथांत उत्कृष्ट रीतीने उकललेलीं आढळतात. युरोपांतील गेल्या महायुद्धांत भाग घेतलेल्या अँस्त्रिय, लॉयड जॉर्ज, क्लेमॅन्को, चर्चिल प्रभृति मुत्सद्यांनीं, त्या युद्धावर टीकात्मक ग्रंथ लिहून, पर्यायाने आपआपल्या धोरणांचे समर्थन केले आहे. महायुद्धाचे इतिहासकार त्या ग्रंथांना जें महत्त्व देतात, तेंच महत्त्व केळकरांच्याहि या लेखसंग्रहाला, हिंदी राजकारणाच्या दृष्टीने, निस्संशय दिले पाहिजे.

श्री० बापूजी अणे यांनीं या ग्रंथाला लिहिलेल्या मार्भिक प्रस्तावनेत असे उद्गार काढले आहेत कीं, गेल्या पांच वर्षांच्या चळवळीचा साधक बाधक दृष्टीने विचार करण्यास या पुस्तकाची चांगली मदत होईल. हें तर खरेंच. परंतु हिंदी राजकारणाची भावी दिशा ठरवावयालाहि या टीकात्मक ग्रंथाचा उत्तम उपयोग होईल. आणि त्याच दृष्टीने मुख्यतः त्याचे समालोचन आज करावयाचे आहे. निव्वळ वाङ्मयदृष्टीने या ग्रंथाचे परीक्षण करणे, म्हणजे तोफेच्या पल्लेदारीपेक्षां तिच्यावरील नकसकामाला महत्त्व देण्यासारखें आहे. वर्तमानपत्राचा रकाना हें कांहीं कल्पकतेच्या लास्यलीलांचे प्रदर्शन करावयाचे रंगस्थल नव्हे. सोन्याच्या तोफा फक्त बादशाही समारंभ शोभवावयाच्या कामाच्या. रणांगणावर सैन्याच्या हालचालींना त्यांची तो शोभिवंत अडगळ पदोपदीं नडावयाची मात्र. वर्तमानपत्रांतील विवेचन सुटसुटीत, सुबोध, सावेश, सूचक आणि सप्रमाण असले पाहिजे. उपमा-अलंकारांची वर्दळ त्यांत जितकी कमी असेल, तितकी चांगली. केळकरांच्या लेखांत उपमा-अलंकारांचा गजबजाट क्वचित् इतका असतो कीं, प्रदर्शनांत लाविलेल्या विद्युद्दीपांच्या लखलखाटाने डोळे दिपून जाऊन, प्रेक्षणीय वस्तु जशा दिसेनाशा व्हाव्यात, तशी

त्यांतील मननीय मुद्यांची अवस्था होते. सुदैवाने त्यांच्या या लेखसंग्रहांत वाङ्मय गुण किंचित् कमीच आहेत. त्यामुळे, विवेचनाच्या ओघांत त्यांनी वेळोवेळी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष न होऊन, गेल्या सहा वर्षांतील राजकारणाचा यथातथ्य चलच्चित्रपट डोळ्यांपुढे उभा रहातो. महात्मार्जोसारखा तपस्वी आणि तेजस्वी नेता; राष्ट्रीय चळवळीच्या बुद्धित व्यवसायांत सहसा मन न घालणाऱ्या धनाढ्य व्यापारीवर्गाचे सर्वतोपरि साह्य; व हिंदी राष्ट्रीय चळवळीपासून एरवी अलिप्त रहाणाऱ्या आडमुठ्या मुसलमानांचीहि सर्वथैव अनुकूलता. असा अमृतसिद्धीचा अपूर्व योग जुळून आला असता हिंदुस्थानांतील तमाम जनतेने अंतःकरणपूर्वक उचलून धरलेली असहकारितेची चळवळ कां फसली? केळकरांच्या शब्दांत सांगावयाचे, म्हणजे गांधीजींच्या मनोहर पण चंचल धोरणामुळे! १९२० सालच्या जुलैमध्ये, 'केसरी' त लिहिलेल्या लेखांत, त्या वेळी संकल्पावस्थेत असलेल्या असहकारितेची मीमांसा करितांना, केळकर म्हणतात, " गांधी हे निस्स्वार्थी व उदार मनाचे आहेत, यांत वाद नाही. पण, एक तर त्यांचे धोरण व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे उत्तरध्रुवापासून दक्षिणध्रुवापर्यंत एकदम बदलू शकते; व त्याहूनहि विशेष हें की, ते आपली चळवळ कोठवर नेऊन मध्येच थांबवतील याचा लोकांना सुमार लागत नाही. गांधींचे धोरण प्रेमळ व निष्कपटी मनुष्याच्या रुसव्यासारखे मनोहर पण चंचळ असते. त्यांचा राग व लोभ दोनीहि एकाद्या साधूप्रमाणे क्षणिक असतात. " गांधीजींच्या वृत्तीतील ही क्षणिकताच खरोखरी असहकारितेच्या चळवळीला भोवली.

गांधीजींच्या निःपक्षपाती शत्रूला आणि मित्रालाहि त्यांच्या वृत्तीची निंदा किंवा स्तुति करावयाची झाली, तर ती याहून अधिक समर्पक शब्दांनी खचित करितां येणार नाही. असहकारितेची चळवळ फसावयाला तिच्या कार्यक्रमांतील अव्यवहार्यतेपेक्षाहि तिच्या सूत्रधाराच्या वृत्तीतील अस्थिरताच अधिक कारण झाली. कोणतीहि प्रभावी चळवळ, केवळ परिस्थितीवर नजर देऊन वागणाऱ्या व्यावहारिकांच्या दृष्टीने, नेहमी अव्यवहार्यच ठरत असते. १९०५।६ साली गोखल्यांच्या सौम्य सनदर्शी चळवळीच्या मानाने टिळकांची प्रखर प्रतिकारगर्भ चळवळ लोकांना प्रथम अव्यवहार्यच वाटली की नाही? परंतु, कोणतीही चळवळ केवळ अव्यवहार्य आहे असे म्हटल्याने तिची जशी निंदा होऊ शकत नाही.

तशीच तिची निष्फळताहि सिद्ध होत नाही. चळवळीचा नेता जर खंबीर असेल, तर कोणतीहि चळवळ अंशतः तरी यशस्वी होतेच. चळवळीचे स्वरूप आणि कार्यक्रम एकदां निश्चित झाल्यावर, मग कोणत्याहि कारणामुळे माघार न घेतां, तो निर्धाराने अमलांत आणणारा खंबीर नेता मात्र पाहिजे. टिळक स्थितप्रज्ञ होते. म्हणूनच, त्यांनीं आरंभिलेल्या सर्व प्रक्षोभक चळवळी अंशतः यशस्वी होऊन, त्यांच्या डोक्यांदेखत हिंदी राजकारणाची इतकी प्रगति झाली. गांधीजी एरवीं धैर्यमेरु असतील. परंतु, स्वतः आरंभिलेल्या चळवळीनें उत्पन्न केलेला क्षोभ इष्ट कार्याला लावण्यासाठीं जें धैर्य आणि अवधान अंगीं असावें लागतें, तें त्यांच्या ठिकाणीं दिसत नाही. मंत्र जपून आव्हान केलेल्या अजस्र शक्ति समोर येऊन उभ्या ठाकतांच मांत्रिकाच्या मनाचा धीर सुटावा, तसें त्यांचें झालें. चळवळीमुळे लोकांत उत्पन्न होणारा प्रचंड क्षोभ हा एक राक्षस आहे. त्याच्या रौद्र दर्शनाने गांगरून न जातां, अलाउद्दिनाप्रमाणें, जो त्याला कुशलतेनें राबवून घेईल, तोच खरा पुढारी. पार्लेलच्या अंगीं हें धैर्य होतें, म्हणून बहिष्काराची चळवळ यशस्वी होऊन, आयरिश शेतकरी स्वतंत्र झाले. त्रिफिथच्या अंगीं हें धैर्य होतें, म्हणून सिनफेन चळवळ यशस्वी होऊन, आयरिश जनता स्वतंत्र झाली. चंग कै शक यांच्या अंगीं हें धैर्य असल्यामुळेच, आज राष्ट्रीय सैन्यानें अर्ध्या चीनचे आक्रमण केलें आहे. उलट, क्लॉनटर्फला बोलविलेल्या सभेच्या वेळीं ओकोनेलचे अवसान ढळल्यामुळे, त्यानें निर्माण केलेला उत्साह नष्ट होऊन, आयर्लंडांतील स्वराज्याच्या चळवळीला एकदम ओहोट लागली.

ओकोनेलचे जसे क्लॉनटर्फला झालें, तसेच गांधीजींचे बारडोलीला झालें. चळवळीच्या अव्यवहार्यतेपेक्षांहि पुढाऱ्यांचा अवसानघातकीपणा राष्ट्राला फार भोवतो. गांधीजी तपस्वी खरे, पण त्यांची तपश्चर्या विश्वामित्रासारखी चंचल आहे. त्यामुळे, हिंदी राष्ट्रीय चळवळीची अवस्था आज त्रिशूंकसारखी झाली आहे. घड अरत्रहि नाही, घड परत्रहि नाही ! टिळक हे गोखल्यांइतके सुसंगत किंवा गांधीजींइतके सत्यैकनिष्ठ नसतील. परंतु, जिथे सर्व जगांत कुटिल म्हणून नाणावलेल्या राज्यकर्त्यांची नीति वेळ येईल त्याप्रमाणें घडोघडी बदलणार, तिथे बिचाऱ्या पुढाऱ्यांनींच तेवढा सुसंगतपणा दाखविण्यांत काय अर्थ ? राजकारण हें कांहीं धर्मयुद्ध

नव्हे की, ज्या युद्धांत छद्मी मुसलमानांनी दगाफटका करून मारावे आणि भोळ्या राजपुतांनी भोळ्यांवर कातडे ओढून मारावे ! इंग्लंडचा आदर्शभूत मुत्सद्दी जो ग्लेड्स्टन त्याचे सर्व राजकारण म्हणजे विसंगत गोष्टींचे एक गाठोडे आहे. पुढाऱ्याची दृष्टि केवळ कार्यसिद्धीवर असली पाहिजे; सत्य, सौजन्य, सुसंगतपणा वगैरे सद्गुणांवर असून उपयोगी नाही. पार्लेलच्या पूर्वीचा आयरिश पुढारी ऐझॅक बट हा इतका सज्जन होता की, युक्तिवादच्या जोरावर इंग्रजांची खात्री पटवून देऊन त्यांच्यापासून आपण स्वराज्य मिळवू शकू, अशी त्याला उमेद वाटे ! इंग्रजी मुत्सद्दी त्याच्या सप्रमाण कोटिक्रमाची आणि सुसंगत कार्यक्रमाची नेहमी तोंडभर स्तुति करीत. पण त्याच्या पुढारीपणाच्या अमदानीत आयर्लंडला एकहि हक्क मिळाला नाही वा त्याचे एकहि गान्हाणे दूर झाले नाही. पण, बटला जे यश आपल्या वीस वर्षांच्या अमदानीत मिळाले नाही, ते पार्लेलला अवघ्या दहा वर्षांत मिळाले. कारण पार्लेल हा स्थिरप्रज्ञ आणि प्रसंगावधानी होता. राज्यकर्त्यांच्या सदा बदलणाऱ्या डावपेंचांना शह देण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय चळवळीला इष्ट वळण लावण्याचे धैर्य आणि धोरण पुढाऱ्यांत असले पाहिजे. हे गुण टिळकांच्या अंगी होते. आपल्या तीस वर्षांच्या कारकीर्दीत हिंदी राजकारणाला जे इतके अत्युग्र स्वरूप त्यांना देतां आले, ते याच कारणामुळे. गांधीजींच्या अंगी इतर अनेक लोकोत्तर गुण आहेत. पण हे धैर्य नाही आणि धोरण तर नाहीच नाही.

टिळकांच्या ' प्रतियोगी सहकारिता ' या शब्दांत त्यांच्या राजकारणांतील यशस्वितेचे मर्म साठविलेले आहे. प्रतियोगी सहकारिता हा शब्दसमुच्चय इतका समावेशदार आहे की, सनदशीर चळवळीपासून तो सशस्त्र बंडापर्यंत सर्व प्रकारच्या चळवळी त्यांत बसू शकतील. आणि त्याचे कारणहि अगदी उघड आहे. परतंत्र राष्ट्रांत, बदलत्या राजकीय परिस्थितिप्रमाणे, पुढाऱ्यांनाहि कमी अधिक उग्र साधनांचा अवलंब वेळ पाहून करावा लागतो. सिनफेन चळवळीच्या ग्रिफिथ प्रभृति पुढाऱ्यांनी, लॉयर्ड जॉर्ज यांच्या हुलकावण्यांना हुसकून, आपल्या क्रांतिकारक चळवळीला केव्हांहि लगाम घातला नाही. परंतु, आपल्याला अनुकूल अशी तडजोड घडून आयर्लंडच्या पदरांत पूर्ण स्वातंत्र्य जरी नव्हे तरी पूर्ण स्वराज्य पडण्याची शक्यता त्यांना दिसतांच, ते साम्राज्यसरकारबरोबर बेलाशक समेटाच्या

वाटाघाटीला बसले. यालाच परिस्थितिप्रतियोगित्व म्हणतात. उलट, संपूर्ण स्वराज्याचे इतक्या सायासाने मिळत असलेले अधिकार, केवळ साम्राज्याच्या सत्तेला शाहिक मान्यता यावी लागते म्हणून, ही व्हॅलेरा लाथाडावयाला तयार झाला. हा ध्येयवाद कितीहि उज्ज्वल असला, तरी आंधळाच म्हटला पाहिजे. टिळक ध्येयवादी होते. पण, त्यांचा ध्येयवाद एकांडा अगर आंधळा नव्हता. त्यांनी जसा अत्याचारांचा उघड पुरस्कार केला नाही, तसाच गांधीजो प्रमाणे अनत्याचारावर सदा सर्वदा अतिरिक्त भरहि दिला नाही. किंबहुना पार्लेप्रमाणे टिळकांनाहि क्रांतिकारकांच्या अत्याचारी चळवळीची उपयुक्तता अंशतः पटत असावी. फार काय, गोखले हे सनदशीर चळवळीचे इतके अभिमानी, पण त्यांचीहि गांधीजींच्या अनत्याचारावर श्रद्धा नव्हती. विल्यम थोब्रायन याने तर पार्लेविषयी स्पष्टच म्हटले आहे की, बंड यशस्वी होण्याची शक्यता नव्हती, म्हणून पार्लेने बंड केले नाही, इतकेच ! तसेच कदाचित् टिळकांविषयीही म्हणतां येईल. टिळक आणि गांधी यांच्या राजकारणांतील-तत्त्वज्ञानांतील अर्थातच नव्हे-मूलभूत साम्य वर्णन करितांना, केळकरांनी लोकमान्यांचे पुढील उद्गार उद्धृत केले आहेत:--“ हिंदुस्थानासारख्या सर्वतोपरी पंगु झालेल्या देशास आपले म्हणणे तडीस नेण्यास जर कांहीं साधन किंवा योग राहिला असेल, तर तो ' राष्ट्रीय बहिष्कार ' हाच होय. ” टिळकांच्या या राजकीय बीजमंत्रांत केवळ त्यांनी स्वतः आमरण केलेल्या चळवळीचीच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील भावी राष्ट्रीय चळवळींचीहि स्फूर्ति भरलेली आहे. असहकारिता म्हणजे तरी एक प्रकारचा राष्ट्रीय बहिष्कारच होय. पण, तिच्या प्रवर्तकांच्या अहंकारमूलक चंचलतेमुळे या योगाचे आचरण सिद्धिप्रद न होतां, उलट सध्यांची सर्वकष प्रतिक्रिया त्यांतून उत्पन्न झाली आहे.

खुद्द केळकरांनीहि या ग्रंथांत, हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावयाचे झाले, तर ते कोणत्या तरी प्रकारच्या असहकारितेनेच मिळेल, असे उद्गार अनेक ठिकाणी काढले आहेत. इंग्लंडच्या राजकारणांत न्यायबुद्धीला, निःपक्षपातित्वाला आणि औदार्याला यत्किंचितहि वाव नाही, असे पार्ले नेहमी म्हणत असे. आयर्लंडप्रमाणे हिंदुस्थानालाहि गेल्या दहा वर्षांत या गोष्टीचा पुरेपूर अनुभव आला असून, केव्हां ना केव्हां तरी आयर्लंड वगैरे राष्ट्रांनी स्वराज्यसिद्धिसाठी आक्रमिलेल्या मार्गाचाच

हिंदुस्थानालाहि अवलंब करावा लागेल. सनदशीर चळवळीने स्वराज्य मिळेल, असे ज्या आशाळमूतांना वाटत असेल, त्यांना खुशाल वाटो. पण, केळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, “ ‘न कर्त्याचा वार शनिवार’ तशीच न कर्त्याची चळवळ म्हणजे सनदशीर चळवळ. ” असहकारितेच्या चळवळीमुळे स्वराज्याच्या थापुढील अत्युग्र झगड्यांत जो असीम आत्मयज्ञ करावा लागेल, त्याचे शिक्षण अंशतः जनतेला मिळाले, हा लाभहि कांहीं सामान्य नाही. श्री० बापुजी अणे यांनी प्रस्तावनेत अशी आशा व्यक्त केली आहे की, असहकारितेच्या चळवळीत “ स्वार्थत्याग करण्याचा धडा जो मोठ्या विस्तीर्ण प्रमाणावर लोकांच्या पुढे ठेवण्यांत आला, त्याचा इष्ट परिणाम पुढील चळवळ योग्य दिशेने व समर्थ नेतृत्वाखाली चालल्यास दिसून आल्याशिवाय राहणार नाही. ” ही आशा सफल होण्याचा योग लवकर येणे न येणे, हे अर्थातच परिस्थितीवर अवलंबून आहे. तथापि, तसा योग आल्यास गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचा आणि कार्यक्रमाचा श्रद्धाहीन टीकाकार म्हणून गाजलेला महाराष्ट्र स्वातंत्र्यसंगराच्या आघाडीला तळपल्याशिवाय राहणार नाही, हे निस्संशय. कारण, महाराष्ट्राची वुद्धि जशी व्यवहारविमुख नाही, तशीच निव्वळ व्यवहारवशहि नाही. असहकारितेच्या अतिव्याप्त फुगीर कर्मकांडांत कौन्सिलबहिष्कार, अनत्याचार इत्यादि अनेक गोष्टी अशा होत्या की, गांधीजींच्या चलचित्तेप्रमाणेच त्याहि राष्ट्रकार्याला घातक ठरल्या. असहकारितेच्या चळवळीविषयी महाराष्ट्राला जो एक प्रकारचा अनुत्साह वाटे, तो तिच्या अहंनिष्ठ चालकांनी ध्येयवादाच्या धुंदीत व्यवहाराकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केल्यामुळे. १९०५-६ साली ज्या महाराष्ट्राने पुढाकार घेऊन, हिंदी राष्ट्रीय चळवळीला अत्युग्र स्वरूप दिले, तो महाराष्ट्र साहसाला किंवा स्वार्थत्यागाला इतर प्रांतांहून कमी येईल, असे मुळीच नाही. राष्ट्रीय बहिष्काराची अधिक व्यवहार्य आणि जगांतील क्रांतिकारक वातावरणाला अनुकूल अशी चळवळ जर उद्यां निघाली, तर त्या चळवळीच्या आवर्तात महाराष्ट्र खचित उडी घेईल. हाच बोध केळकरांच्या या प्रचलित राजकारणावरील टीकात्मक ग्रंथांतून निघतो.

—‘ महाराष्ट्र, ’ १७ एप्रिल १९२७

गोदू गोखले

१७

मुंबईचे नामांकित नाटककार श्री. भा. वि. वरेरकर यांनी ही सामाजिक कादंबरी लिहिली आहे. श्री. वरेरकर हे जरी मुख्यतः नाटककार या नात्यानेच महाराष्ट्रांत लोकप्रिय असले, तरी ललित वाङ्मयाच्या इतरहि क्षेत्रांत त्यांनी स्वैर संचार केलेला असून, गेली चार पांच वर्षे नाटकांपेक्षा त्यांच्या इतर ललित कृतीच लोकांच्या कौतुकाला अधिक पात्र झालेल्या दिसतात. कदाचित् या ललित कृती लोकांना सादर करितांना त्यांनी जे वेषविक्षेप आणि मतवैचित्र्य प्रकट केले, त्याचाहि हा प्रभाव असेल. तीन वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध होऊन लोकांच्या आवडीचा विषय झालेली त्यांची 'विधवाकुमारी' ही कादंबरी, त्यांच्या स्वतःच्या नावावर प्रकाशित न होतां, एका 'गतभर्तृके' चें अपत्य म्हणून वाचकांना सादर करण्यांत आली होती. या कादंबरीचें त्या वेळीं जितकें कोडकौतुक झालें, तितकें प्रायः त्यांच्या दुसऱ्या कोणत्याच ललित कृतीचें झालेलें नाहीं. आणि, त्याचें श्रेय, वरेरकरांच्या कथनकौशल्यापेक्षां, तिच्या प्रकाशनाच्या प्रसंगीं, त्यांनीं धूर्तपणानें धारण केलेल्या स्त्री-भूषणांनाच खरोखरी जास्त दिलें पाहिजे. पातळ-पोलकें लऊन गतभर्तृकेच्या करुणरम्य वेषांत वरेरकर त्या वेळीं लोकांपुढे आले, म्हणूनच

त्यांच्या 'विधवाकुमारी' नें मोठमोठ्या साहित्याचार्यांच्या डोळ्यांना प्रथम पाणी आणलें; व नंतर, आपली फसगंमत झाल्याचें कळतांच, त्यांच्या मनाला तीव्रतम उद्वेग आणला. त्यांची 'धांवत घोटा' ही कादंबरी निरीक्षणाच्या आणि यथादर्शनाच्या बाबतींत त्या कादंबरीपेशां किती तरी सरस ठरेल. पण, 'विधवाकुमारी' नें जितकें लोकांचें लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतलें होतें, त्याच्या निम्याने-हि या 'घोट्या' ची वृज झाली नाही. आपण स्वीकारिलेल्या भूमिकेशीं तादात्म्य पावून 'पण लक्षांत कोण घेतो?' सारख्या उत्कृष्ट आत्मवृत्तपर कादंबऱ्या मराठींत अनेकांनीं लिहिल्या आहेत. पण, त्यांपैकीं कोणालाहि त्या भूमिकेशीं तद्रूप होऊन तिच्याच नांवावर आपली कृति गाजविण्याची गरज वाटली नाही. ती गंमत वरेरकर यांनीं करून पाहिली आणि तिचा फायदाहि त्यांना पुरेपूर मिळाला. सुदैवानें, आज पुढें असलेली 'गोदू गोखले' ही कादंबरी जरी आत्मवृत्तपर असली, तरी तिच्या मलपृष्ठावर वरेरकरांचें नांव झळकत असल्यामुळें, तिच्यावर अभिप्राय देतांना छायाक्षिण्याची ऊर्मि उचंबळून येण्याची भीति नाही.

आत्मवृत्ताच्या रूपांत कादंबरी लिहिल्यामुळें एक अनौचित्य हटकून उद्भूत होतें. तें असें कीं, ज्या व्यक्तीचें आत्मवृत्त म्हणून कादंबरी लिहिली जाते, त्या व्यक्तीच्या आचारविचारांत लेखकाच्या परिपक्व मतांचें आणि पुढारलेल्या राहणीचें प्रतिबिंब पडून, लहान मुलाला पोक्त माणसाचें अंगरखापागोटें बळेंच घातल्यासारखा भास उत्पन्न होतो. या दोषापासून सर्वथैव अलिप्त अशी जर कोणती आत्मवृत्तपर कादंबरी मराठींत असेल, तर ती कै. हरिभाऊ आपटे यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो?' ही होय. उलट 'गोदू गोखले' ही वरेरकरांची प्रस्तुत कादंबरी या दोषाची खाण म्हणून दाखवितां येईल. विशिष्ट परिस्थितींत वाढलेल्या मुलांची बुद्धि पुष्कळदा अकाली परिपक्व होते; व चांगल्या प्रौढ माणसांनाहि जे विचार सहसा सुचावयाचे नाहींत, ते त्यांच्या बुद्धीला सहजासहजी स्फुरतात, हें खरें. इंग्लंडांतील मिल हा ग्रंथकार किंवा आपल्या कडील कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे असल्या अकालपरिपक्वतेचीं उदाहरण म्हणून सांगतां येतील. पण, या कादंबरीची नायिका जी गोदू, तिच्या ठिकाणीं वयाच्या सातव्या आठव्या वर्षी बुद्धीची जी परिपक्वता आणि स्फुरणशीलता वरेरकरांनीं आरोपिल्ली आहे, ती

फक्त आद्य शंकराचार्यांच्याच बाबतींत आपण आजपर्यंत ऐकत आलों आहोंत. या दृष्टीने 'सुके बॉबिल,' 'पाटाचा नवरा,' 'नवरेशाहीचा तडाखा,' 'आजीबाईची हजामत' वगैरे प्रकरणे मोठी वाचनीय आहेत. या प्रकरणांतून जी अगदीं अभद्र अशी स्पष्टोक्ति किंवा विचारांची बेछूट भरारी वरेरकरांनीं गोदूच्या तोंडों घातली आहे, ती वस्तुस्थितीला धरून आहे, असें म्हणण्याचें धाडस कोण करील ? त्यामुळे, ही कादंबरी म्हणजे गोदूचें आत्मवृत्त नसून, खुद्द वरेरकरांच्या विचारविकासाचें वृत्त आहे, असें वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. आणि त्याला पुरावाहि पण थोडासा या कादंबरींत सांपडतो. गोदूनें आपल्या आत्मवृत्ताच्या पहिल्याच प्रकरणांत वर्तमानपत्रांच्या वाचनाच्या आपल्या मनावर झालेल्या परिणामाचें वर्णन केलें आहे. पण हें वर्णन काल्पनिक दिसतें. कारण, एक तर सरकारी अंमलदार आज सुद्धां 'टाइम्स' शिवाय दुसरें वर्तमानपत्र हातीं धरीत नाहींत; व दुसरें असें कीं, या कादंबरीचा काळ जर लक्षांत घेतला, तर त्या वेळीं मराठी वर्तमानपत्रांची आजच्या इतकी पैदास किंवा फैलावहि नव्हता. अशा स्थितींत, चिपळूणसारख्या कोंकणांतील एका खेडेवजा शहरांतल्या मामलेदाराच्या मुलीला वर्तमानपत्राचें वाचन करण्याची संधि मिळणें कितपत शक्य होतें ?

अर्थात् विचारांची आणि क्वचित् प्रसंगांचीहि अस्वाभाविकता हा या कादंबरीचा मुख्य दोष आहे. त्याचप्रमाणें विधवावपन, पुनर्विवाह, जातिभेद इत्यादि अतिचर्वित विषयांचें जें बेसुमार चर्वण, जणुं कांहीं तरी अपूर्व कल्पना आपण समाजापुढे मांडित आहोंत अशा दिमाखानें, वरेरकरांनीं या कादंबरींत केलें आहे, तें तर अगदींच हास्यास्पद वाटतें. तथापि, रचनेचे आणि विचारांचे जरी अशा तऱ्हेचे दोष या कादंबरींत असले, तरी तिच्यांत प्रकट झालेलें वरेरकरांचें कोंकणांतील राहणीचें आणि एकंदर लोकस्थितीचें निरीक्षण मात्र मार्मिक आहे. ठकी, गणू पट्टेवाला, तात्याशेट, बनी, बनीची तार्ई, बाबीशेट, उपाध्येबुवा, डॉ. कीर्तिकर इत्यादि व्यक्तींची शब्दचित्रेहि श्री. वरेरकर यांनीं अत्यंत कुशलतेनें रेखाटलेलीं असून, त्यामुळे या कादंबरीला एक प्रकारचें गमतीदार नावीन्य आणि ताजेपणा आला आहे.

— 'महाराष्ट्र,' १२ फेब्रुवारी १९३३

काळे ख्रिस्ती

१८

महाराष्ट्रीय ख्रिस्ती समाजातील तरुण लेखक आणि कवि श्री• शाहु दत्तात्रेय उजगरे यांनी ' काळे ख्रिस्ती ' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. ' काळे ख्रिस्ती ' या मथळ्याखाली 'केसरी,' 'ज्ञानोदय' वगैरे पत्रांतून मध्यंतरीं चालू असलेला वाद सामाजिक प्रश्नांविषयीं आस्था असलेल्या वाचकांच्या नजरेतून बहुधा सुटला नसेल. तथापि, या वादाविषयीं थोडें प्रास्ताविक लिहिल्याशिवाय, त्याचे उलटसुलट धागे-दोरे सर्वच वाचकांच्या लक्षांत कदाचित् येणार नाहींत. श्री. शा. द. उजगरे यांची ' काळे ख्रिस्ती ' ही कविता मुंबईच्या ' ज्ञानोदय ' या ख्रिस्ती साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झाल्यामुळे या वादाला प्रथम प्रारंभ झाला.

मनुष्यतेला परके झालों आम्ही काळे ख्रिस्ती ।
दैवाचें त्रैराशिक अमुच्या विराम पावे व्यस्ती ॥
उठलों आधिच जातिजातिंतुन, स्वसंस्कृतीला परके ।
अन्तर्मुख कधि होउन बघतां बसति मनाला चरके ॥
निमगोन्यांचें गोन्यांचेंहि ख्रिस्तीपण व्यवहारी ।
परस्थ आम्हां मानी, करुनी छळणुक अमुची सारी ॥

धर्मगुरुंची शिकवण अवघी कंठापासुन वरती ।
कळकळ कुठली तयांस जे कीं खिंसे कसेही भरती ॥
राज्याचा रथ डौलभरानें चाले, चाले काळ ।
स्वामींना त्या कुठली परवा फुटके अमुचें भाळ ! ॥
होय उन्हाळा संसाराचा, भविष्य झालें खाख ।
सुखासुखी ही अशी आमुच्या जन्माची हो राख ॥

अशा तऱ्हेचें काळ्या म्हणजे 'नेटिव' ख्रिस्ती लोकांच्या दैन्यावस्थेचें हृदय-विदारक वर्णन या कवितेंत केलेलें होतें. हिंदी ख्रिस्ती समाजाच्या या दैन्याबद्दल गोऱ्या मिशनरींना अंशतः जबाबदार धरून श्री० उजगरे यांनी या कवितेंत आपल्या कळवळ्याच्या कवित्वाचे फटके त्यांच्या पाठीवर ओढले आहेत; व 'ज्ञानोदय' हें पत्र वस्तुतः पाश्चात्य मिशनांच्या खर्चानें निघत असतांनासुद्धां मिशनरींवर झणझणीत टीका असलेली श्री० उजगरे यांची ही कविता, ख्रिस्ती समाजांतील खळबळीला बाहेर पडावयाला वाव मिळावा म्हणून, 'ज्ञानोदया'चे संपादक श्री० देवदत्त नारायण टिळक यांनी 'ज्ञानोदयां'तून प्रसिद्ध केली.

ही कविता प्रसिद्ध झाल्यामुळे कांहीं ख्रिस्ती बांधवांच्या मनांतिल खळबळ जशी बाहेर पडली, तशीच या कवितेनें एकंदर ख्रिस्ती समाजांत आणि महाराष्ट्रीय ख्रिस्ती समाजाविषयी आपलेपणानें विचार करणाऱ्या हिंदूंच्याहि मनांत खळबळ उडवून दिली. 'केसरी' आणि 'ज्ञानोदय' या पत्रांत नंतर आलेली चर्चा हें या खळबळी-चेंच एक दृश्य इष्ट स्वरूप होय. श्री. उजगरे यांनी या कवितेंत मिशनरींविषयी जे उद्गार काढले आहेत, ते जरी कदाचित् योग्य असले, तरी मिशनरींनी, धर्म-प्रसाराच्या बुद्धीनें कां होईना, सार्वत्रिक शिक्षणाच्या कार्याला हातभार लावला आहे, हें विसरून चालणार नाही. तथापि, परावलंबन हें केव्हांहि वाईटच. मग त्याचें स्वरूप कितीका सात्विक आणि सोज्वळ असेना ! परंतु, या परावलंबनामुळे, आपल्या समाजाविषयी 'भविष्य झालें खाक' अशा तऱ्हेचे नैराश्यपूर्ण उद्गार श्री. उजगरे यांनी काढावे, हें मात्र अनिष्ट आहे. त्याऐवजीं, पोटासाठी मिशनांवर अवलंबून राहण्याची जी घातुक प्रवृत्ति हिंदी ख्रिस्ती समाजांत बोकालली आहे, तिचें उन्मूलन करण्याच्या उद्योगाला त्यांनीं लागावें, हें उत्तम. ख्रिस्ती समाजाला स्वावलंबी

बनविणें, हाच एक या दुःस्थितीला आळा घालण्याचा उपाय आहे. केवळ मिशनरींना दांप देत बसण्यांत अर्थ नाही.

महाराष्ट्रांतील खिस्ती समाजाला ही स्थिति अनेक कारणांमुळे आली आहे. हिंदी खिस्ती लोकांची स्वकीय आणि परकीय यांतील भेद ओळखण्याची अक्षमता आणि हिंदु लोकांची स्वकीयांविषयीची बेपर्वाई यांचे पर्यवसान खिस्ती आणि हिंदु या दोन्हीहि समाजांच्या सध्यांच्या दुःस्थितींत झाले आहे. पण या दोन्हीहि समाजांना त्याची असावी तशी जाणीव नाही. एकादा मनुष्य हिंदुधर्मातून परधर्मात गेला, म्हणजे तो अशेष हिंदुत्वाला मुकला, असेच आम्ही समजतो. पण, ही आमची समजूत योग्य आहे काय? आज बौद्ध, लिंगाईत, जैन, शीख, ब्राम्ह इत्यादि अनेक अवैदिक म्हणजे वेदांचे प्रामाण्य न मानणाऱ्या पंथांना आणि धर्मांना आपण हिंदु मानतो आणि म्हणतो, ते कोणत्या अर्थाने? या सर्व पंथांनी वेदांचे प्रामाण्य तर झुगारून दिलेच आहे; पण यांपैकी कांहीं पंथांनी तर मूर्तिपूजेसुद्धा हिंदु दैवतांचाहि त्याग केला आहे. शिवाय, हिंदु धर्मात आणखी असाहि एक पंथ आहे की, जो मुळी परमेश्वराचेच अस्तित्व मानीत नाही. कपिलमुनींना वेदांचे प्रामाण्य मान्य होते, पण परमेश्वराच्या अस्तित्वावर त्यांचा विश्वास नव्हता. परंतु, या सर्व वैदिक-अवैदिक, आस्तिक-नास्तिक पंथांना आपण हिंदु मानतो; व तेहि स्वतःला हिंदु समजतात. खुद्द महाराष्ट्रांतील हिंदु संघटनांच्या चळवळीचे प्रवर्तक श्री० विनायकराव सावरकर यांनी जी हिंदुत्वाची व्याख्या केली आहे, त्या व्याख्येतहि वेदप्रामाण्याचा किंवा उपास्याचा आग्रह धरलेला नाही किंवा त्यांची हिंदुत्वाला मर्यादाहि घातलेली नाही. हिंदूमूला जो आपली पितृभू आणि पुण्यभू मानतो, तो हिंदु. अशीच त्यांनीहि हिंदु धर्माची समावेशक व्याख्या केली आहे.

सावरकरांच्या या व्याख्येला अनुलक्षून, 'चित्रमयजगता'च्या वर्षारंभाच्या विशेषांकांतील आपल्या 'नवयुग' या लेखांत, श्री० देवदत्त नारायण टिळक यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत:—

“मी हिंदु आहेच. हिंदी नाही, हिंदु. पार्शी किंवा अँग्लोइंडियन हिंदी असेल. हिंदी म्हणजे हिंदुस्थानांत राहणारा. पण मी हिंदु आहे. कारण 'हिंदुत्व'

ह्या पुस्तकांतील हिंदुत्वाची व्याख्या मलाहि पूर्ण मान्य असून, मीहि तुझ्याइतकाच जोरांत म्हणतो कीः—

आसिंधुः सिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका

पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृतः ॥

ही व्याख्या मान्य केल्यावर, मी धर्माने ख्रिस्ती असलो व माझा भाऊ महमद धर्माने मुसलमान असला, तर तेथे तुझे काय बिघडते? तूं मला हिंदु म्हणण्यास तयार नसलास तर हरकत नाही. मी मात्र मला हिंदु म्हणणार. ह्या दृष्टीने हिंदु (किंवा शब्दाचा घोंटाळा होऊं नये म्हणून आपण ह्याला सनातनी म्हणूं), मुसलमान, ख्रिस्ती व अस्पृश्य हे सगळेच रक्ताने व संस्कृतीनेहि एक आहेत. त्यांतील कित्येकांचा धर्म निराळा आहे, एवढेच. पण, समजा, उद्यां आपण सर्व एक पोषाख केला, एकच प्रांतिक भाषा वापरली, आपल्या इतिहासाचा व पूर्वीच्या ऋषिमहामुनींचा सारखाच अभिमान बाळगला, नांवे-पाहिजे तर सनातनी देवादिकांचीं नांवे वगळून-हिंदूच ठेवलीं, आपल्या काव्याचा व तत्वज्ञानाचा सारखाच अभिमान बाळगला व प्रत्येकावर सारखेच प्रेम केलें, तर धर्म भिन्न असूनहि हे लोक एकच नाहीं का ठरणार? ”

श्री. दे. ना. टिळक यांनीं हिंदु समाजाला दिलेले हें प्रेममूलक आव्हान निस्संशय मननीय आहे. धर्माने हिंदु नसलेल्या किंवा हिंदु धर्माचा त्याग केलेल्या मनुष्याला जर हिंदु संस्कृतीचा अभिमान असेल, तिचे संस्कार जर त्याच्या मनोवृत्तीवर बिंबलेले असतील, तर त्याला व्यापक अर्थाने हिंदु कां म्हणूं नये? कारण, हिंदु संस्कृतीचा हिंदु धर्म हा केवळ एक भाग आहे. आजहि, आपण धर्मतः म्हणजे सनातनी या अर्थाने हिंदु नसलेल्या अवैदिक किंबहुना धार्मिक दृष्टीने हिंदुत्वाचे कोणतेहि लक्षण ज्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, अशा व्यक्तींना किंवा समाजांना हिंदु मानतो व म्हणतोच कीं नाहीं? बौद्ध, शीख, जैन, लिंगाईत,

ब्राम्ह हे केवळ सांस्कृतिक दृष्टीनेच हिंदु आहेत. धर्मतः त्यांना हिंदु म्हणणे योग्य होणार नाही. अशा स्थितीत, धर्मतः हिंदु नसलेल्या पण हिंदु संस्कृती-विषयी ज्यांना कट्टर वैदिकांइतकाच आपलेपणा, आदर आणि अभिमान वाटतो, अशा परंपरेने हिंदु असलेल्या लोकांना व्यापक अर्थाने हिंदु म्हणावयाला काय हरकत आहे ? हिंदु धर्मात जन्माला आलेल्या मनुष्याने जरी धर्मांतर केले, तरी त्यामुळे त्याची संस्कृति बदलली, असे मानण्याचे मुळीच कारण नाही. धर्मांतर केल्यावरहि हिंदु संस्कृतीविषयीचा त्याचा आदर, अभिमान आणि आपलेपणा जर कायम असेल, तर सांस्कृतिक दृष्टीने तो हिंदूच आहे. कारण संस्कृति ही धर्मातीत आहे.

म्हणून, हिंदु संघटनाच्या प्रवर्तकांनी संघटनाच्या प्रश्नाचा, केवळ धार्मिक दृष्टीनेच विचार न करितां, राष्ट्रीय दृष्टीनेहि विचार केला पाहिजे. हिंदूंना जसे धर्मदृष्टीने जगावयाचे आहे, तसेच राष्ट्रदृष्टीनेहि जगावयाचे आहे. हिंदुस्थान हे हिंदूंचे राष्ट्र व्हावे आणि रहावे असे जर हिंदूंना खरोखरीच वाटत असेल, तर सांस्कृतिक दृष्टीनेहि त्यांनी हिंदूंचे संघटन करणे अवश्य आहे. सांस्कृतिक संघटन म्हणजेच राष्ट्रीय संघटन. कारण राष्ट्रीयत्वाची भावना ही संस्कृतीवर अधिष्ठित झालेली असते. युरोपांतील सर्व राष्ट्रांचा धर्म एक आहे, पण संस्कृति एक नाही. त्यामुळे, धर्मतः एक असलेले युरोप हे एक राष्ट्र न होतां, अनेक राष्ट्रांचे खंड होऊन बसले आहे. कारण, इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, जर्मनी वगैरे राष्ट्रांचा धर्म एक असला, तरी या प्रत्येक राष्ट्रांची संस्कृति भिन्न आहे. इतिहास, वाङ्मय, परंपरा हीं सर्व एकवटून संस्कृति होते असते, -या सर्वांच्या समुच्चयाने आणि संमेलनाने उत्पन्न होणाऱ्या सामुदायिक जीवनाला संस्कृति म्हणतात. धर्माचा संबंध संस्कृतीशी असतोच, असे नाही. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा उदय संस्कृतीच्या अभिमानांतून होत असतो. राष्ट्रीयत्व हे धर्मातीत आहे. हिंदु धर्म म्हणजे हिंदु संस्कृति नव्हे किंवा हिंदु राष्ट्रहि नव्हे. हिंदु संस्कृति आणि राष्ट्रीयत्व हीं हिंदु धर्मापासून भिन्न मानून, हिंदुधर्मीयांवरबरच संस्कृतीने आणि राष्ट्रीयत्वाने हिंदु असलेल्या अन्यधर्मीय लोकांचेहि संघटन केले पाहिजे. तरच हिंदु राष्ट्र निर्माण करण्याची हिंदूंची महत्वाकांक्षा सफल होऊन, हिंदुस्थान हे हिंदूंचेच स्थान

राहोल. मुसलमान, ख्रिस्ती इत्यादि अन्यधर्मीयांना आत्मसात् करून घेणे, त्यांना हिंदु संस्कृतीचा स्वीकार करावयाला भाग पाडून राष्ट्रीय आणि सांस्कृतिक दृष्टीने हिंदु बनविणे, हाच हिंदु राष्ट्र निर्माण करण्याचा एकमेव आणि खरा उपाय आहे.

मुसलमानांना केवळ हिंदु धर्मच नको आहे, असे नव्हे; त्यांना हिंदु संस्कृति नको आणि हिंदु राष्ट्रहि नको. हिंदु संस्कृतीविषयी त्यांना आत्मीयत्व वाटत नाही. भारतमूला ते आपली पुण्यभू मानावयाला तयार नाहीत. तशी स्थिति ख्रिस्ती बांधवांचो नाही. ते धर्माने जरी हिंदु नसले, तरी सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय दृष्टीने हिंदूच आहेत. भारतभू ही त्यांची केवळ पितृभूच नव्हे, तर पुण्यभूहि आहे. हिंदूंच्या धार्मिक वाङ्मयाला ते आपला 'जुना करार' मानतात; व त्याच्याविषयी धार्मिक दृष्टीने जरी नव्हे, तरी सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय दृष्टीने त्यांना निस्सीम आदर आणि अभिमान वाटतो. धर्मांतर म्हणजे जसे देशांतर नव्हे, तसेच भाषांतर, संस्कृत्यंतर किंबहुना समाजांतरहि नव्हे. ही गोष्ट पूर्वी बौद्ध, जैन, लिंगायत, शीख प्रभृति हिंदु धर्मातूनच बाहेर पडलेल्या अवैदिकांनी सिद्ध केली. वैदिक धर्माचा जरी एतत्पंथीयांनी त्याग केला, तरी ते मनाने, भाषेने, आचाराने, संस्कृतीने आणि राष्ट्रीयत्वाने हिंदूच राहिले. त्यामुळे सनातन वैदिक धर्माविरुद्ध बंड करूनहि त्यांचे हिंदु समाजातील स्थान भ्रष्ट किंवा नष्ट झाले नाही. या सान्या अवैदिकांना, धर्मतः हिंदु नसलेल्या लोकांना तुम्हीं आपल्या समाजांत घेतले, मग आम्हांलाच कां घेत नाही, असा प्रश्न आज ख्रिस्ती समाजाने हिंदु समाजापुढे टाकला आहे. त्या प्रश्नाला हिंदु समाज काय उत्तर देणार ? स्वत्वाच्या-स्वकीयत्वाच्या व्यापक भावनेने त्यांना आपले म्हणून उद्यांच्या विराट् हिंदु राष्ट्राच्या संघटनेचा पाया घालणार, की धर्माच्या संकुचित अभिमानाने प्रेरित होऊन त्यांचा अव्हेर करणार ? हिंदुस्थान हा हिंदूंचा देश रहावा, हिंदूंचे स्वतंत्र आणि समर्थ राष्ट्र या भरतखंडांत निर्माण व्हावे, अशी तळमळ जर हिंदुधर्मीयांना खरोखरीच लागलेली असेल, तर ते आपल्या संस्कृतीच्या उदार परंपरेकडे लक्ष देऊन, हिंदु ख्रिस्ती बांधवांना स्वकीयांत-स्वसमाजांत स्थान देतील, यांत शंका नाही. त्यांतच हिंदु आणि ख्रिस्ती या दोन्हीहि धर्मांचे राष्ट्रीय दृष्टीने कल्याण आहे.

— 'महाराष्ट्र,' ६ फेब्रुवारी १९२७

केवळ ध्येयासाठी

१५

सौ. इंदिराबाई सहस्रबुद्धे यांनी ही कादंबरी लिहिली असून, मुंबईच्या 'महाराष्ट्र साहित्य' या मासिकाचे धाडसी संपादक श्री. स. गो. विरकूड यांनी ती प्रसिद्ध केली आहे. ही कादंबरी स्वतंत्र नाही, ग्रॅट अॅलन या नामांकित इंग्रजी कादंबरीकाराच्या 'द वुमन व्हू डिड' (The woman who did) या विख्यात कादंबरीचे हें रूपांतर असून, तें बरेंच चांगलें साधलें आहे. इंग्लंडांत अलोकडे ज्या नवविचारप्रवर्तक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या, त्यांत या कादंबरीची गणना होते. स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा आत्यंतिक पुरस्कार या कादंबरीत केलेला असून, 'स्वातंत्र्य' या शब्दाचा उपयोग ज्या अर्थाने पुरुषांच्या बाबतीत केला जातो, त्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा उपभोग स्त्रियांना घेणे हें, सध्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत, किती दुष्कर आहे, हें या कादंबरीत उत्तम रीतीने दाखविलें आहे. समाजसत्तावादाच्या उदयाबरोबर जे अनेक प्रश्न पाश्चात्य देशांतून उपस्थित झाले, त्या सर्वांत स्त्रीस्वातंत्र्याचा प्रश्न अतिशय बिकट होऊन बसला आहे. स्त्री ही पुरुषाची भोगदासी आहे, ही कल्पना आतां कुणालाही हास्यास्पद वाटेल. मिलप्रभृति तत्वज्ञानी या कल्पनेचा फोलपणा सिद्ध केल्यावर,

स्त्री आणि पुरुष यांचा दर्जा सारखाच समजला जावा आणि जे राजकीय हक्क पुरुष अनेक शतके वहिवाटीत आले आहेत ते स्त्रियांनाहि मिळावे, येथपर्यंतच स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कल्पनेची धांव एकुणिसाव्या शतकांत गेली होती.

विसाव्या शतकांत, अनेक वर्षे अप्रतिहत प्रयत्न केल्यावर, स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला; व सामान्य व्यवहाराचा दृष्टीने तरी समान हक्कांचें माप त्यांच्या पदरांत पुरेपूर पडलें. परंतु स्त्रीस्वातंत्र्याची ही अभिनव कल्पना फक्त राजकीय हक्कांची कोंडी फोडूनच थांबली नाहीं. समाजातील रूढ नैतिक विचारांची बंधनेंहि तिला दुःसह वाटूं लागलीं; व धरणाचा बांध एकदां फुटला म्हणजे अडवून धरलेलें पाणी ज्याप्रमाणें अखेर सर्व प्रदेश व्यापून टाकतें, त्याप्रमाणें राजकीय हक्क मिळवून प्रबळ झालेल्या अबलांच्या या स्वतंत्र होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेनें रूढ सामाजिक, नैतिक आणि धार्मिक कोणतींच बंधनें पाळावयाचीं नाहींत, असें ठरविलें. या निरंकुश स्वातंत्र्याचा पुरस्कार प्रथम मेरी गॉडविन हिनें केला. स्त्रीपुरुषांचे परस्परांवर प्रेम असलें म्हणजे झालें, विवाहाच्या कृत्रिम बंधनानें स्वतःला जखडून घेण्याचें त्यांना कांहीं कारण नाहीं, या कल्पनेचा आविष्कार मेरी विल्स्टनकॅफ्ट गॉडविन हिनें आपल्या ग्रंथांतून केला; व तिचा जामात जगद्विख्यात इंग्रजी कवि शेले यानें ती कल्पना कृतींत उतरविण्याचें धाडस करून पाहिलें. परंतु, एकादें ध्येय कितीहि उज्ज्वल असलें, तरी तें आचरणांत आणतांना शक्याशक्यतेचा विचार नेहमीं करावा लागतो. ध्येय आणि रूढि यांच्या विरोधी भक्तिमुळेंच खरोखरी, समाजाच्या धारणेचा उच्छेद न होतां, त्याची सतत प्रगति होत जाते. अनेक शतकांपूर्वी वसलेल्या एकाद्या जुनाट शहराची पुनर्रचना करितांना, तें एकदम जमिनदोस्त न करतां, त्याचे जुने भाग थोडे थोडे पाडून, ज्याप्रमाणें त्याची नवीन धर्तीनें उभारणी करतात, तीच स्थिति समाजसुधारणेची आहे. परंतु ध्येयवादी हा शक्याशक्यतेचा विचार क्षणभरहि न करितां एकदम बोलण्याप्रमाणें वागावयाला प्रवृत्त होतो. शेलेनेंहि आपल्या दुसऱ्या लग्नाच्या वेळीं विवाहविधी न करण्याचा निश्चय केला. परंतु, आपल्या या वर्तनामुळें, संतति अनौरस ठरून, मुलांचें कायमचें नुकसान होईल, या भीतीनें शेवटीं त्यानें विवाहाच्या प्रचलित रूढीपुढें मान दाकविली. तथापि, शेलेनेंहि, जें आचरतां आलें नाहीं, तें उच्चारून दाखाविण्याचें व्रत मात्र आमरण निष्ठेनें चालविलें.

सामान्यतः विवाहसंस्था हें स्त्रीपुरुषांच्या संबंधाचें किंबहुना सामाजिक नीतिमत्तेचें परिणत आणि परमोच्च स्वरूप समजलें जातें. स्त्री आणि पुरुष यांनीं कांहीं काळ एकत्र रहावयाचें व अपत्यसंभवानंतर पुन्हा वेगळें व्हावयाचें, या प्रघाताला प्राचीन काळीं गोधर्म म्हणत असत. पण, या गोधर्मांमुळें स्त्रिया स्वरिणी आणि पुरुष स्वैच्छाचारी बनून संततीची आबाळ होते आणि समाजाचें शील बिघडतें असा दारुण अनुभव आल्यामुळें, प्राचीन भारतीय समाजानें त्या धर्माचा परित्याग केला. यासंबंधाची भारतांतील श्वेतकेतूची कथा कुणाला सांगितली पाहिजे असें नाहीं. अजूनहि रानटी जातींत हा धर्म अपभ्रष्ट किंवा अवशिष्ट स्वरूपांत रूढ असलेला दृष्टीस पडतो. मनुष्यजातीच्या बाल्यावस्थेंतील या गोधर्माचें पुनरुज्जीवन करणें अवश्य आहे, हें तत्व आज पुढें असलेल्या या कादंबरींत आधुनिक कल्पनांच्या गोंडस परिभाषेत प्रतिपादन केलें आहे, असें म्हटल्यास तें गैर होणार नाहीं. कारण, विवाहा-मुळें व्यक्तिस्वातंत्र्याची हानि होते, हा या कादंबरीतील सान्या तात्विक चर्चेचा निष्कर्ष आहे. एकाद्या स्त्रीचें एकाद्या पुरुषावर कांहीं काळ अत्यंत प्रेम बसलें, तरी त्या प्रेमाला पुढें कधीहि ओढोट लागणार नाहीं, असें कुणी सांगावें ? आणि, प्रेमाच्या पहिल्या उद्रेकाच्या भरांत केलेला विवाह, तें प्रेम ओसरून गेल्यावर, पुढेंहि त्यांना सुखकर होईल, असें कोण म्हणेल ? तेव्हां, प्रेम हें जोंपर्यंत टिकेल, तोंपर्यंतच स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र किंवा विभक्त राहून संसारयात्रा वहिवाटाची आणि सें नष्ट होतांच पुन्हा वेगळें व्हावें, हें उत्तम. लग्न म्हणजे जन्मठेप, आमरण एकत्र नांदण्याची खुषीची सक्ती, हा जो प्रकार आज होऊन बसला आहे, त्याचें उच्चाटन झालें पाहिजे. ज्याच्यावर आपलें प्रेम नाहीं, जो संस्कृतीनें किंवा गुणांनीं आपल्याला योग्य नाहीं, अशा पुरुषाबरोबर, केवळ त्याच्याविषयीं एक वेळ मनांत प्रेमविकार उद्भवला म्हणून अगर समाजाच्या मुर्वतीला मान देण्याकरितां, आमरण एकत्र राहण्याचा प्रसंग येणें, ही एक घोर शिक्षाच होय. जिच्याविषयीं आपल्या अंतःकरणांत यत्किंचितहि प्रेम नाहीं, अशा व्यक्ति-बरोबर पति किंवा पत्नी या नात्यानें सगळा जन्म घालविण्याची पाळी यावी, यापरतें दुसरें दुर्भाग्य तें कोणतें ? टॉल्स्टॉयनेंहि आपल्या ' अॅना कॅरेनिना ' या कादंबरींत हें लग्नाचें कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अत्यंत धनाढ्य आणि

परामर्श

राजकारणपटु अशा सरदाराशीं अनाचें लग्न झालेलें होतें. तिला कोणत्याहि सुखाची वाण नव्हती; व पुत्रलाभामुळें तिच्या संसाराचेंहि सार्थक झालें होतें. परंतु, ज्याला पतिप्रेम म्हणतात, त्याचा अनुभव मात्र तिला कधींच आला नव्हता. वैभवाच उपभोग किंवा पुत्रजन्माचा आनंद यांनीं अंतःकरणाची तळमळ शमत नाहीं. त्रोन्स्कीला पाहिल्यावर त्याच्याविषयीं अननुभूत आणि अमर्याद असें प्रेम तिच्या अंतःकरणांत एकदम उत्पन्न झालें; व जग ज्याला व्यभिचार म्हणतें, तसल्या त्या प्रेमाखातर तिनें अखेर भरल्या संसारांतून उठून पतिवर, पुत्रावर आणि प्राणांवरहि पाणी सोडलें.

हा स्वैराचार किंवा मनाला इष्ट वाटेल तोंवर स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र रहाण्याची ही कल्पना कितपत व्यवहार्य आहे? समाजाच्या धारणेला आणि संततीच्या उन्नतीला ती कितीशी पोषक होईल? एकादें ध्येय हें केवळ उज्ज्वल दिसतें म्हणून त्याचें अनुकरण करणें योग्य होणार नाहीं. स्त्रीपुरुषांनीं फक्त एकमेकांवर प्रेम असेल तोंपर्यंत एकत्र रहाण्याची ही कल्पना अगदींच अभिनव किंवा अपरिचित नाहीं. फ्लेटोनें तिचें विवेचन केलें असून, तें अगदीं तर्कशुद्ध वाटतें. परंतु, एकादें तत्व काय किंवा सत्य काय, तें केवळ तर्कशुद्ध आहे येवढ्यामुळेच कांहीं ग्राह्य ठरत नाहीं. उलट, व्यवहारांत वापरावयाला शुद्ध सुवर्णाचें नाणें हें जसें योग्य समजलें जात नाहीं, तसेंच असल्या ऐकांतिक तत्वांचेंहि आहं. खुद्द मेरी विल्हेमनकॅफ्टनें गोंडविनशीं आपलें रीतसर लग्न होण्यापूर्वीं विवाहरहित अशा निव्वळ प्रणयप्रधान सहजीवनाचे जे प्रयोग करून पाहिले, ते कितपत सुखावह किंवा यशस्वी झाले? किंबहुना, आपला पूवाचा प्रियकर कें, इमले याच्या व्यभिचारामुळे जिवाला वैतागून गेलेल्या या हताश ध्येयवादिनीला गोंडविनसारखा उदारधी समानधर्मा भेटल्या-मुळेच स्त्रीपुरुषांच्या बौद्धिक साहचर्याचें तिचें मनोज्ञ स्वप्न मूर्तावस्थेला येऊं शकलें की नाहीं? मनुष्याचे मनोविकार हे इतके प्रबळ आणि क्षणिक असतात कीं, त्यांनाच प्रमाण मानून वागण्याची जर त्याला मुभा आणि मोकळीक दिली, तर सुखप्राप्तीच्या बाबतींत त्याची स्वतःची तर फसवणूक होईलच, पण समाजाची अवनति व्हावयालाहि विलंब लागणार नाहीं. 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः' हें तत्व सामान्य जनांना लावून कसे चालेल? निष्ठुर सामाजिक

नीतीचा कांटेरी लगाम तोंडांत आहे, म्हणूनच त्यांच्या पाशवी विकारांना कांहीं तरी आळा बसतो. सामान्य स्त्रीपुरुषांना जर मनाला मानेल तसे वागण्याची मोकळीक दिली, तर अनाचाराला ऊत येऊन बेबंदशाही माजेल; व उत्सृंखल व्यभिचारांत स्त्रीपुरुषसंबंधाचे पर्यवसान होईल. या कादंबरीची नायिका शालिनी ही जितक्या उदात्त विचारांची आणि विशुद्ध वर्तनाची स्त्री आहे, तितक्या नमुनेदार वर्तनाच्या सर्व स्त्रिया आणि पुरुष झाल्यावर, आजचे सामाजिक निर्बंध नष्ट करावयाला हरकत नाही. परंतु, पाशवी विकार हे जोंपर्यंत मानवी अंतःकरणांतून समूळ नष्ट झालेले नाहीत, तोंपर्यंत विवाहसंस्था जरी जुलमी वाटत असली, तरी ती अत्यंत अवश्य आहे, असेच कुणीहि म्हणेल. अशा संस्थांच्या आवश्यकतेची चर्चा करतांना मेरी गॉडविन किंवा शैले यांच्यासारख्या ध्येयवादी व्यक्तींचाच केवळ विचार करून चालत नाही. ज्यांना आपले मनोविकार क्षणभरहि आवरत नाहीत आणि कायद्याची दहशत डोळ्यांपुढे असल्यामुळेच केवळ जे दुराचारापासून परावृत्त होतात, त्या कोट्यवधि मनुष्यप्राण्यांच्या मनेनियमनाचाच विचार असल्या संस्था स्थापना करितांना केलेला असतो. खुद्द युरोपांतहि या तत्वाला उचलून धरावयाला आज तेथील स्वातंत्र्यप्रिय समाज तयार नाही, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.

तरीसुद्धां, महाराष्ट्रीय समाजाला हे अभिनव तत्व कादंबरीच्या रूपाने विशद करून सांगितल्याबद्दल सौ० इंदिराबाई सहस्रबुद्धे या अभिनंदनाला पात्र आहेत. कारण नवीन विचार समाजाच्या कानांवर पडल्याने कोणतीच हानि होणार नाही. शिवाय, लेखिकेने कादंबरीतील विचारचर्चा अगदी गंभीर आणि व्यवस्थित पद्धतीने केली असल्यामुळेहि, निव्वळ तत्वाचा वाद सोडला, तर पुराणमताभिमान्यांनाहि ती कादंबरी म्हणून आवडावयाला हरकत पडणार नाही.

—‘महाराष्ट्र,’ ३ सप्टेंबर १९२४

हिंडलग्याचा प्रसाद

१०

आचार्य दत्तात्रेय बाळकृष्ण ऊर्फ काकासाहेब कालेलकर यांनी हा ग्रंथ लिहिला आहे. म. गांधी यांचे केवळ बहिष्कर प्राणच असे जे अंतेवासी शिष्य आहेत, त्यांत कालेलकरांची गणना प्रामुख्याने होते. गेली सोळा वर्षे ते महात्माजींच्या साक्षिण्यांत रहात असून, त्यांच्या 'नवजीवन' पत्राचेहि ते कांहीं काळ संपादक होते; व सरदार वल्लभभाई पटेल किंवा श्री. राजगोपालाचार्य यांच्या इतके जरी त्यांचे नांव, केवळ त्यांच्या शालीनतेमुळेच, गाजलेले नसले, तरी महात्माजींनी हाती घेतलेल्या हर एक चळवळींत त्यांनी आपल्या पुत्रासह निष्ठेने भाग घेतलेला असून, त्याबद्दल अनेक वेळा बंदिवासहि भोगला आहे. किंबहुना, गांधीजींशीं ते इतके कांहीं समरस झालेले आहेत कीं, ते महाराष्ट्रीय असूनहि गुजराती भाषा मातृभाषेपेक्षांहि अधिक सुंदरतेने लिहितात; व गुजराती वाङ्मयांत गांधीजींच्या उदयापासून उद्भूत झालेल्या नवचैतन्याचे श्रेयहि त्यांच्या कर्तबगारीला दिले जाते. अर्थात् काकासाहेबांचा सहवास हा जसा आजवर गुजरातला लाभला, तसेच त्यांचे हृद्गतहि आजवर गुजराती भाषेतूनच प्रकट झाले. 'उत्तरेकडाल भिंती' म्हणून जे त्यांचे एक मराठी पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे, तेहि

मूळ गुजरातीचा मराठी अनुवाद होय. तेव्हां, आज पुढे असलेला ग्रंथ हाच या तपस्वी पुरुषाचा महाराष्ट्राला आणि मराठी भाषेला मिळालेला 'प्रसाद' म्हटला पाहिजे; व तो महाराष्ट्रांत सर्वत्र आदरपूर्वक वाचला जाईल, याबद्दल आम्हांला शंका वाटत नाही. कारण, त्यातील विचार हे महात्माजींच्या तत्त्वज्ञानाचे प्रतिध्वनि असून, काकासाहेबांसारख्या अधिकारी पुरुषाच्या लेखणीतून ते व्यक्त झालेले असल्यामुळे, गोमुखीतून पढणाऱ्या तीर्थजलाप्रमाणे, त्यांची आदरणीयता द्विगुणित झाली आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाला ग्रंथ म्हणण्यापेक्षां त्रुटित लेखांचा संग्रह म्हणणेच अधिक समर्पक होईल. पण, टकळीवर सूत कांतताना, कर्नाटकांतील एक प्रमुख कायकर्ते श्री. पुंडलीकजी यांच्याशी चर्चा करित, लिहिलेले हे लेख जरी दिसावयाला त्रुटित असले, तरी त्यांत उद्देशाचा एकसूत्रीपणा मात्र अखंड आढळतो. हा उद्देश म्हणजे खेडगांवांची पुनर्घटना. ग्रामोद्धाराची चळवळ ही ब्रिटिश नोकरशाहीच्या कृपेने अलिकडे बादशाही चळवळ होऊन बसली असून, कमरेला खादीचा पंचा गुंडाळणाऱ्या स्वयंसेवकापासून तो मस्तकावर रत्नखचित मंदिर धारण करणाऱ्या संस्थानिकापर्यंत सर्वच दर्जाच्या व्यक्ति तीत वावरतांना आढळतात. पण या चळवळीत उपयुक्तेपेक्षां प्रदर्शनाचाच भाग अधिक असतो. त्यामुळे, वनभोजनाचे दरबारी समारंभ खेड्यांतल्या आंबराईतून उठून जरी बिचान्या खेडुताला शहरांतील प्रतिष्ठितांचे रंगढंग पहावयाला मिळाले, तरी तो स्वतः मात्र आहे त्या स्थितीतच रहातो. याचे कारण असे की, वर्षाकांठी मोटारीतून खेड्याची फेरी करून येऊन ग्रामोद्धाराचे पुण्य पदरी पाडून घेणाऱ्या या दरबान्यांच्या पोटी जशी खेड्याविषयीची जिवंत कळकळ नसते, तसेच तेथील परिस्थिती-विषयीचे वास्तविक ज्ञानहि नसते. त्या दृष्टीने हे पुस्तक खेड्यांतून चळवळ करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना निस्संशय दिशासूचक होईल. कारण, त्यांत खेड्यांतील लोकांची रहाणी, अडचणी वा गरजा लक्षांत घेऊन, खेडुतांच्या पुढे असलेल्या हर एक प्रश्नाची चर्चा जिव्हाळ्याने केलेली आहे. 'खेड्यांतील पक्षापक्षी,' 'जातीजातीं-तील संबंध,' 'सावकार,' 'कर्ज,' 'कोर्टबाजी,' 'उधळपट्टी' 'ग्रामवृद्ध' इत्यादि प्रकरणांतून काकासाहेबांनी केलेली ग्रामोद्धाराच्या निरनिराळ्या प्रश्नांची चिंतनिका जितकी मार्मिक, तितकीच कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शक होण्यासारखी आहे.

मात्र, या चिंतनिकेंत कालेलकरांनीं व्यक्त केलेले सर्वच विचार मान्य होण्यासारखे आहेत, असें नाही. ते गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचे नैष्ठिक अभिमानी असल्यामुळे, त्यांच्या सान्याच लेखांतून जुन्याच्या पुनरुज्जीवनाविषयीची, म्हणजे निसर्गाप्रत परत जाण्याची (back to nature), तळमळ आणि तज्जन्य विसंगति आढळून येते. उदाहरणार्थ प्रस्तुत ग्रंथांतील 'सावकार' हेंच प्रकरण घ्या. गांधीजी हे जरी साम्यवाद्यांप्रमाणे खाजगी मालमत्ता नष्ट करावी असें म्हणत नसले, तरी "सर्व सुखी रहातील अशा बेताने संपत्तीची धर्म्य वाटणी" करावी अशा मताचे ते आहेत. हे त्यांचे मत अमलांत आणल्यावर मग सावकारांचा, म्हणजे पैसा सांठवून त्याचा व्यापार करणाऱ्या लोकांचा, वर्ग रहाणार कुठून ? कारण, धर्म्य वांटणी म्हटली, म्हणजे तीत द्रव्याच्या अनावश्यक संप्रहाला वाचव उरत नाही. पण, गांधीजींच्या या मताचा अभिमान वहाणाऱ्या कालेलकरांनीं सावकारीची जी तरफदारी त्या प्रकरणांत केली आहे, ती वाचून नवल वाटते. त्यांच्या तरफदारीचा मुद्दा एवढाच आहे की, जुन्या काळा सावकार हा 'नीतिशून्य कलाल' बनला नव्हता. पण, हे त्यांचे भावनामूलक विधान हिंदी शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाच्या कसोटीवर टिकण्यासारखे नाही. चक्रवाढ व्याजाची हिंदुस्थानांत पुरातन काळापासून रूढ असलेली अमानुष पद्धतच मुळीं त्यांच्या या विधानाचा इनकार करावयाला पुरेशी आहे. 'कुणालाहि बुडूं किंवा मोडूं न द्यावयाचा' त्याचा जो बाणा काकासाहेबांनीं वर्णन केला आहे, त्याचा अर्थ इतकाच की, तो व्याजाच्या पोटी या कर्जदारांना राववून घेऊन एक प्रकारची मुदतबंद गुलामगिरी समाजांत निर्माण करित असे. या गुलामगिरीची माहिती कालेलकरांना नसेल, असें थोडेच ? पण, गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानांत भांडवलशाहीला जगावयाला भरपूर संधि दिलेली असल्यामुळेच, एरवीं शेतकऱ्यांच्या कल्याणाची पोटीतडीक धरणाऱ्या त्यांच्या या पट्टशिष्यानें सावकारीचे हें असमंजस आणि अनुचित समर्थन केले असावे. सहकारी चळवळीवरील त्यांचा रागहि न्याय्य वाटत नाही. आज जरी कदाचित् ती चळवळ सदोष रीतीनें चालविण्यांत येत असली, तरी तिची उपयुक्तता सर्व जगांत मान्य झालेली असून, शेतकरीवर्गाला हात देण्याच्या बाबतींत, आयर्लंड-प्रमाणे हिंदुस्थानांतहि, तांचे अखेर अधिक प्रभावी ठरेल, अशी खात्री वाटते.

सामाजिक पुनर्घटनेविषयी जे विचार त्यांनी या ग्रंथातील 'वर्णव्यवस्था', 'सप्तवर्ण्य' इत्यादि लेखांतून प्रकट केले आहेत, तेहि पटण्यासारखे नाहीत. गांधीजी हे अस्पृश्यतेचे द्वेष असले, तरी वर्णाश्रमधर्माचे कट्टे पुरस्कर्ते आहेत, हे प्रसिद्धच आहे. अर्थात् कालेलकरांचे वर्णव्यवस्थेविषयीचे विवेचनहि त्याच स्वरूपाचे असून, त्यांत धड जुन्याला जगावयाला वाव नाही व नव्याला वाढावयाला संधि नाही. गुणकर्माच्या पायावर उभारलेली त्यांची सप्तवर्ण्याची कल्पना मोहक असली, तरी अव्यवहार्य वाटते. गुणकर्मावरून एकदां वर्ण ठरले किंवा ठरवले की, त्या वर्णाचा अभिमान आणि ते कायम टिकविण्याचा उद्योग ही दोन्ही सुरु होतील; व त्यांतून पुन्हा जातिभेद आपोआप उत्पन्न होईल. किंबहुना जातिभेदाच्या उत्पत्तीचा इतिहासच सुळी या प्रकारचा आहे. अशा स्थितीत चातुर्वर्ण्य आणि सप्तवर्ण्य यांच्या स्थापनेच्या गोष्टी बोलण्यांत काय अर्थ? पण, कालेलकरांच्या या लेखांतून विवाद्य विधाने भरपूर असली, तरी त्यांत चिंतनाला प्रवृत्त करण्याचे सामर्थ्य असल्यामुळे, ग्रामसंघटना काय किंवा समाजरचना काय, या दोहोंचाहि विचार आस्थेने करणारांना त्यांचा हा 'प्रसाद' सेवनीय वाटेल.

— 'महाराष्ट्र,' १५ जुलै १९३४

श्री. वि. स. खांडेकर यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. कथालेखनाच्या क्षेत्रांत श्री. खांडेकर यांच्या इतकें तरल सव्यसाचित्व प्रकट केलेला साहित्यिक आज महाराष्ट्रांत दुसरा क्वचितच सांपडेल. कादंबरी आणि लघुकथा यांची जात जरी एक समजली जात असली, तरी त्यांचें स्वरूप मात्र अत्यंत भिन्न आहे; व त्यांच्या रचनेला अर्थातच कौशल्यहि अगदी निराळ्या प्रकारचें लागतें. पर्वताच्या कुशीतील अखंड शिळेवर जसें खोदकाम करितां येतें, तसेंच हस्तिदंताच्या टीचभर तुकड्यावरहि तें करितां येतें. पण, म्हणून कांहीं एकाच कारागिराला हीं दोन्ही कामें साधतां, असें नाहीं. एकाचा विशेष भव्यपणा, तर दुसऱ्याचा नाजूकपणा हा असतो. त्यामुळे या दोन्ही प्रकारच्या शिल्पांत सारखें यश मिळवावयाला अगदी वेगळ्या प्रकारचें रचनाचातुर्य अवश्य असतें. उत्तम कादंबरीकार हा पुष्कळदां उत्तम कथालेखक असूं शकत नाहीं, तो याच कारणामुळे. टॉल्स्टॉयनें जशा कादंबऱ्या पुष्कळ लिहिल्या, तशाच लघुकथाहि लिहिल्या; व त्यांतील कांहीं तर अत्यंत सरस आहेत. पण, रशियन टीकाकार कथालेखक म्हणून टॉल्स्टॉयकडे वाट दाखवित नाहींत, तर पुष्किनकडे दाखवितात. कै. हरिभाऊ आपटे यांनीहि कादंबऱ्यांप्रमाणें

गोष्टी विपुल लिहित्या आहेत. पण, हरिभाऊंचें कथालेखनांतील प्रभुत्व मान्य करूनहि रसिक उत्कृष्ट कथालेखक म्हणून श्री. वि. सी. गुर्जर यांचीच तारीफ त्या वेळीं करित होते. आजहि प्रो. वा. म. जोशी, श्री. भा. वि. वरेरकर किंवा प्रो. ना. सी. फडके या महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य कादंबरीकारांनीं कथावाङ्मय कांहीं थोडें निर्माण केलें आहे, असें नाही. पण, लघुकथांविषयीं विचार करितांना विद्यार्थी, दिवाकरकृष्ण, य. गो. जोशी, सरदेसाई, रघुवीर किंवा दौंडकर यांचीं नावें जितक्या झटकन मनांत येतात, तितकीं तीं या लेखकांचीं येत नाहीत. याला अपवादात्मक उदाहरण असें फक्त श्री. खांडेकर यांचेंच दिसतें. लघुकथालेखकांत त्यांना अप्रपूजेचा मान महाराष्ट्रांतलि वाचकवर्गाच्या बहुमतानें पूर्वीच दिलेला असून, त्यांच्या 'दोन ध्रुव' या गत वर्षीं प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीनें त्यांना कादंबरीकारांतहि श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून दिलें आहे.

'उल्का' आणि 'दोन ध्रुव' हीं जुळीं भावंडें असल्याचें श्री. खांडेकर यांनीं जाहिर केलें आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, प्रत्येक टीकाकार या भावंडांतलें साम्य हुडकून काढण्याचा प्रयत्न करितो; व त्यांत अपेश येतांच 'उल्के' ला हीणकस ठरवून मोकळा होतो. पण, 'उल्का' आणि 'दोन ध्रुव' हीं जुळीं भावंडीं असलीं, तरी तीं कल्पनासृष्टीतली, वस्तुसृष्टीतलीं नव्हत. अर्थात् त्यांचा तोंडवळा सारखा असूं नये किंबहुना दोन ध्रुवांइतकें अंतर त्यांच्या स्वरूपांत आढळावें, यांत नवल नाही. 'दोन ध्रुवां' त जो कल्पनाविलास आणि जें लालित्य आहे, तें 'उल्के' त त्या प्रमाणांत दृष्टीस पडत नाही, ही गोष्ट खरी. पण त्याचें कारण या दोन कादंबऱ्यांच्या रचनेंतील मूलभूत फरक. 'उल्का' ही आत्मवृत्तपर कादंबरी आहे; - प्रणयप्रपातावरून ठेंवकळत खालीं गेलेली एक ध्येयवादिनी आपली जीवितकथा तींत सांगत असते. अर्थात् 'दोन ध्रुवा' मध्यें जसें कथानकाच्या चित्रणाला प्राधान्य मिळालें आहे, तसें या कादंबरींत मनोभावनांच्या विश्लेषणाला प्रामुख्य मिळालें आहे. त्यामुळे 'दोन ध्रुवा' पेक्षां ही कादंबरी कमी तरल पण जास्त सखोल आणि कमी रमणीय पण जास्त हृद्य झाली आहे. दरिद्री माणसाला समाजसुधारणेचा प्रयोग कसा मानवत नाही व त्याचा ध्येयवाद कसा धुळीला मिळतो, याचें अत्यंत हृदयस्पर्शी चित्र या कादंबरींत 'उल्के' च्या वडिलांच्या रूपानें रेखाटलेलें आढळतें. उलट, हल्लींच्या तरुण पिढींत जी बेजबाबदार

प्रणयपिपासा बोकळली आहे, तिचे मासले ' उल्के ' ला कांहीं दिवस स्वतःच्या प्रणयपाशांत गुंतवून नंतर फर्शी पाडणाऱ्या वसंतराव आणि माणिकराव या युवकांच्या चंचल चारित्र्यांत पहावयाला मिळतात. एकीकडे ध्येयवादी पिता आणि दुसरीकडे भोगलोलुप युवक या दोहोंच्या विरोधी आकर्षणाच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या ' उल्के ' च्या जीवनाची कुतरओढ श्री. खांडेकर यांनी अत्यंत हळुवारपणाने या कादंबरीत रेखाटली आहे.

' कुतरओढ ' हा शब्द कोणाला कदाचित् कडक वाटेल. पण प्रणयलोलुपांच्या जाळ्यांत सांपडून वदनाम झालेल्या तरुण मुलींच्या आयुष्याइतकें जगांत दुसरें काय अनुकंपनीय असूं शकेल ? हाडोंच्या ' ए पेअर ऑफ ब्लू आइज ' या कादंबरीत अशाच एका मुलीच्या जीवनाचें कसें मातेरें झालें, याचें वर्णन केलेलें आहे. पण त्या कादंबरीत ती मुलगीच स्वतः तिच्या दयितांपेक्षां जास्त चंचल असल्याचें दाखविलें आहे. उलट श्री. खांडेकर यांची ' उल्का ' ही स्वतः चंचल नाही; तर घरच्या परिस्थितीमुळे आणि त्याहिपेक्षां प्रेमिकांच्या चांचल्यामुळे तिला अनिच्छेनें चंचल व्हावें लागतें. मनोभावानें प्रेम एकावर करावें, त्याच्याशीं समर्याद किंवा असमर्याद प्रणयचेष्टाहि घडून याव्यात व त्यानें लाथाडल्यामुळे शेवटीं बोहत्यावर मात्र भलत्याच्याच गळ्यांत माळ घालण्याचा प्रसंग यावा, असे विचित्र प्रकार आज किती तरी मुलींच्या बाबरींत घडत आहेत. त्यांतलाच एक प्रकार श्री. खांडेकर यांनी ' उल्के ' च्या रूपानें वाचकांच्या पुढें ठेवला असून, पुरुषप्रणयाचें चांचल्य, स्त्रीची परवशता आणि या दोहोंचा संकलित परिणाम म्हणून होणारा तिच्या जीवनाचा विचका याचें विदारक वर्णन त्यांनी तिच्या मुखानें करविलें आहे. पूर्वी मुली पहाण्याची जी पद्धत होती, तिला आतां आम्ही हंसतो. पण आतां मुलींशीं चाळे करण्याची (Flirt), त्या पहाण्यापेक्षां कितीतरी उपद्रवकारक आणि अपमानास्पद, पद्धत पडत चालली असून, तिनें मुलींचें आयुष्य हागळलें, क्वचित् नासलेंहि जात आहे. आधुनिक मुलींच्या आयुष्यांतील हे प्रणयाचे आणि पतनाचे प्रसंग म्हणजेच ' उल्का '.

' उल्के ' च्या या करुणकहाणीला उदात्तता यावयाला जसें एका बाजूनें तिच्या पित्याचें ध्येयनिष्ठ दारिद्र्य कारण झालें आहे, तसाच दुसऱ्या बाजूनें तिचा

बालमित्र चंद्रकांत याचा उज्ज्वल आत्मयज्ञ कारण झाला आहे. किंबहुना, 'उल्के-'
च्या प्रणयपिपासु जीवनांत आजच्या प्रभावी राजकीय विचारांचा ओघ सोडून
देऊन त्यांत जर वैचित्र्य कोणी उत्पन्न केलें असेल, तर तें चंद्रकांतानें. त्याच्या
त्यागबुद्धीचा आणि ध्येयवादित्वाचा अंतःप्रवाह या कादंबरींत आरंभापासून अखेर-
पर्यंत वहात रहातो; व त्या प्रवाहांतील तुषारांनी तिच्यातील जे जे प्रसंग फुललेले
आहेत, ते ते अतिशय मनोहर वाटतात. श्री. खांडेकर यांची शैली जात्याच
अत्यंत कल्पकतापूर्ण. " भावना ही गंधारीसारखी आहे, डोळस असूनहि ती
आंधळ्यासारखी वागते, " असली सुंदर सुभाषितें त्यांच्या लेखणीतून अगदीं
सहजासहजो उतरतात. परंतु चंद्रकाताची पत्रें, त्यांचें संभाषण, त्याच्या भेटीचे
प्रसंग-या साऱ्यांचें वर्णन करितांना त्यांच्या कल्पकतेला जणुं बहर आला आहे.
' उल्का ' आणि ' चंद्रकांत ' यांच्या रूपानें तरुण पिढीचीं दोन प्रतीकें श्री.
खांडेकर यांनी वाचकवर्गापुढें ठेवली आहेत; व तीं त्याच्या विचारांना जोरानें
चालना देतील, यांत शंका नाहीं.

—' महाराष्ट्र, ' ६ जानेवारी १९३५

घोरपडे घराण्याचा इतिहास

११

महाराष्ट्राच्या इतिहासांत गाजलेल्या मुचोळच्या घोरपडे घराण्याचा हा इतिहास पुण्याचे विख्यात संशोधक श्री. दत्तात्रय विष्णु आपटे यांनी संपादन केला आहे. तीस वर्षांपूर्वी मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संशोधनासंबंधाने लिहितांना कै. राजवाडे यांनी अशा आशयाचे उद्गार वैयागाने काढले होते की, जुन्या पराक्रमी घराण्यांतील विद्यमान व्यक्तींनी पूर्वजार्जित जहागिरींची किंवा संस्थानांची उत्पत्ते सुखविलासांत खर्च करावी व आम्ही संशोधकांनी स्वतःच्या रक्ताचे पाणी करून त्यांच्या घराण्यांचे इतिहास उजेडांत आणावे, हा कोठला न्याय ! सुदैवाने गेल्या वीस वर्षांत ही स्थिति बदललेली असून, बडोदे, ग्वाल्हेर, इंदूर, मिरज, इचलकरंजी इत्यादि संस्थानांच्या अधिपतींनी व बुंदेले, चंद्रचूड, जाधव, पुरंदरे, फाळके इत्यादि जहागिरदारांनी आप आपल्या घराण्यांविषयीचे कागदपत्र स्वतःच्या खर्चाने प्रसिद्ध केले आहेत. पण त्यांतहि एक वैगुण्य बहुधा आढळते. ते असे की, हे कागदपत्र आपल्या घराण्याचा खरा इतिहास प्रकाशांत आणण्याच्या हेतूपेक्षा, त्याची प्रतिष्ठा प्रदर्शित करण्याच्या बुद्धीनेच बहुधा प्रकाशित केले जात असल्याकारणाने, त्यांचे संपादन पुष्कळां इतिहाससंशोधनाचा गंधहि नसलेल्या दरबारी आश्रितांकडून

करविले जाते. त्यामुळे, संपादनाचे काम शास्त्रशुद्ध न होऊन शिवाय त्या कागदपत्रांच्या आधाराने जी इतिहासाची सजावट केली जाते, तीहि एकतर्फी आणि विकृत असते. पण प्रस्तुत ग्रंथ हा या सामान्य अनुभवाला अपवाद आहे. त्याचे संपादन श्री. द. वि. आपटे यांच्यासारख्या कसलेल्या संशोधकाने केले असून, ते इतके सर्वांगसुंदर झाले आहे की, उत्कृष्ट संपादनाचा आदर्श म्हणूनच खरोखरी त्याचा गौरव करावा लागेल.

प्रस्तुत ग्रंथांत घोरपडे घराण्याची अप्रकाशित बखर व पूर्वी अन्यत्र प्रसिद्ध झालेली त्या घराण्याविषयीची चाळीस फर्माने छापली आहेत. घोरपडे घराण्याची ही बखर इतिहासाच्या अभ्यासकांना अनेक दृष्टींनी अपूर्व वाटेल. कारण, ती एका मुसलमान विद्वानाने लिहिलेली असून, सवा दोनशे वर्षांपूर्वी, म्हणजे संभाजीच्या कारकीर्दीत, तिची रचना झालेली आहे. हा लेखक विजापूरच्या काजी घराण्यांतला असून, शहाजी राजे यांना पकडण्याचा प्रयत्न करणारे व शिवाजी महाराजांकडून मारले गेलेले बाजीराजे घोरपडे यांची आणि त्यांच्या पराक्रमी पुत्रांचीहि कारकीर्द त्याने पाहिलेली होती. आपल्या बखरीच्या उपसंहारांत तो म्हणतो, "ईशकृपेने सुलतान अल्लाउद्दीन बहामनी व राणा सुजनसिंह यांच्या कालापासून या वेळेपर्यंत म्हणजे...बादशहा अवरंगजेब यांच्या कारकीर्दीचे व राजा मालोजी घोरपडे बहादूर यांच्या स्थितीचे वर्णन मज देनाकडून झाले. मी विजापूरच्या आयमादारांपैकी आहे. पुरातन कालापासून माझ्या पूर्वजांवर घोरपडे राजांची दया व कृपा असे. बाजीराजे यांनी माझ्या वडिलांपाशी फारशीचा अभ्यास केला होता. तसेच मालोजी घोरपडे म्हणजे बाजीराजांचे चिरंजीव यांचा व माझा फार स्नेहसंबंध आहे. या स्नेहसौजन्याच्या संबंधामुळे यांनी मजपुढे अशी इच्छा दर्शविली की, आपल्या पूर्वजांच्या परिस्थितीचे वर्णन करावे म्हणजे त्यांचे स्मारक होईल. या उद्देशाने राजघराण्याचे दप्तरदार अशा शिवानंदशर्मा नांवाच्या वृद्ध ब्राह्मणास पुरातन कागदांसह त्यांनी मजकडे पाठविले. ते कागद आणि यांच्या घराण्याचे हिंदी भाषेतले कथानक आणि सनदा व परवाने हे त्यांनी मला दाखविले आणि त्यांचा मजकूर समजावूनहि सांगितला. सनदा व परवाने जे बादशहाने दिले होते, ते पहाण्यांत आले. तसेच पूर्वीच्या इतिहासावरूनहि मदत

घेण्यांत आली. त्यामुळे हे पुस्तक तयार झाले. गुणज्ञ लोक हे पुस्तक पसंत करतात, अशी आशा आहे.” या उताऱ्यावरून प्रस्तुत बखरीचे स्वरूप व तिची विश्वसनीयता यांची कल्पना येईल. ही बखर खरोखरीच इतक्या सफाईने आणि साधार लिहिलेली आहे की, दोनशे वर्षांपूर्वी तिच्या लेखकाने प्रकट केलेल्या आशे-प्रमाणे गुणज्ञ लोक तिची निस्संशय प्रशंसा करतील.

घोरपडे घराण्याची ही बखर जितकी उत्कृष्ट आहे, तितकीच श्री. आपटे यांनी तिला लिहिलेली प्रस्तावनाहि उत्कृष्ट आहे; व कै. राजवाडे यांनी आपल्या साधनांच्या चवथ्या, सहाव्या आणि आठव्या खंडांना लिहिलेल्या प्रस्तावना किंवा कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी इचलकरंजीच्या इतिहासाला लिहिलेली प्रस्तावना यांच्याप्रमाणेच श्री. आपटे यांची ही प्रस्तावना ऐतिहासिक संशोधनांत क्रांतिकारक ठरेल. त्या दृष्टीने, तलवारीच्या तेजाळ पात्याला तितक्याच तेजस्वी रत्नांची मूठ लाभावी, तसा ‘समसमां संयोगा’चा प्रकार प्रस्तुत प्रस्तावनेच्या बाबतीत झालेला आहे, असे म्हणावयाला हरकत नाही. घोरपडे हे मूळचे चितोडच्या शिसोद्यांच्या राणावंशांतले. चितोडची गादी आपल्याला मिळण्याची आशा नष्ट झाल्यामुळे विषण्ण झालेला राणा सुजनसिंग हा १३३४ मध्ये दक्षिणेत आला; व त्याच्या-मागून दहा अकरा वर्षांनी दक्षिणेत उतरलेला बहामनी घराण्याचा संस्थापक अल्लाउद्दिन हसन गांगो याच्या आश्रयाने त्याचा उत्कर्ष झाला. सुजनसिंगापासून तो बाजीराजे घोरपडे यांच्यापर्यंत सोळा पिढ्यांचा इतिहास या ग्रंथातील बखरीत दिलेला आहे. वस्तुतः शिसोदे हे मुसलमानांचे हाडवैरी. किंबहुना, मुसलमानांच्या सार्वभौम सत्तेला शह देण्याच्या यशस्वी प्रयत्नांबद्दल जर इतिहासांत कोणती घराणी नांवाजलेली असतील, तर ती फक्त शिसोदे आणि भोसले यांचीच. अर्थात् भोसले हे सुजनसिंगाचे वंशज म्हणजे, दक्षिणेत आल्यावर कालांतराने, मराठाकरण झालेले शिसोदेच. पण, दैवयोग असा विचित्र की, त्याच वंशाच्या एका शाखेतल्या पराक्रमी पुरुषांच्या सोळा पिढ्यांचे कर्तृत्व मुसलमानांची दक्षिणेंतील सत्ता दडमूल करण्यांत म्हणजे पर्यायाने विजयानगरचे साम्राज्य बुडविण्यांत व शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगाला विरोध करण्यांत खर्ची पडले ! तालिकोटच्या ज्या रणसंग्रामांत विजयानगरचा शेवटचा सम्राट् रामराजा याची कत्तल होऊन हिंदूंचे ते

वैभवशाली साम्राज्य धुळीला मिळाले, त्या संग्रामांत अली आदिलशाहाच्या नेतृत्वाखाली घोरपडे घराण्यांतील कर्णसिंहाने गाजविलेल्या सिंहसदृश शौर्याचे प्रस्तुत ग्रंथातील बखरीत केलेले रोमांचकारी वर्णन वाचून मन उद्वेगाने संतप्त होऊन जाते. घोरपडे घराण्याच्या उत्कर्षाचा इतिहास हा प्रथम वहामनी व नंतर तिच्यांतून उद्भवलेल्या आदिलशाही घराण्याच्या इतिहासांशी इतका संलग्न, इतका समरस झालेला आहे की, घोरपड्यांची बखर ही पर्यायाने या मुसलमान घराण्यांचीच बखर होऊन बसली आहे !

या विचित्र बनावाने जे विश्लेषण श्री. आपटे यांनी प्रस्तुत ग्रंथातील आपल्या प्रस्तावनेच्या १८६ पानांत केले आहे, ते इतके मूलगामी आणि नावीन्यपूर्ण आहे की, मराठे आणि मुसलमान यांच्या संबंधांवर त्यांमुळे अगदी अपूर्व पण विदारक प्रकाश पडला आहे. घोरपडे घराण्याचा मूळ पुरुष सुजनसिंह हा रजपूत व त्यांतहिः शिसोद्यांच्याच वंशांतला. त्याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट ही की, सुजनसिंहापासूनच्या सातव्या पिढींतले वंशज जे कर्णसिंह आणि शुभकृष्ण हे दोन बंधु, त्यांपैकी शुभकृष्ण हा भोसले घराण्याचा संस्थापक. पण, दैवगति अशी विलक्षण की, या दोन बंधूपैकी कर्णसिंहाच्या स्वामिनिष्ठेला आदिलशाहाच्या आश्रयाचे अधिष्ठान लाभल्यामुळे त्याच्या वंशजांचे म्हणजे घोरपडे शाखेचे मुसलमानांच्या सेवेचे वळण कायम राहिले; व शुभकृष्णाच्या स्वामिनिष्ठेला आरंभो लाभलेले निजामशाहीच्या आश्रयाचे अधिष्ठान तुटल्यामुळे त्याच्या वंशजांचे म्हणजे भोसले शाखेचे मुसलमानांच्या सेवेचे वळण सुटून, त्यांनी पुढे स्वराज्यस्थापनेचा प्रचंड उद्योग केला. या वळणांतला विरोध इतका तीव्र होता की, घोरपडे आणि भोसले या एकाच घराण्याच्या दोन शाखांत त्यामुळे कायमचे वैमनस्य उद्भवून शिवाजीमहाराजांनी बाजीराजे घोरपडे यांचा अखेर वध केला ! या बनावाने पृथक्करण करितांना श्री. आपटे यांनी (१) ईश्वरी संकेत (२) हिंदुस्थानी आणि दक्षिणी यांच्यातील विद्वेष व (३) स्वामिनिष्ठेच्या अधिष्ठानाचे सातत्य ही तीन कारणे दिली आहेत. परकीय राज्याला ईश्वरी संकेत मानण्याचे खूळ कै. न्या. रानडे यांनी पिकविले, असे आपण समजतो. पण, पारतंत्र्याच्या घोटी जन्मणाऱ्या मानसिक गुलामगिरीचे द्योतक असलेले हे ईश्वरी संकेताचे खूळ मुसलमानी आमदानीपासूनच हिंदुस्थानांत पिकलेले असून, त्या खुळामुळेच

शिसौदे वंशांतला सुजनसिंग, आपल्या घराण्याची परंपरा विसरून, दक्षिणेत आल्याबरोबर मुसलमानांचा गुलाम बनला. या ईश्वरी संकेताच्या खुळाची आपटे यांनी केलेली मीमांसा जितकी मननीय आहे, तितकीच मुसलमानांच्या निशाणाखाली लहून विजयानगरच्या साम्राज्याचा विध्वंस करणाऱ्या घोरपड्यांच्या मनोवृत्तीची, हिंदुस्थानी आणि दक्षिणी यांच्यातील विद्वेषाच्या अनुषंगाने, त्यांनी केलेली चिकित्सा उद्बोधक आहे. ती वाचल्यावर इतिहासांतील साऱ्या घटनांचा समन्वय आर्थिक दृष्टीने लावण्याची साम्यवाद्यांची पद्धतीच एकंदरीत तर्कशुद्ध आहे, असे म्हणण्याचा मोह पडतो.

असो. श्री. आपटे यांच्या या प्रस्तावनेच्या वाचनाने मराठ्यांचे इतिहास, त्यांची मनोरचना व मुसलमान आणि मराठे यांचे संबंध यांच्याविषयी इतके विचार सुचतात की, वृत्तपत्राच्या रकान्याच्या मर्यादित स्थलसीमंत ते व्यक्त करण्याची शक्यता नसल्यामुळेच केवळ लेखणी आवरती घेणे प्राप्त आहे. 'मराठे व इंग्रज' या ग्रंथानंतर मराठ्यांच्या इतिहासावर अज्ञातपूर्व प्रकाश पडणारा अव्वल दर्जाचा असा जर कोणता प्रबंध गेल्या अठरा वर्षांत प्रसिद्ध झाला असेल, तर तो श्री. आपटे यांची प्रस्तुत प्रस्तावना हाच होय. ही प्रस्तावना जर इंग्रजीतून लिहिली जाऊन इंग्लंडांत प्रसिद्ध झाली असती, तर आपटे यांना तेथील विद्यापीठाकडून डॉक्टरेट मिळून त्यांच्या मूलगामी विचारसरणीचे कौतुक साऱ्या पाश्चात्य इतिहासकारांनी केले असते. पण ती मराठीतून लिहिली गेलेली असल्यामुळे आपटे यांचा कोणत्याच प्रकारचा गौरव होण्याचा फारसा संभव नाही. श्री० आपटे यांना स्वतःला असल्या कोणत्याच मानाची चाढ नाही, हा भाग निराळा. पण, महाराष्ट्राला स्वतःचे विद्यापीठ नाही, या गोष्टीचे दुःख जर मनाला केव्हां तीव्रतेने जाणवत असेल, तर ते अशाच प्रसंगी. सुदैव एवढेच की, त्यांनी संपादिलेला हा इतिहासग्रंथ, त्यांतील विवेचन आपल्या पूर्वजांना राष्ट्रीय दृष्टीने तितकेसे भूषणावह नसतांही, मुधोळचे गुणज्ञ आणि इतिहासप्रेमी अधिपति श्रीमंत नानासाहेब घोरपडे यांनी आपल्या आश्रयाखाली उदारपणाने प्रकाशित केला. या त्यांच्या विरळ गुणज्ञतेचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करितो.

— 'महाराष्ट्र,' २४ जून १९३४

सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे यांच्या ललित लेखांचा संग्रह या छोट्या पुस्तकांत केला आहे. 'ललित लेख'हा शब्दप्रयोग कोणाला कदाचित् चमत्कारिक वाटेल. पण, या पुस्तकांत कुसुमावतीबाईंचे जे त्रुटित लिखाण संकलित केलेले आहे, त्याला अलिकडील कलाकृतींच्या कोणत्याहि सांच्यांत बसविणे खरोखरीच कठिण वाईल. त्यांतील लेखांना लघुकथा म्हणावे तरी पंचाईत, भावचित्रे म्हणावे तरी पंचाईत च शब्दचित्रे म्हणावे तरीहि पंचाईत. या सर्व लेखनप्रकारांतील गुणविशेषांची मोहक सरभिसळ प्रस्तुत संग्रहांतील लेखांतून झालेली आहे. रानांतून संशोधनबुद्धीने हिंडत असतांना अगदी एकीकडल्या निवांत जागो पूर्वी कधी न पाहिलेल्या सानसुंदर फुलांचा थवा अचानक दृष्टीस पडावा व त्यांना कोणत्या कोटीत घालावे हे जसे त्यांचे माधुर्य पाहून मुग्ध झालेल्या वनस्पतिशास्त्रज्ञाला सुचू नये, तशी स्थिति या पुस्तकांतील लेख वाचून मराठी टीकाकारांची होईल. म्हणून त्यांना मुद्दामच कोणत्याहि रूढ प्रकारांचे नांव देण्याच्या भानगर्भोत न पडतां नुसते ललित लेख म्हटले आहे. कारण ललित्य हा या सर्व लेखांचा एकच एक समान गुण असल्याचे आढळून येते. मात्र ललित्य हे त्यांचे वैशिष्ट्य, त्यांचा आत्मा नव्हे. हे सारे लेख

आत्मपर आहेत. म्हणजे असें कीं, स्वतःच्या अनुभवांच्या किंवा अवलोकनाच्या छटांत जें कांहीं हृद्य किंवा रम्य म्हणून जाणवलें, तें तें सारें लेखिकेनें, त्यांतून आपलें व्यक्तित्व बेगळें न काढतां, उलट एक प्रकारच्या तळमळीनें आणि कळकळीनें चित्रित केलें आहे. दृष्टीनें वर्गीकरणच करावयाला बसलें, तर असें म्हणतां येईल कीं, काव्यांत भावगीताचें जें स्थान, तेंच गद्यांत या ललित लेखांचें. किंबहुना, 'मृगधारा,' 'छायाप्रकाश' इत्यादि या संग्रहांतील कांहीं लेख इतके काव्यमय आहेत व त्यांत आत्मपरतेचा इतका जिव्हाळा भरलेला आहे कीं, त्यांना गद्यांत प्रथित केलेलीं भावकाव्यें म्हणून म्हटलें तरीहि तें शोभून जाईल.

हा जिव्हाळा या संग्रहांतील लेखांतून कसा उत्पन्न झाला? सौ. कुसुमावती-बाईची जी मूमिका या लेखांतून क्वचित् सूचित झाली आहे, ती लक्षांत घेतलें; असतां त्याच्या वैशिष्ट्याचें हें मर्म ध्यानांत येईल. 'विचारशील प्राणी' या आपल्या विचारप्रवृत्तक लेखांत त्या म्हणतात, "आयुष्यांतील झुल्लक बाबीबद्दलही लोकांना विचार करावयाला कसें लावतां येईल, याची मला तळमळ लागली आहे. माझ्या भोंवतालच्या चार देण लोकांत तरी जीवनकलेंत पारंगत बनण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न करणें, हें माझें ध्येय होऊन बसलें आहे. माझा ग्रंथसंभार, तन्हे-तन्हेच्या कलाकृतींचें माझें भांडार माझ्याजवळच आहे. पण आतां याचा मी माझ्या एकटीसाठीच आस्वाद घेत नाही. त्यांतील प्रतिभेच्या योगानें माझ्या भोंवतालच्या रानानें उपवन कसें होईल, या दृष्टीनें मी त्यांकडे पहात असतें. म्हणूनच कीं काय कोण जाणें, मला तें अलीकडे जास्तच तेजस्वी दिसत असतें!" पण एवढा एकच उतारा देऊन भागणार नाही. त्यांच्या मनोवृत्तीचें जें अत्यंत समर्पक वर्णन त्यांनीं स्वतःच आपल्या 'पश्चात्-बुद्धि' या हृदयंगम लेखांत, बहुधा स्वतःला न कळत, केलें आहे, तें उद्धृत केल्यानें त्यांच्या या लेखांना आधारभूत असलेल्या मनोभूमिकेची यथार्थ कल्पना येईल. त्या म्हणतात, "सुदैवाने—की दुदैवाने?—ती थोडीशी विचारी होती. कांहीशी सहृदयही होती. म्हणून तिच्या डोळ्यांना बऱ्याच गोष्टी दिसत व त्या तिच्या अंतःकरणपर्यंत पोचत." अर्थात् ही मनोवृत्तीच अशी आहे कीं, तिला फुटलेले कोब हे नुसते नाजूक किंवा सुंदरच नव्हे, तर सहानुभूतीच्या दंभिवरानें भिजून टवटवलेले असावे. अर्थात् कुसुमावतीबाईंनीं लेखन केलें आहे, तें निव्वळ कलाविलासासाठीं

नव्हे; तर दलित मानवी जीवनाला दिलासा देण्यासाठी, माधुरी आणण्यासाठी. कलेच्या विलासांत रमावें, पण कलेचें क्रीडन हेंच सर्वस्व न मानतां मानव-जातीच्या उन्नतीच्या कामीं तिला हळुवारपणानें राबवून घ्यावें, अशी त्यांची भूमिका आहे. त्या भूमिकेमुळें उद्भूत झालेला भूतदयेचा जिव्हाळा या पुस्तकाच्या प्रत्येक पानापानांत आढळतो.

तेव्हां, या ललित लेखांचा महत्वाचा आणि मनोज्ञहि विशेष जर कोणता असेल, तर त्यांत झालेला सौंदर्यदृष्टि आणि सहृदयता यांचा मिलाफ. सौंदर्य-लोलुप मनुष्य हा सहृदय असतोच, असें नाहीं. किंबहुना, सौंदर्यलोलुपता आणि सहृदयता यांच्यांत शत्रुत्वच एकंदरीत जास्त असल्याचें जगांत आढळतें. त्याचें कारणहि उघड आहे. सौंदर्यलोलुपतेची दृष्टि उन्मादपूरित असते, तर सहृदयतेची अश्रुपूरित असते. मनाला किंवा शरीराला प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करणारी कोणतीहि गोष्ट सौंदर्यलोलुप दृष्टीला त्याज्य वाटते. उत्कृष्ट लालित्यपूर्ण वाङ्मय निर्माण करणारी सौंदर्यप्रेमी माणसें जीं पुष्कळदां रोजच्या व्यवहारांत अगदी हृदयशून्य, निर्घृण असल्याचें प्रत्ययाला येतें, तें याच कारणामुळें. दैन्य, दारिद्र्य आणि मालिन्य यांचें जणुं त्यांच्या सौंदर्यासक्त मनाला वावडेंच असतें. एवढा महाकवि गटे-की ज्याच्या ललित कृतींवर आज सारें जग झुलत आहे—तो अतिशय अहृदय होता. राजविलासांत आयुष्य घालविणाऱ्या या कवीला कुरुपता, मालिन्य आणि दैन्य यांच्याविषयीं अगदी शिसारी होती. पण मानवी जीवनांत सुखाप्रमाणेंच सौंदर्यालाहि स्थान नाहीं. कारण आजचा मानव हा दलित आहे व म्हणून त्याचें जीवनहि दैन्यपूर्ण, दीनवाणें आहे. आजच्या दलित मानवी जीवनांतलें सौंदर्य म्हणजे ज्याचें पाणी तुंबलेलें आणि कुजलेलें आहे अशा तलावांतलें जलपुष्पें. तीं पुष्पें दुरून कितीहि रमणीय दिसलीं, तरी तीं तोडावयाला जावयाचें, म्हणजे तें अस्वच्छ पाणी, त्यांतलें तें बुळबुळीत शेवाळ, त्यांत वाढलेलीं तीं लिबलिबीत लव्हाळीं सारीं सारीं अंगाला लगटावयाचीं! म्हणून, सौंदर्यलोलुप कलावंत, मानवी जीवनाच्या या विवळ अंगाला बेगुमानपणानें पाठमोरे होऊन, त्यांतलें फक्त सुखप्रसंगांच्या संगमरवरी पायावर आपल्या कलेची कुबेरनगरी उभी कारितात. त्यांच्या सौंदर्यासक्तीला हृदय नसतें; फक्त उपभोगाचा कधीहि तृप्त न होणारा हपाप असतो.

सौ. कुसुमावतीबाई यांच्या या ललित लेखांतील सौंदर्यदृष्टि आणि सहृदयता यांचा मिलाफ जो इतक्या उत्कटतेने मनाला जाणवतो, काळजाला जाऊन भिडतो, तो याच कारणामुळे. त्यांच्या या ललित लेखांवरून तरी निदान असे वाटते की, त्यांचे मन सौंदर्यासाठीच आसुसते, त्यांच्या दर्शनानेच हेलावते असे नाही; तर त्यांना सौंदर्याइतकीच दैन्याशी आणि मालिन्याशीहि समरस होण्याची इच्छा आहे. दैन्य पाहून त्यांचा जीव आहुळतो, भावना उचंबळून येतात. आणि ही त्यांची सहानुभूति संकुचित नाही, तर व्यापक आहे: पांढरपेशा वर्गातील 'चिमणी'च्या मनोव्यथेने त्यांचे हृदय जितके द्रवते, तितकाच श्रमजावी वर्गातील 'भय्या'च्या जीवनाचा भकासपणा पाहून त्यांच्या मनाला चटका बसतो. सृष्टीतील प्रसाद आणि समृद्धि पाहून मन हरखावे, तोंच त्या प्रसादाच्या आणि समृद्धीच्या परिपोषाला कारण होणाऱ्या कुठे तरी चाललेल्या जिवावाड कष्टांची जाणीव अवचित होऊन तो हर्ष काळवंडून जावा, अशी त्यांची मनोवृत्ति या लेखांत जागोजाग दृष्टीस पडते. 'माया' आणि 'छायाप्रकाश' या हृदयस्पर्शी लेखांत त्यांच्या या मनोवृत्तीची उत्कृष्ट प्रतीति येते. मात्र त्यांचे मन बिंबप्राही असले, तरी ते अच्छोदासारखे विमल आहे. अलिकडील काही लेखिकांच्या कृतींना जो मनोविकृतीचा वास मारतो, तो या संग्रहांत चुकूनहि कुठे आढळणार नाही. उलट, 'निराशंतून' या मनांत विचारांचे वादळ उठविणाऱ्या लेखांत त्यांनी 'मनू'ची जी दोलाचल मनःस्थिति वर्णन केली आहे, ती स्वतःला नवमतवादी म्हणविणारांना प्रतिगामी वाटेल. 'एकटीच', 'निराधार,' 'सीता' इत्यादि करुण लेखांतून जशी त्यांच्या सहृदयतेची सानुकंपता दृष्टीस पडते, तशी 'संवगडी' या आल्हाददायक लेखांत तिची प्रसन्नता प्रतीत होते. विशेषतः, 'एकटीच' या लेखांत स्त्रीजीवनाचा जो एकाकीपणा त्यांनी चित्रित केला आहे, तो आपल्या कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनाविषयी अनेक विचार मनांत उद्भूत करितो. किंबहुना, मानवी जीवनाच्या बऱ्यावाईट निरनिराळ्या पैलूंकडे पाहण्याच्या कुसुमावतीबाईंच्या सानुकंप वृत्तीमुळे या संग्रहांतांल साऱ्याच ललित लेखांना एक प्रकारची बोधप्रद हृदयंगमता आली आहे. अंशा तऱ्हेचा गुणपूर्ण ललित लेखसंग्रह प्रसिद्ध केल्याबद्दल श्री. प्र. श्री. कोल्हटकर यांचे आम्ही अभिनंदन करितो.

— 'महाराष्ट्र,' २२ सप्टेंबर १९३५

हिंदुस्थानाची कैफियत

१४

नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजांतील इतिहासाचे अध्यापक प्रो. जॉन हॉयलंड यांनी ' दी क्रेस फार इंडिया ' हा इंग्रजी ग्रंथ लिहिला आहे. प्रो. हॉयलंड हे मिशनरी असून, हिंदुस्थानांतील नागर, जानपद आणि जंगली अशा तीनहि प्रकारच्या प्रदेशांत, केव्हां ज्ञानदानाच्या तर केव्हां संकटनिवारणाच्या मिषाने, सतत पंधरा वर्षे त्यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य केलेले आहे. "हजारों हिंदी लोकांशीं माझा निकट संबंध आलेला आहे," असे प्रोफेसरसाहेब प्रस्तावनेत म्हणतात; व ते खरेच आहे. हिंदु समाजांतील निरनिराळ्या आणि विशेषतः हीन जातींतील लोकांशीं गोऱ्या मिशनरींच जितका संबंध येतो, तितका वरिष्ठ जातींतील सुशिक्षित हिंदूंचा क्वचितच येत असेल. कारण, लोकांत मिसळणे हे मिशनऱ्यांच्या धंद्याचे एक महत्त्वाचे अंग आहे: " उंच नीच म्हणों नये । निववावे सकळांचे हृदय "—हे त्यांच्या धर्मप्रसाराचे धोरण असते. त्यामुळे, केव्हां केवळ कुतूहलाने, केव्हां ख्रिस्ताने उपदेशिलेल्या भूतदयेच्या ऊर्मीने, तर केव्हां हिंदु धर्मातील असतील नसतील तीं व्यंगे हुडकून काढण्याच्या छिद्रान्वेषी बुद्धीने तो वाटेल त्या दर्जाच्या लोकांत मिसळतो. अर्थात्, सामान्य सुशिक्षित हिंदूपेक्षाहि या उपऱ्या मिशनरीला

हिंदु समाजाच्या निदान कांहीं विशिष्ट अंगांचें तरे पुष्कळच अधिक मार्मिक किंवा मर्मभेदक ज्ञान असतें. त्या दृष्टीनें, हिंदी लोकांच्या आचारांची, विचारांची, आणि आकांक्षांची आपल्याला चांगली ओळख असल्याची प्रोफेसरसाहेबांनीं प्रस्तावनेंत दिलेली ग्वाही योग्यच ठरेल. या ग्रंथाच्या पूर्वार्धांत त्यांनीं हिंदुस्थानाच्या धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीची चर्चा केलेली असून, उत्तरार्धांत खुद्द हिंदी लोकांच्या एतद्विषयक विकार-विचारांचें शब्दचित्र रेखाटलेलें आहे. हिंदुस्थानाच्या तर्फे म्हणून प्रो. हॉयलंड यांनीं ब्रिटिश जनतेला सादर केलेली ही त्याची कैफियत एकंदरीत सहानुभूतिपूर्ण असून, वाचकांच्या मनांत ती हिंदी जनतेच्या स्वराज्याच्या मागणीविषयी अनुकूल प्रहच उत्पन्न करील.

हिंदुस्थानांत सामान्यतः तीन प्रकारचे ब्रिटिश लोक येतात: मिशनरी, व्यापारी आणि अधिकारी. हे तिघेहि आपआपल्या परीनें अत्यंत सत्प्रवृत्त असतात. आपण हिंदुस्थानाची सेवा आणि संरक्षण करीत आहों, या भ्रमांत अधिकारी असतो; हिंदी लोकांच्या उत्कर्षाला आपण हातभार लावीत आहों, या भ्रमांत व्यापारी असतो; व अवनतीच्या गर्तेत आकंठ रुतलेल्या हिंदु जनतेच्या तारणार्थ आपण झटत आहों, या भ्रमांत मिशनरी असतो. ही सारी आत्मवंचना तर खरीच; पण तिच्या मूळाशीं असलेला सत्प्रवृत्ति किती उदात्त आहे ! त्यामुळे, या आत्मवंचकांच्या आंधळ्या अहंकाराची आली तर कांविच येते; चीड येत नाही. या तिघांतहि मिशनरी हा अधिक सत्प्रवृत्त आणि व्यक्तिशः अधिक निरपेक्ष असतो. गोरे अधिकारी किंवा व्यापारी हे हिंदुस्थानाचें कल्याण करितां करितां, त्यांना स्वतःला न कळत, कोट्यधीश होऊन जातात. तसें मिशनऱ्याचें नाही. त्याची दृष्टि ऐहिक लाभावर बहुधा नसते: तो धर्मात्मा फक्त हिंदूंच्या अवनत आत्म्याच्या उद्धारार्थ आसुसलेला असतो. 'फोडा आणि झोडा' या तत्वाचा अवलंब करणारे कोंकराचें कातडे पांघरलेले साम्राज्यवादी लांडगे उदारधी ख्रिस्ताच्या कळपांत अगदीच आढळत नाहींत, असें नव्हे. परंतु मिशनरी हा प्रायः सत्प्रवृत्त असतो, हेंच खरें. पण त्याची ही सत्प्रवृत्ति पुष्कळदां अस्सल दुष्प्रवृत्तिपेक्षां सुद्धां अधिक दुष्टपणा करिते. तर्कशास्त्राचे पाठ विद्यार्थ्यांना देतांना ब्राम्हण आणि महार यांच्या तुलनेचीं कुतर्कमूलक उदाहरणें देण्याचा मोह जो एकाद्या गोऱ्या

मिशनरी "अध्यापकाला वारंवार पढतो, तो तरी त्याच्या या सत्प्रवृत्तीच्या पैशुन्यामुळेच होय. मिशनरींनी लिहिलेलं हिंदुस्थानावरील आणि विशेषतः हिंदुधर्मावरील कोणतेहि पुस्तक पहा. त्यांत त्यांच्या सत्प्रवृत्तीच्या या पैशुन्याचे खेळ कमी अधिक प्रमाणांत हे आढळावयाचेच.

फार कशाला, खुद्द प्रो. हॉयलंड यांचें हें सहानुभूतिपूर्ण पुस्तकच ध्या. ब्रिटिश सत्तेनें हिंदुस्थानाला जी शांततेची महनीय देणगी दिली, तिचा महिमा वर्णन करितांना, ' ब्रिटिश सिस्टीम ' या प्रकरणांत, प्रोफेसरसाहेब म्हणतात:-

“ मोगल साम्राज्याच्या विध्वंसानंतरचा हिंदुस्थानाचा इतिहास म्हणजे अराजकतेच्या युगाचाच इतिहास होय. या काळांत हिंदुस्थानाला राजकीय स्वैर्य येण्याच्या दृष्टीनें आशाजनक अशी काय ती एक ब्रिटिश सत्ताच हळुहळू डोकें वर काढीत होती. या अराजकांतहि मराठा संस्थानें आणि शीख संघ वगैरे कांहीं प्रबळ सत्तांनीं कांहीं दिवस टिकाव धरला ही गोष्ट खरी. पण एक तर ही राज्ये फार दिवस टिकलीं नाहींत; व दुसरी गोष्ट ही कीं, त्यांच्या प्राबल्याच्या आणि विशेषतः त्यांच्या विनाशाच्या काळांत ही संस्थानें बाकीच्या हिंदुस्थानाला एक कायमचें संकट होऊन बसलीं होती. (a perpetual menace to the rest of India). या काळांत कारस्थानें, फितुर, अत्याचार आणि स्वार्थ यांचा बुजबुजाट झाला होता. ब्रिटिशांचें पाऊल स्थिर होऊन, खेच्यापाड्यांतून लूटमार करणाऱ्या दरोडेखोर पेंढार्यांचें त्यांच्याकडून उच्चाटन होण्यापूर्वीं, मध्यप्रांतांत जें अराजक माजलें होतें, त्याचें स्मरण अद्यापहि तेथील लोकांच्या हृदयांत जागृत आहे. हे पेंढारी म्हणजे मराठा संस्थानांतलil बेकार झालेले व पगार न मिळाल्यामुळे सैन्यांतून बाहेर पडलेले शिपाई होते. ... ब्रिटिश सत्तेनें आपल्या आरंभाच्या दिवसांत हिंदुस्थानामध्ये शांतता स्थापन करण्याचें जें उदात्त, भूतदयापूर्ण आणि अत्यंत लोकाहितपोषक

कार्य केलें, त्याच्या महत्त्वाची करपना पेंढारी, ठग वगैरेच्या त्या वेळीं भाजलेल्या अत्याचारांच्या वरील फक्त दोन उदाहरणांवरून येईल. ”

प्रो. हॉयलंड यांचे हे आणि या प्रकरणांतील इतर उद्गार वाचून कोणत्याहि महाराष्ट्रीयाला चीट आल्याविना रहाणार नाही. “ औरंगजेबाच्या मृत्युनंतरचा मोगल साम्राज्याच्या विनाशाचा काळ हा,” प्रोफेसरसाहेब उद्गारतात, “कारस्थानें, फितुर, अत्याचार आणि स्वार्थ यांच्या वर्चस्वाचा काळ होता.” होय. अगदी खरें ! कारण, याच काळांत क्लाइव्ह आणि हेस्टिंगज यांनी, - बर्कच्या वक्तृत्वपूर्ण शब्दांत सांगण्याचें तर, - मनुष्यजातीच्या इतिहासाला कलंक लावणारीं अघोर कृत्यें करून, ब्रिटिश सत्तेचें बीज हिंदुस्थानांत रुजत घातलें; व कारस्थानें, फितुर आणि अत्याचार यांची ही क्लाइव्हच्या अमदानींत एकरां सुरू झालेली प्रचंड परंपरा (on a colossal scale) ढलहौसीच्या अमदानीपर्यंत अव्याहत चालू होती किंबहुना आजहि चालू आहे. पेंढार्यांचा संबंध मराठ्यांशी जोडून, प्रो. हॉयलंड यांनी, मराठे हे निव्वळ लुटारू होते, असें ध्वनित केलें आहे. पण पेंढारी कां आणि केव्हां उत्पन्न होतात ? आणि पृथ्वीच्या पाठीवर पूर्वी कधींच कुठें पेंढारी उत्पन्न झालेले नव्हते काय ? इंग्लंडांतील सरंजामी पद्धतीचा पंधराव्या शतकांत जेव्हां उच्छेद झाला, तेव्हां तिथेंहि असेंच पेंढारं बोकाळून, बेकार आणि बेवारस झालेल्या अनेक सरदारांनीं वाटमारीचा पेशा पत्करला. स्कॉटच्या कादंबऱ्यांतून या पेंढारी सरदारांचें सुंदर वर्णन केलेलें आहे. युरोपांतहि सरंजामी पद्धत नष्ट झाल्यावर, बेकार झालेल्या सरदार-शिपायांनीं किल्ले बळकावून, तिथें कसा हैदोस घातला आणि त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं युरोपियन व्यापाऱ्यांनीं ‘ हॅन्सेअॅटिक संघ ’ (The Hanseatic League of Merchants) कसा स्थापन केला, याचा इतिहास प्रसिद्धच आहे. कोणतेंहि राष्ट्र कितीहि सुधारलेलें असलें, तरी कांतीच्या पर्वणांत तिथें पेंढार हें उत्पन्न व्हावयाचेंच. तसेंच तें मराठशाहीच्याहि शेवटच्या दिवसांत झालें. मराठे निव्वळ लुटारू होते, असें प्रोफेसरसाहेबांना सूचित केलें आहे. परंतु सार्वभौम सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी कोणतेंहि विजिगीषु राष्ट्र हें लुटारूच असतें. खुद्द इंग्लंडचा तरी सोळाव्या शतकापासूनचा इतिहास दुसरें काय सांगतो ? रॅले, ड्रेक, क्लाइव्ह, हेस्टिंगज, ढलहौसी यांनीं

साम्राज्यप्रसारार्थ केलेल्या अनन्वित कृत्यांचे यथार्थ वर्णन चांचेगिरीशिवाय आणि लुटारूपणाशिवाय अन्य कोणत्या शब्दांनी करितां येईल ? इंग्रजांची फितुरी फळाळा न येतां जर मराठ्यांच्या आकांक्षेप्रमाणे त्यांची सार्वभौम सत्ता हिंदुस्थानांत स्थापन झाली असती, तर अराजक मोडून शांतता स्थापन केल्याची जी शेखी आज ब्रिटिश लोक वेळीं अवेळीं मिरवितात, तीच मराठ्यांनाहि मिरवितां आली नसती काय ?

शिवाय, इंग्रज येण्यापूर्वी हिंदुस्थानांत निव्वळ अराजक बोकाळलेले होते, असें म्हणण्यांत तरी काय अर्थ ? जें युरोप खंड एवढें प्रगत आणि प्रगमनशील आहे, त्यांत घनघोर यादवी झाल्याविना पुरीं पंचवीस वर्षेहि आजपर्यंत कधीं उलटलेलीं नाहींत. म्हणून जर उद्यां एकाद्यानें युरोपांत नेहमींच अराजक आणि अशांतता माजलेली असते असें म्हटलें, तर तें युरोपियनांना सहन होईल काय ? हिंदुस्थान हा, रशिया वगळला तर, युरोपएवढाच खंडसदृश देश आहे. एकाच धर्माचे आणि मूलतः एकाच संस्कृतीचे माहेरघर असलेल्या युरोपांत जर पुरीं पंचवीस वर्षे सुद्धां शांतता कधीं नांदूं शकत नाहीं, तर अनेक परस्परविरोधी धर्मांचे, जातींचे आणि संस्कृतींचे आश्रयस्थान होऊन बसलेल्या हिंदुस्थानांत तेवढी सदैव शांतता नांदावी, अशी अपेक्षा युरोपियनांनीं कां म्हणून करावी ? शिवाय, पूर्वीच्या इतर कोणत्याहि अमदानीपेशां ब्रिटिश अमदानींत हिंदुस्थानांत जास्त शांतता नांदत आहे, यांत तरी खरोखरी ब्रिटिशांचा काय पुरुषार्थ ? प्रजाजनांना निःशस्त्र केल्यावर आणि दडपशाहीचा वरवंटा त्यांच्या डोक्यावर सतत फिरता ठेवल्यावर कोणत्या देशांत शांतता रहाणार नाहीं ? किंबहुना, संपूर्ण राष्ट्राचा इतक्या अमानुष रीतीनें तेजोवध केल्यानंतरहि, हिंदुस्थानांत सदैव कट आणि अत्याचार होत रहावे व निःशस्त्र असहाय जनतेवर गोळीबार करण्याचा प्रसंग सरकारवर पुनःपुन्हा यावा, हेंच आश्चर्य. खरोखरी, हिंदुस्थानांत आज वसत असलेल्या या शांततेचे स्वरूप इतकें हीन आहे आणि ती कायम ठेवण्यासाठीं प्रत्यहीं योजण्यांत येत असलेले उपायहि इतके नीचपणाचे आहेत कीं, ज्याच्या ठिकाणी थोडी तरी सदसद्विवेकबुद्धि शिल्लक आहे, अशा मनुष्याला तिचा निर्देश करावयाला शरमच वाटली पाहिजे.

पण, प्रो. हॉयलंड यांना ब्रिटिशांच्या या शांततास्थापनेच्या शतकृत्यानें

इतकें कांहीं मोहित केलेलें आहे कीं, कायदा आणि सुव्यवस्था (Law and Order) हीं दोन्ही खातीं ब्रिटिशांच्याच ताब्यांत राहिली पाहिजेत, असें एकाद्या इरसाल नोकरशहाला शोभण्यासारखें मत त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे. ते म्हणतात:-

“ एका प्रागतिक विचारांच्या ब्रिटिश तरुणानें मला असें विचारलें कीं, “ हिंदुस्थानांतून आपण गाशा गुंडाळून निघून जावें व हिंदी लोकांना, त्यांची इच्छाच असेल तर, एकमेकांचीं डोकीं खुशाल फोडूं द्यावीत, असें तुम्हांला वाटत नाहीं काय ? ” या प्रश्नाला एक उत्तर असें कीं, हिंदुस्थानांत शांतता स्थापन करण्याची व ती कायम ठेवण्याची प्रचंड जबाबदारी (vast responsibilities) आपण कांहीं आपण होऊन आपल्या शिरावर घेतलेली नाहीं. अशा स्थितींत, ही जबाबदारी जर आपण अविचारानें झुगारून दिली, तर त्यामुळें जे अनर्थ ओढवतील, त्याबद्दल परमेश्वर आणि मानवजाति या दोघांच्याहि दृष्टीनें आपण जबाबदार ठरूं. दुसरें असें कीं, एकाद्या राष्ट्रांत ज्या वेळीं अराजक माजतें, त्या वेळीं त्याचा उपसर्ग समाजातील प्रतिष्ठित वर्गांना न होतां, शेतकरी, स्त्रिया, मुलें इत्यादि असहाय वर्गांना होतो.....म्हणून अराजकतेपासून हिंदुस्थानाचें संरक्षण करण्यासाठीं व कायदा आणि सुव्यवस्था कायम राखण्यासाठीं ब्रिटिशांची हिंदुस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे; व स्वराज्याचा मोठ्यांतला मोठा हप्ता दिल्यानंतरहि ब्रिटिशांचें प्रभुत्व याच एका महनीय गोष्टीवर-कायदा आणि सुव्यवस्था यांच्या अंमदबजावणीवर केंद्रित केलें पाहिजे.”

काय हा विलक्षण अहंकार ! व्हाइसरॉयांच्या घोषणेचा धिक्कार करितांना चर्चिल, सिडनहॅम आणि ओडवायर या कडव्या साम्राज्यवाद्यांनीं तरी यापेक्षां निराळें काय म्हटलें आहे ? ब्रिटिश मनुष्याची सहानुमूति शींग भरून सांडूं लागली, तरी तिची मजल जास्तोत जास्त कुठपर्यंत जाऊं शकते, याची उत्तम साक्ष प्रो. हॉयलंड यांचे हे उद्गार देतात. आणि हीं सारीं तर्कदुष्ट विधानें केवळ सत्प्रवृत्तीनें केलेलीं ! ब्रिटि-

शांच्या या सत्प्रवृत्त दुष्टपणापेक्षां महमुद गजनीसारख्या धंदेवाईक लुटारूंचा निखा-
लस दुष्टपणा फार बरा !

परंतु, सत्प्रवृत्तचि मधून मधून आढळणारे असले दुष्ट खेळ सोडले, तर प्रो०
हॉयलंड यांचा हा ग्रंथ एकंदरीत बराच सहानुभूतिपूर्ण आहे. मिशनरी म्हटला,
म्हणजे हिंदुधर्मातील कोणत्याच गोष्टीविषयी त्यांच्या तोंडून बरा शब्द सहसा निघत
नाहीं. पण, प्रोफेसरसाहेबांनी या ग्रंथांत मूर्तिरूजा, जातिभेद इत्यादि हिंदु धर्मातील
सामान्यतः अनिष्ट गणलेल्याहि रूढींची चांगली बाजू दाखविली आहे. प्रो०
हॉयलंड हे नुसतेच मिशनरी असते, तर मनाचा इतका चांगुलपणा या ग्रंथांत
कदाचित् दिसला नसता. पण ते 'क्रेकर' आहेत. ख्रिस्ती धर्मातील हा
'क्रेकर' पंथ अहिंसा, शांतता आणि सत्याग्रह या तत्त्वांचा पुरस्कर्ता आहे. या
पंथाला युद्ध मान्य नसल्यामुळे गेल्या महायुद्धांत क्रेकरांनी भाग घेतला नाही.
इतकेच केवळ नव्हे, तर कांहीनी त्याचा निषेध करून त्याबद्दल बंदिवासहि
सोसला. प्रो. हॉयलंड हे या पंथाचे अनुयायी असल्यामुळे, हिंदूंच्या सहिष्णु-
तादि गुणांविषयी आणि म० गांधी यांच्या सत्याग्रहादि चळवळींविषयी त्यांनी
ठिकठिकाणी आदर प्रकट केलेला दृष्टीस पडतो. या ग्रंथाच्या उत्तरार्धांत हिंदी
लोकांच्या दृष्टिकोनाचे म्हणून जें शब्दचित्र त्यांनी रेखाटले आहे, - तें, कांहीं अप-
वाद वगळले तर, वस्तुस्थितीचे निदर्शक आहे, असेच कोणीहि म्हणेल. कायदा आणि
सुव्यवस्था हीं दोन खातीं राखीव असावीं असें जरी या ग्रंथांत प्रतिपादिलेले असले,
तरी हिंदुस्थानाच्या स्वराज्याच्या मागणीला त्यांनी सामान्यतः पाठिंबाच दिला
आहे. या औदार्याबद्दल प्रोफेसरसाहेबांचे अभिनंदन करून हा परिचयलेख संपवितों.

—'महाराष्ट्र,' २२ डिसेंबर १९२९

सुकलेले फूल

२५

श्री० पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे यांनी ही लघु कादंबरी लिहिली आहे. 'बंधनांच्या पलीकडे' या कादंबरीमुळे श्री. देशपांडे यांचे नांव, स्वतःला पुराणमतवादी समजणाऱ्या आमच्या दांभिक समाजाच्या चिडखोरपणापायी, महाराष्ट्रांत पुष्कळच गाजलेले असल्याकारणाने, त्यांची ही नवी कथा कोणीहि उत्कंठेने वाचावयाला घेईल. तथापि या बाबतींत वाचकवर्गाची थोडीशी निराशा झाल्याविना रहाणार नाही. कारण समाजाच्या अगतिक बुद्धीला कोपरखळ्या देण्याच्या हौसेने झोडलेली रूढीच्या बंधनांवरील जोरदार प्रवचने या कथेत मुळीच नाहीत. पण, त्या दृष्टीने जरी ही कथा निराशाजनक वाटली, तरी कथनकुशलतेच्या दृष्टीने मात्र ती निस्संशय किती तरी अधिक आनंददायक वाटेल. 'बंधनांच्या पलीकडे' या कादंबरीत कथानकाचा विकास किंवा त्यांतील पात्रांच्या मनोवृत्तीचे विश्लेषण प्रायः मुळीच नाही. तिच्यातील या वैगुण्याचे समर्थन लेखकाच्या दृष्टीने कदाचित् असे करितां येईल की, वाङ्मयावतरणाच्या त्याच्या त्या पहिल्याच प्रसंगी समाजाला इतके कांही एकदम सांगून टाकावेसे त्याला वाटले की, समाजानुशासनाच्या त्या आवेशांत त्याला कलाविलासाची जाणीव मुळी उरलीच नाही. पण, त्या

वेळची मनाची ती आविष्ट स्थिति आणि कल्पनांचा तो उत्तान क्षोभ, त्याला एकदां यथेच्छ वाहेर पडण्याची संधि मिळून, आतां कमी झालेला असल्यामुळेच कीं काय, श्री० देशपांडे यांच्या या नव्या कथेंत कलाविलासाची बुद्धीच सर्वस्वी प्रभावी झालेली दिसते. नवीन मतांचा पुरस्कार तींत केलेला नाही, असें नव्हे. पण, तो आत्मनिवेदनाच्या ओघांत इतका सहज आणि इतका अप्रत्यक्ष रीतीनें केलेला आहे कीं, ज्याला उपदेशपर किंवा मतप्रचारक म्हणून म्हणतां येईल, असें बहुधा एकहि वाक्य किंवा विधान या कथेंतून काढून देतां येणार नाही.

ही कथा म्हणजे एका बालविधवेचे आत्मनिवेदन आहे. आत्मवृत्तपर कादंबरी ही नेहमीच अधिक हृदयस्यशीं असते. एकाद्या व्यक्तीनें जर आपलें मन अगदीं मोकळें करून स्वतःची कहाणी सांगावयाला सुरुवात केली, तर ती ऐकणाराचें हृदय हलून गेल्याविना सहसा रहात नाही. कारण हृदयाची भाषा ही हृदयाला तेव्हांच भिडते. हरिभाऊ आपटे यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो' किंवा वरेरकरांची 'विधवाकुमारी' या कादंबऱ्या वाचून वाचकांच्या डोळ्यांतून जीं टिपें गळलीं, तीं याच कारणामुळे. श्री० देशपांडे यांची ही कथाही, हृदयाच्या या भेदक भाषेंत तिची गुंफण केलेली असल्यामुळे, मनाला अगदीं हलवून सोडते. अशा तऱ्हेच्या आत्मवृत्तपर कथांत एक दोष अगदीं स्वाभाविक म्हणून आढळतो. तो हा कीं, स्वतःविषयीं बोलतांना औचित्याचा सुमार सुटून मनुष्य जो पाल्हाळ नेहमीं सहजच करितो, तसल्या पाल्हाळानें या कादंबऱ्या फुगलेल्या असतात. 'पण लक्षांत कोण घेतो' ही जुनी कादंबरी आणि 'माझे रामायण' ही नवी कादंबरी हे असल्या गोष्टांवेल्हाळपणाचे नमुने म्हणून दाखवितां येतील. फार कशाला, सर हॉल केन यांच्या 'दो वुमन दाऊ गेव्हेस्ट मी' या आत्मवृत्तपर लोकप्रिय कादंबरींतहि अशीं पानेंच्या पानें आढळतात कीं, जीं वाचतांना वाचक अगदीं कंटाळून जातो. तो दोष या कथेंत प्रायः नाही. तींत वर्णिलेले सारेच प्रसंग निवडक व म्हणून नितांत हृदयंगम आहेत. किंबहुना, असें म्हटलें तर तें अधिक समर्पक होईल कीं, तींत प्रसंगांच्या वर्णनापेक्षां त्या प्रसंगांमुळे नायिकेच्या हृदयांत घडून आलेल्या परिवर्तनाचेंच विश्लेषण मुख्यतः केलेलें असल्याकारणाने, ही कथा वाचून वाचकांच्या मनांत अनेक विचारांचे कल्लोळ उत्पन्न होतात. तिचा हा विशेष निदान भराठी कथात्मक वाङ्मयांत तरी नवीन असाच वाटेल.

त्यामुळे ही कथा काव्यमय किंबहुना गद्यकाव्यच वाटते. तथापि, त्यावराबरच ही गोष्टहि सांगितली पाहिजे की, या कथेत प्रसाद असला, तरी कल्पनेचे विलास नाहीत. तिची भाषा आणि रचना अगदी साधी आहे. कोणाला कदाचित् हा गुण चाटेल. कारण, हृदयनिवेदन, हृदयाची भाषा ही साधीच, अनलंकृतच असली पाहिजे, असे आपण समजतो. पण, मनुष्य ज्या क्षणी बुद्धिपुरःसर आत्मनिवेदन करावयाला वसतो, त्याच क्षणी त्याच्या पायांखालची ही सहजतेची भूमिका ढांसळून पडते. तो अनेक प्रसंगांतून फक्त आकर्षक प्रसंगांचीच तेवढी निवड करितो. इतकेच नव्हे, तर निवडलेल्या विलग प्रसंगांना विशिष्ट भावनेच्या एका सूत्रांत अनुभूत करण्यासाठी तो कलेची जरूर ती मदत घ्यावयालाहि चुकत नाही. कलेची इतकी कुसर जर आत्मनिवेदनावर होऊ शकते, तर त्यांत कल्पनेच्या विलासांनाच तेवढी, स्वाभाविकतेच्या सबबीवर, कां मनाई असावी? अर्थात् असला हा साधेपणा हे या कथेचे एक वैगुण्यच म्हणावे लागेल. बंकिमचंद्रांची 'रजनी' ही लघु कादंबरी किंवा शरच्चंद्रांची 'श्रीकांत' ही प्रदीर्घ कादंबरी या आत्मवृत्तपर आहेत. पण, त्यांत कल्पनेचे विलास इतके विपुल आणि इतके लोभनीय आहेत की, त्या कथा म्हणजे केवळ गद्यकाव्येच वाटतात. किंबहुना, याहिपेशां अधिक समर्पक उदाहरण द्यावयाचे झाले, तर ते ऑस्कर वाइल्डच्या 'ड प्रॉफंडिस' या आत्मनिवेदक प्रबंधाचे देता येईल. त्या प्रबंधातील हृदयनिवेदन जितके हळुवार, जितके मनाला हलवून सोडणारे, तितकेच कल्पकतापूर्णहि आहे. आणि म्हणूनच त्या गद्य प्रबंधाला कांही टीकाकार भावगीत म्हणतात. भावनेला आणि बुद्धीला एकाच वेळी हलवून सोडून मनाला उदात्त अशा वातावरणांत नेणारी अशा प्रकारची काव्यात्मता श्री० देशपांडे यांच्या या कथेत नाही. फुलावर सारी कथा केंद्रित करितांना आणि कृष्णेच्या पदक्षेपाबरोबर बागेतील सर्प पळून गेल्याचा चमत्कार निस्संकोच वर्णितांना जी कलात्मक बुद्धि श्री० देशपांडे यांनी प्रकट केली आहे, ती लक्षांत घेतली आणि कृष्णेच्या प्रेमाभोवतीं पसरलेले गूढतेचे धुके पाहिले, म्हणजे तर या कथेचा हा साधेपणा मनाला जास्तच बोंबतो.

या कथेतील दुसरा दोष असा की, डॉ० दिवाकर यांचा आपल्या पत्नीवरील राग असमंजसपणाचा वाटतो. पति किंवा पत्नी यांपैकी एक समाजकार्यानेरत असल्यामुळे, जर त्यांना परस्परांचे साहचर्य दुःसह होऊ लागले, आणि त्या दुःसहतेवर

जर श्री० देशपांडे यांच्यासारखे स्वतःला स्त्रीस्वातंत्र्यवादी म्हणविणारे लेखक फाजील भर देऊं लागले, तर स्त्रीपुरुषांच्या बौद्धिक साहचर्यावर अधिष्ठित झालेल्या कर्तृत्वसंपन्न वैवाहिक जीवनाचा आणि शास्त्रीय संसाराचा जो नवीन आदर्श महाराष्ट्रांत उत्पन्न व्हावा, अशी आज तरुण पिढी अपेक्षा करित आहे, त्याच्या रचनेचा पायाच मुळीं खचल्यासारखा होईल. वेब किंवा रसेल यांच्यासारखी समाजकार्यनिरत पण परस्परलुब्ध दांपत्ये महाराष्ट्रांत निर्माण होणे शक्य नाही काय ? डॉ० दिवाकर यांना पत्नीचा राग येण्याचे कारण एवढेच की, ते पराकाष्ठेचे आत्मपूजक होते. त्यामुळेच पत्नीची समाजसेवा आपल्या सुखाच्या आड येते असे पहातांच ते तिच्यावर क्रुद्ध झाले. त्यांच्यासारख्या आधुनिक आत्मपूजकांची ही वृत्ति आणि 'असे पति देवचि ललनांना' असे म्हणणाऱ्या जुन्या पातिव्रत्यपुरस्कर्त्यांची मनोवृत्ति मूलतः एकच आहे. असले आत्मपूजकच थोडासा मनोभंग किंवा मानभंग होतांच अवनतीच्या मार्गाला लागत असतात. कमलाबाईंचा आणि त्यांचा स्नेह हा शकुंतलेच्या जळफळाटाला कारण झाल्याबद्दल त्यांनी तिला दिलेला दोष, तिच्या गृहत्यागानंतर त्या स्नेहाला आलेले अोंगळ स्वरूप लक्षांत घेतल्यावर, कोणाला समजस किंवा योग्य वाटेल ? एकंदरीत या कथेचा हा नायक प्रतिगामी आणि अवनतिप्रवण मनोवृत्तीचा दिसतो. असल्या हीनमनस्क पुरुषावर कृष्णेनें लुब्ध व्हावे, हे आश्चर्य नव्हे काय ? पण यांत आश्चर्य तरी कसले ? मनूनें वर्णिलेल्या स्त्रीजातीच्या विकृतिप्रियतेचाच हा एक नमुना आहे, असें कां म्हणूं नये ? बुद्धिमान् स्त्रियांना अधोगामी पुरुषांच्या जाळ्यांत सांपडण्याचे एक प्रकारचे व्यसनच असते, असें हार्डीनेंही आपल्या 'बुडलँडर्स,' 'फार फ्रॉम दी मॅडिंग क्राउड' इत्यादि कादंबऱ्यांतून दाखविलेले नाही काय ?

अर्थात् श्री. देशपांडे यांच्या या कादंबरींत जरी रचनेचे मोहक नावीन्य असले, तरी स्त्रीस्वातंत्र्य आणि वैवाहिक जीवन यांच्याकडे पहाण्याच्या त्यांच्या भावनोत्कट व म्हणून काव्यमय पण अशास्त्रीय दृष्टीमुळे, तिच्यांतून सूचित होणारा तत्त्वबोध मात्र प्रतिगामी आणि निराशाजनक वाटतो.

— 'महाराष्ट्र', ३ मे १९३१

सॉक्रेटिसाचा नवा अवतार

१६

सॉक्रेटिसाचें नांव कोणाला माहित नाहीं ? इंग्रजी दुसरें पुस्तक पढलेल्या मुलाला सुद्धां हें माहित असतें कीं, सॉक्रेटिस हा अथेन्समधील सर्वांत शहाणा मनुष्य होता. “ सत्या असत्यासि मन केलें ग्वाही । मानियेलें नाहीं बहुमता ” -अशी त्याची वृत्ति होती; व तदनुसार त्यानें आपलें सर्व आयुष्य लोकांना अप्रिय पण पथ्य असें ज्ञानामृत पाजण्यांत खर्च केलें. उलट लोकांनींहि, त्याला विष पाजून, मर्मच्छेद करणाऱ्या मृदुतीक्ष्ण शब्दांच्या अंकुशानें आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला सतत टोंचणाऱ्या या ज्ञानियांच्या राजाचा सूड घेतला. स्वर्गलोकांची ज्ञानगंगा इहलोकीं आणली असें ज्याच्या कर्तृत्वाचें वर्णन जगांतील विद्वानांनीं केलेलें आहे, तो हा तत्त्वज्ञ जर भूतळावर पुन्हा अवतरला, तर कोणाला आनंद होणार नाहीं ? तसा योग आज आला आहे आणि तोहि हिंदुस्थान सरकारच्या कृपेनें ! पण याबद्दल कोणाला फारसें आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण, हिंदु लोक अवतारवादी असून, हिंदुस्थान ही अवतारभूमि आहे. फार कशाला, सॉक्रेटिस ह्या जर अथेन्सच्या ऐवजीं हिंदुस्थानांतच जन्माला आला असता, तर इतर अनेक भारतीय सत्पुरुषांप्रमाणें एव्हांना त्याचा एकादा तरी पुनर्जन्म झालाच

असता की नाही ? प्रथम अन्यत्र जन्मास आलेल्या पण पुढे हिंदुस्थानांत पुनर्जन्म पावलेल्या अशा किती तरी साधुसंतांची उदाहरणे सांगतां येतील. मग विचाराऱ्या सॉक्रेटिसला जर या भरतभूमींत पुनर्जन्म घेण्याची स्फूर्ति झाली असली, तर त्यांत आश्चर्य कसलें ?

त्या दृष्टीने, 'सॉक्रेटिस इन अँड इंडियन व्हिलेज' म्हणजे 'हिंदुस्थानांतील खेड्यांत सॉक्रेटिस' असें नांव या पुस्तकाला देण्यांत त्याचे लेखक मि. एफ. एल. ब्रेन आणि त्यांचे स्फूर्तिदाते हिंदुस्थान सरकार यांनी मोठेच औचित्य दाखविलें आहे, यांत शंका नाही. या पुस्तकाचे जें हें मराठी भाषांतर आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आलें आहे, त्याला त्याच्या अनामिक अनुवादकानें 'विष्णुशर्म्याची खेड्यापाड्यांतील कामगिरी' असें नांव दिलें आहे. तें मात्र तितकेंसे यथार्थ वाटत नाही. बहकलेल्या राजपुत्रांना कोल्ह्याकावळ्यांच्या गोष्टी सांगून जगांतील शाक्यनीतीची ओळख करून देणारा विष्णुशर्मा कुठें ! आणि स्वराज्याला मुकलेल्या हिंदी शेतकऱ्यांना सत्तेच्या जोरावर शहाणपणा शिकवूं पहाणारे परकीय सत्तेचे हस्तक ब्रेनसाहेब कुठें ! तें कसेहि असलें, तरी आमच्या शेतकरी-वर्गाला बोधामृत पाजण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या साहेबांना, निदान फटकळपणा-पुरती तरी, सॉक्रेटिसची भूमिका द्यावयाला कोणीहि माघार घेणार नाही. पण, या पुस्तकाचा पुरस्कार करणाऱ्या व्हाइसरॉयसाहेबांचें समाधान मात्र तेवढ्यानेच होईल, असें दिसत नाही. त्यांच्या दृष्टीने ब्रेनसाहेब हे सॉक्रेटिसपेक्षाहि क्वंकणभर सरस ठरतात. कारण सॉक्रेटिस हा फक्त वावदूक होता; पण ब्रेनसाहेब हे 'बोले तैसा चाले' या बंद्य कोटींतील आहेत. व्हाइसरॉय लॉर्ड इर्विन हे या पुस्तकाला लिहिलेल्या उपोद्धातांत म्हणतात, "सॉक्रेटिसानें 'तुम्ही सर्वथैव चुकत असून भी सांगतो तेंच बरोबर आहे,' असें आपल्या काळच्या लोकांना अगदी स्पष्टपणें व वारंवार निदर्शनाला आणून दिल्याकारणानेंच त्यांनी त्याचा प्राण घेतला, या गोष्टीचे मला येथें स्मरण होतें. परंतु भि. ब्रेनबद्दल मला तशा प्रकारची धास्ती वाटत नाही; कारण ते स्वतः व त्यांची पत्नी या उभयतांनी आपली सारी करामत केवळ उपदेश करण्यांतच खर्च केली नाही; तर ज्या ज्या गोष्टींचा त्यांनी उपदेश केला, त्यांतील प्रत्येक गोष्ट खेडेगांवां-तील हर एक इसमाच्या आटोक्यांतिल आहे, हें त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीने सिद्ध करून दाखविलें. " स्वतः ब्रेनसाहेबांनीहि आपल्या कर्तृत्वाचे वर्णन करितांना असे

उद्धार काढले आहेत की, “ ... .. ज्या ज्या गांवीं सॅक्रेटिसाची स्वारी वळते, ती ती गांवे सुधारण्याचा तो चंग बांधतो; व तदनुरूप तो तीं सुधारतोहि. इल्लीं जिकडे तिकडे खणलेल्या खड्ड्यांकडे नजर फेका; पुष्कळ गांवांतून अलीकडे पाय-खान्यांची सोय करण्यांत आली आहे, ती पहा; लग्नाची नोंद ठेवण्याचा प्रघात सुरू झाला आहे, तोहि ध्यानांत आणा; दागिन्यादुगिन्यांतील छाटाछाट बघा; तरतरीत बॉयस्काउटकडे पहा; मुलांच्या शाळेंत वाचीत बसलेल्या मुलांकडे दृष्टी वळवा; नवीन तऱ्हेच्या मोटा, लोखंडी नांगर, उत्कृष्ट जातीचे बी-वियाणें, नवीन प्रकारचा ऊस, शेतकी प्रदर्शनें, स्त्रीपुरुषांचे मिश्र टेनिस क्लब असे एक का दोन किती प्रकार म्हणून वर्णावे ? त्यांची मोजदाद करणें अशक्य म्हणून येथें त्यांचें फक्त दिग्दर्शन केलें आहे.”

अशा रीतीनें जिचे वर्णन करितांना खुद्द कत्यांची वाणीसुद्धां पंगु ठरली, अशा ब्रेनसाहेबांच्या या ग्रामसुधारणेच्या महदुयोगाचा थोडासा तरी परिचय जर वाचकांना करून दिला नाहीं, तर या ग्रंथाच्या महत्त्वाला अन्याय केल्यासारखा होईल. कारण ‘ आर्धो केलें मग सांगितलें ’ अशा कोर्टीतील कर्तृत्ववंताचा ग्रंथ आहे हा. पंजाब प्रांतांतील गुरगांव जिल्ह्यांत या साहेबांची १९२१ सालीं डे० कमिश्नर म्हणून नेमणूक झाली. ते अतिशय कष्टाळु असून, हातीं घेतलेलें काम तडीस नेण्यासाठीं वाटेल तें करण्याची त्यांची तयारी असे. लोकांत मिसळणें आणि त्यांना अष्टौप्रहर शिकवीत रहाणें, हा जणुं त्यांचा देहस्वभावच होता. खेड्यांतील लोकांना सुधारणेचे वस्तुपाठ देतांना त्यांनीं स्वतः शेतें नांगरून दाखविलीं, रस्ते झाडले, फार काय प्रसंगीं भंग्याचेंहि काम केलें. त्यांच्या कामगिरीची ही जशी एक बाजू सांगितली, तशीच दुसरीहि सांगितली पाहिजे. आपलें ध्येय सिद्धीस नेण्यासाठीं त्यांनीं कोणत्याहि सूक्तासूक्त उपायाचा अवलंब करावयाला मार्ग पाहिलें नाहीं. ज्यांनीं ज्यांनीं त्यांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष विरोध केला, त्यांचीं वतनें काढून घेण्याच्या धमक्या त्यांनीं दिल्या, उलट ज्यांनीं ज्यांनीं त्यांना मदत केला त्यांना साहेबमजकुरांनीं प्रसंगीं जहागिरीहि दिल्या. आपल्या या ग्रामसुधारणेच्या कार्यासाठीं या आधुनिक सॅक्रेटिसानें पैसा तर इतका उधळला कीं, त्याच्या तावडींत सांपडलेल्या बिचान्या डिस्ट्रिक्ट बोर्डाचें दिवाळें निघून त्याला दोन लाख रुपये कर्ज झालें ! याशिवाय, त्यांनीं केलेल्या

अधिकाराच्या दुरुपयोगाचें एकच उदाहरण असें देतां येईल कीं, आपलें नांव देऊन जें एक हायस्कूल त्यांनीं स्थापन केलें, त्याच्याकरितां पैसा उभा करण्यासाठीं त्यांनीं बिचाऱ्या शेतकऱ्यांकडून च'ळीस टक्के सारा अधिक उकळला ! ब्रेनसाहेबांची ग्रामसुधारणेची ही चळवळ किती संकुचित आणि अरेरावी होती, याचें आणखीहि एक उदाहरण देतां येईल. तें असें कीं, खेड्यांची पुनर्घटना करण्यास निघालेल्या या सुधारकब्रह्मादुराला स्वावलंबनाची केवळ शाळाच अशी ग्रामपंचायत मात्र गुरगांव जिल्ह्यांत एकहि स्थापण्याची कधीं इच्छा झाली नाहीं. कारण, ग्रामपंचायत स्थापली, म्हणजे तिच्या सल्ल्याकडे थोडेंबहुत तरी लक्ष हें घावेंच लागणार; व तें तर या अरेरावाला स्वभावतःच शक्य नाहीं. अशा रीतीनें केवळ जुलमानें लोकांवर लादण्यांत आलेल्या या सुधारणा, ब्रेनसाहेबांची पाठ फिरल्याबरोबर, जर पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणें, धडाधड कोसळून पडल्या असल्या, तर त्यांत नवल काय ?

आज पुढें असलेल्या त्यांच्या या पुस्तकांत त्यांनीं केलेल्या या महदुद्योगाच्या मुळाशीं असलेलें तत्त्वज्ञान प्रथित केलेलें आहे. साहेबमजुकरांच्या जिव्हेंत, त्यांनीं स्वतःच म्हटल्याप्रमाणें, विंचवाच्या नांगीतील विषार भरलेला असून, खेडवळांच्या मर्मस्थानावर तिनें केलेले दंशहि कांहीं ठिकाणीं योग्य आहेत. तथापि, हें पुस्तक समग्र वाचल्यावर असें वाटल्याविना मात्र रहात नाहीं कीं, वर्षानुवर्ष खेड्यांतील लोकांत राहूनहि साहेबांना त्यांच्या सुखदुःखांची ओळख झाली नाहीं अगर खऱ्या अडीअडचणींचीहि कल्पना आली नाहीं. त्यामुळें स्वतःला सॉक्रेटिस म्हणविणाऱ्या या अरेरावाच्या कल्पकताभावाची किंबहुना अहृदयतेची कींव येते. त्यांच्या या अहृदयतेचीं उदाहरणें या ग्रंथांत पानोपानीं आढळतात. त्याचा हा एकच नमुना पहा. हिंवातानें गांजलेल्या शेतकऱ्यांना त्यांनीं किनाईन घेण्याचा आणि मच्छरदाण्या वापरण्याचा उपदेश केला आहे. ज्याला दारिद्र्यामुळें अंग झाकण्यापुरतें सुद्धां वस्त्र मिळण्याची मारामार, त्या बापड्या हिंदी शेतकऱ्यानें मच्छरदाणी विकत घ्यावयाला पैसे कोठून आणावे ? पण, किनाईन तर मोफत मिळतें ना, असें साहेबमजुकर म्हणतील. परंतु, त्या किनाईनची धग मारण्यासाठीं शेतकऱ्यानें दूध कोठून आणावयाचें ? शेतकऱ्यांच्या दागिन्यादुगिन्यांचा उद्धारहि त्यांनीं अनेक ठिकाणीं केला आहे. पण, आपल्या पायांतील बुटाला जितके रुपये खर्च होतात, तितकी

सुद्धां किंमत शेतकऱ्याच्या बायकोच्या अंगावरील चांदीच्या किंवा त्याच्याहिपेक्षां हलक्या धातूच्या दागिन्यांची भरणार नाही, हें साहेबांना कळूं नये, याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ एवढाच व्हा, शेतकऱ्याच्या जीवनाशीं ते कधीहि समरस होऊं शकले नाहींत. एरवीं, पंजाबसारख्या पडदपोशांबद्दल गाजलेल्या प्रांतांतील खेज्या-पाज्यांतून 'स्त्रीपुरुषांचे मिश्र टेनिस क्लब' काढल्याची हास्यास्पद बढाई हिंदी शेतकऱ्याच्या उद्धारार्थ भरतखंडांत अवतरलेला हा 'आधुनिक सॉक्रेटिस' का मारता ?

बड्या लाटांनीं आपल्या उपोद्घातांत ब्रेनसाहेब आणि त्यांची समानशील पत्नी-झांटीफोसारखी कजाग बायको मिळाल्यामुळे विचान्या सॉक्रेटिसच्या परोपकारी संसाराचा कसा उन्हाळा झाला होता हें प्रसिद्धच आहे!—यांना आपला उपदेश कृतीनें सिद्ध करून दाखविल्याबद्दल सॉक्रेटिसपेक्षां श्रेष्ठ ठरविलें आहे. आम्हांलाहि ब्रेनसाहेब सॉक्रेटिसपेक्षां श्रेष्ठ वाटतात पण ते निराळ्या कारणामुळे. लोकांना उपदेश करतां करतां दरिद्री सॉक्रेटिस अखेर हकनाक त्यांच्या हातून मारला गेला. उलट, गरीब हिंदी शेतकऱ्याच्या मार्थी लोखंडी नांगरापासून तों टेनिसच्या ज्ञान्यापर्यंत हर एक प्रकारचा विलायती माल मारून ब्रेनसाहेबांनीं स्वदेशाची पोतडी तर भरलीच, पण हजारों रुपयांचा मलिदा खाऊन स्वतःचेंहि कोटकल्याण करून घेतलें. अथेन्स-मधील लोकांच्या मतानें सॉक्रेटिस हा कितीहि शहाणू असला, तरी ब्रेनसाहेबांच्या या अससल ब्रिटिश व्यवहारचातुर्यामुळे त्याचें तें कंगाल शहाणपण काय होय ! म्हणून, गुरगांव जिल्ह्यांतील माणसेच काय, पण गाढवेंसुद्धां, बड्या लाटांच्या सुरांत आपला मंजुळ सूर मिसळून, आज या 'आधुनिक सॉक्रेटिसा' चा जयजयकार करतांना आढळतील.

—'महाराष्ट्र,' १२ जून १९३०

साष्टांग नमस्कार

१७

कै. रा. ग. गडकरी यांचे पट्टशिष्य व पुण्याचे सुप्रसिद्ध विडंबक कवि श्री. प्रल्हाद केशव अत्रे यांनीं हें खेळकर नाटक लिहिलें आहे. स्वतः गडकरी हे जरी विनोदाचे भोक्ते होते, तरी त्यांनीं निव्वळ खेळकर नाटके फारशीं लिहिलीं नाहींत; व त्यांचे दुसरे पट्टशिष्य श्री. न. ग. कमतनूरकर हे नाटककार म्हणून उदयाला आल्याला जरी बरींच वर्षे झालीं असलीं, तरी त्यांचें सुद्धां निव्वळ खेळकर असें 'स्त्री-पुरुष' हें नाटक अलिकडेच रंगमूमीवर आलें आहे. 'भावबंधन' आणि विशेषतः 'वेड्यांचा बाजार' ही गडकरी यांचीं दोन नाटके खेळकर म्हणून सांगतां येतील. पण, 'भावबंधनां' त हास्यापेक्षां करणाला इतकें प्राधान्य मिळालेलें आहे की, कोल्हटकरांच्या 'सहचारिणी' इतकें सुद्धां तें नाटक खेळकर वाटत नाहीं. 'वेड्यांचा बाजार' हें त्यांचें नाटक मात्र सर्वस्वी हास्यरसप्रचुर आहे; व त्याची आणि 'भावबंधना'चीहि छाया अत्रे यांच्या या नाट्यकृतीवर पडलेली आहे, असें म्हटलें तर तें खचित गैर होणार नाहीं. तथापि, अत्रे यांना काहीं पात्रांची आणि

नाट्यप्रसंगांचीहि स्फूर्ति जरी आपल्या गुरुच्या कृतींपासून मिळालेली असली, तरी त्यांची विडंबनाची पद्धत मात्र एकंदरीत स्वतंत्र वाटते. 'झेंडूचो फुलें' निर्माण करून त्यांनी जे यश कवितेच्या प्रांतांत मिळविले, तेच यश त्यांच्या या 'साष्टांग नमस्कारा'ने त्यांना रंगभूमीवर मिळवून दिले आहे. श्री. वरेरकर, 'विनोद' कार जोशी आणि 'खडाष्टक'कार जोशी हेच आज मराठी रंगभूमीवरिल विनोदी नाटककार म्हणून दाखवितां येतील. परंतु, वरेरकरांच्या नाटकांतून विनोदाचा सूक्ष्म प्रवाह जरी चातुर्याने खेळविलेला असला, तरी त्यांचे स्थान त्यांच्या नाटकांत नेहमीं गौणच असते; व जोशीद्वयांच्या नाटकांत जरी विनोदाला मूर्धाभिषेक केलेला असतो, तरी त्यांचे ते त्यांतील थिल्लर आणि ग्राम्य स्वरूप पाहून विदूषकाला राज्यपद मिळाल्याचा भास होतो. अत्रे यांच्या या नाटकांतिल विनोद कल्पकतापूर्ण आणि अश्लीलतेपासून प्रायः अलिप्त असा आहे. अशा तऱ्हेचे सरस खेळकर मराठी नाटक रंगभूमीवर आणून, विनोदी नाटकांची नवी प्रथा सुरू करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केल्याबद्दल त्यांचे कोण अभिनंदन करणार नाही ?

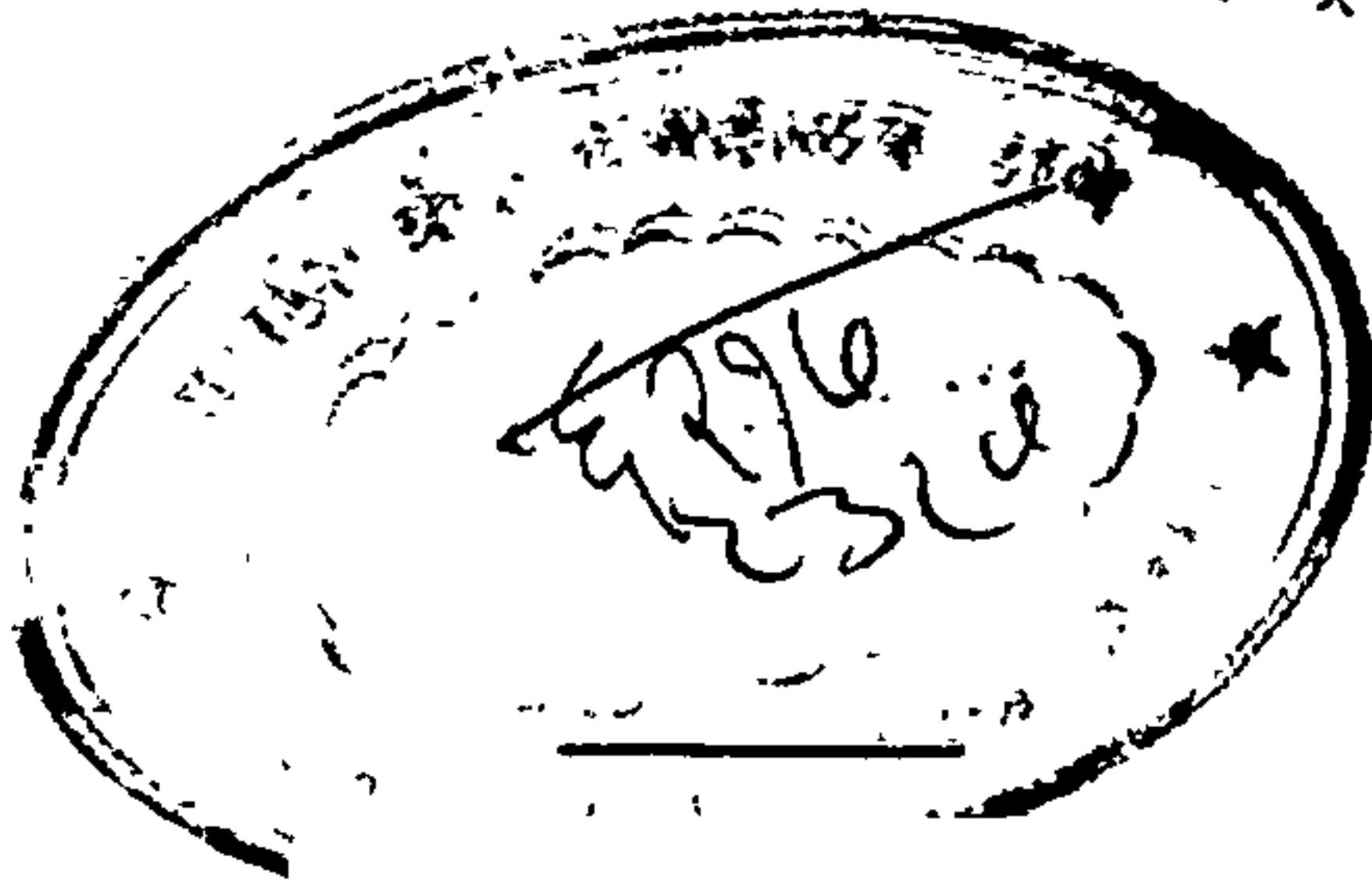
खेळकर नाटक हे बहुधा खोडकर असते. त्यांतून अत्रे यांची विडंबनाची पद्धत ही पहिल्यापासूनच व्यक्तिनिष्ठ असल्यामुळे, प्रस्तुत नाटकांत जर पुण्यांतील अनेक व्यक्तींची आणि संस्थांची कुचेष्टा आलेली असली, तर त्यांत काय आश्चर्य? विशेषतः, नाटककाराच्या सान्निध्यांत हे नाटक पहाण्याची संधि ज्यांना लाभली असेल, त्यांना तर त्यांतील या व्यक्तिदर्शनाच्या गमती नेमक्या कळल्या असतील. हे नाटक लिहितांना श्री. अत्रे हे स्वतःच्या 'झेंडूच्या फुलां'तीलच काय, पण आपल्या गुरुच्या 'कवींच्या कारखान्यां'तील जुन्या दोस्तांनाहि विसरलेले नाहीत. 'भद्रायु भाडघर' हे या नाटकांतील कवींचे आचरट पात्र निर्माण करितांना त्यांच्या डोळ्यांपुढे पुण्यापासून कोल्हापूरपर्यंतचा सारा टापू होता; व विनोदवस्तुविकासाला पोषक अशा जितक्या चिजा त्यांना त्या टापूंत आढळल्या, तितक्या सान्यांचा एकत्र मूस ओतून त्यांनी आपला हा 'भद्रायु' उत्पन्न केला आहे. कवींचे पात्र श्री० स. अ. शुक्ल यांनी प्रथम आपल्या 'सौभाग्यलक्ष्मी' या नाटकांत विदूषकाचा वेष घालून नाचविले; व त्यानंतर श्री. वरेरकर यांनीहि आपल्या 'नवा खेळ' या नाटकांत विचान्या कवीला विनोदासाठीं रंगभूमीवर राबवून घेतला. अर्थात् अत्रे यांचा प्रस्तुत

नाटकांतील 'भद्रायु' हा त्या दृष्टीने नवीन नाही. पण, अत्रे हे स्वतः कवि असल्यामुळे व कवींच्या रूपांत हुंदडण्यामध्ये त्यांचे सर्व आयुष्य गेलेले असल्यामुळे, त्यांचा 'भद्रायु' हा साहजिकच अधिक मनोरंजक वठला आहे. या नाटकांतील हे त्यांचे प्रमुख विनोदी पात्र जसे जुना म'लमसाला वापरून निर्माण केले आहे, तशीच त्यांतील रा. ब. शेषाद्रि, सिद्धेश्वर, शंतनु, मल्लिनाथ इत्यादि पात्रेहि थोडी फार जुन्या ओळखीची वाटतात. कुणावर 'भावबंधनां' तील धुंडिराजाची, कुणावर 'वेळ्याच्या वाजारां' तील बाळाभाऊची, कुणावर 'पुण्यप्रभावां' तील कंकणाची तर कुणावर 'घनश्यामा'ची छाया पडलेली दिसते. अर्थात् अत्रे यांनी पात्रांची किंवा प्रसंगांची स्फूर्ति ही मुख्यतः आपल्या गुरुपासूनच घेतलेली असल्यामुळे यांत नावे ठेवण्यासारखे विशेष कांहीं नाही. त्याचप्रमाणे त्यांचा विनोद हा त्यांच्या गुरूच्या विनोदाप्रमाणे केव्हां कोटिनिष्ठ तर केव्हां अत्युक्तिनिष्ठ असतो. मल्लिनाथाच्या भाषणांतील राववहादुरांना खोपोलीच्या घाटांत ठेवून देण्याची कल्पना किंवा भद्रायुच्या भाषणांतील काव्यगायनामुळे पेन्शनराला आलेली मूर्च्छा घालविण्याची कल्पना ही त्यांच्या अतिशयीत्तीची उत्कृष्ट उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. तसेच, कविता लिहून लिहून हात अन् बोटे मऊ झाल्याची 'कवींच्या कारखान्यां' तील कल्पना जरी अतिपरिचित असली, तरी अत्रे यांनी तिचा उपयोग इतका मार्भिकपणाने केला आहे की, त्यांतून उत्पन्न झालेला नाट्यप्रसंग व त्या वेळची भाषणे अतिशय विनोदपूर्ण वाटतात. किंबहुना, प्रस्तुत नाटकाविषयी असे म्हणावयाला हरमत नाही की, ते लिहितांना जरी आपल्या गुरूची विनोदी पात्रे अत्रे यांच्या डोळ्यांपुढे सतत होती, तरी आपल्या योजकतेमुळे व विडंबनाच्या स्वतंत्र पद्धतीमुळे, त्यांनी या नाटकांत आकर्षक नावीन्य उत्पन्न केले आहे.

या नाटकाचा मुख्य दोष असा की, त्याला बांधेसूदपणा अगदी नाही. अवध्या ३ अंकांच्या नाटकाला १३० पाने लागली, ही एकच गोष्ट त्याचा सैलपणा सिद्ध करावयाला पुरे आहे. रंगभूमीवर छाटाछाट करून हे नाटक दाखविले जात असल्यामुळेच त्यांतील कथानकाला कांहीं गति आहे, असा भास उत्पन्न होतो. एरवी कथानक थिटे, स्वभावदर्शन सदोष आणि नाट्यप्रसंग गोघडीसारखे कसेबसे जोडलेले आहेत, असेच मनाला वाटते. पहिला अंक हा पात्रपरिचयासाठी व

तिसरा अंक कथानकपूर्तीसाठी नाटककाराने इतका लांबविला आहे की, त्यांतील कांहीं भाग अगदी कंटाळवाणे होतात. नाटकांत ठिकठिकाणी सडक हाताने पेरलेल्या सुंदर कोट्यांमुळे या भागांचा यावा तितका कंटाळा येत नाही, ही गोष्ट निराळी. त्रिपुरीने शेवटी सिद्धेश्वराला घातलेली माळ ही स्वभावदर्शनांतील दोषाचे एक ठळक उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. पण, अशा तऱ्हेने रचनादोष जरी या नाटकांत असले, तरी त्यांतील विनोद इतका कल्पकतापूर्ण व कल्पकता इतकी रमणीय आहे की, अत्रे यांनी रंगदेवतेला घातलेला हा 'साष्टांग नमस्कार' पाहून रसिकांच्या हृदयांत हास्यलहरी उसळल्याशिवाय राहणार नाहीत.

— 'महाराष्ट्र', ४ जून १९३३

REFBK-0006367

❀ आमकं आममी प्रकाशन ❀

१ द्राविडी प्राणायाम (कादंबरी)

||| मा. वि. वरेरकर

२ आकाशवाणी (कादंबरी)

||| प्रा. यादव मुकुंद पाठक

३ प्रमद्वरा (कादंबरी)

||| ग. त्र्यं. माडखोलकर

दिगंबर मारुती धुमाळ

नागपूर—प्रकाशन

महात्मा गांधी रोड, सीतावडी, नागपूर